

Magyar Sion

ÚJ FOLYAM XV. (LVII.)
2021/1.

EGYHÁZI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

*„Inter persecutiones mundi et consolationes Dei
Peregrinando procurrit ecclesia.”*

(Szent Ágoston, De civitate Dei I. 18,51)

FŐVÉDNÖK

Erdő Péter bíboros, prímás, érsek

FELELŐS SZERKESZTŐ

Frankó Tamás, az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

Ádám Miklós, az Esztergomi Hittudományi Főiskola tanára

Beke Margit, ny. levéltár-igazgató

Czékli Béla, a Főszékesegyházi Könyvtár ny. igazgatója

Fejérdy András, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottságának elnöke

Jozef Halko püspök, a Komenský Egyetem (Univerzita Komenského) docense

Hegedűs András, a Primási Levéltár igazgatója, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottságának társelnöke

Käfer István, a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola Hungaroszlavakológiai Kutatócsoportjának vezetője, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kuratóriumának elnöke

Kontsek Ilkikó, a Keresztény Múzeum igazgatója

Major Balázs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének vezetője

Mészáros Andor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány ügyvezetője

Molnár Antal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatója

Németh László Imre, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye papja

Szalai Katalin, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának igazgatója

Szelestei Nagy László, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora

Lektorált folyóirat. Megjelenik évente kétszer.

A kéziratok benyújtásának módjáról, a lektorálási folyamatról, az előfizetésről bővebb információ: <http://www.szentadalbert.hu/magyarsion/>

ISSN 1337-2491

Esztergom – Budapest

2021

A Szent Adalbert Képzési, Lelkiségi és Konferencia Központ megbízásából kiadja a Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.

www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök

Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató

◆◆◆ KOVÁCS ZOLTÁN

A II. Vatikáni Zsinat utáni eszkatológia a szentszéki dokumentumok fényében II.

BEVEZETÉS

A kortárs eszkatológiai érdeklődés nem fűz új ismeretanyagot a teológiatörténet évszázadain keresztül kikristályosodott tanításhoz, hanem megújult szemlélettel közelíti meg azt.¹ Mint tudjuk, a 20. század második felének teológiájában egyre határozottabb tónussal jelentkezik az egyháztan és az antropológia, melyek újabb és újabb kérdéseket támasztanak a teológia egyéb diszciplínái felé is. A gyakorlati élet is hoz egyre mélyebben megválaszolandó kérdéseket a megholtak sorsára, a lélekvándorlás egyre terjedő elképzeléseire, az elhunytak teste iránti tiszteletre stb. vonatkozóan. A pasztorális teológia egyes érdeklődési körei (zarándoklatok és kegyhelyek, migráció, temetési liturgia), valamint az emberiséget egyre inkább érintő és a keresztény szemléleten belül is egyre nagyobb igénnyel jelentkező teremtésvédelem témája is olyan szellemi csatornákat nyitnak meg, melyek az eszkatológiát arra ösztönzik, hogy minél korszerűbb választ adjon korunk emberének égető kérdéseire, és segítse új szemlélettel értékelni a teremtett univerzumot, mely az újjáteremtés ígérete által szintén beteljesülésre vár. A keresztény hit elutasításával sokszor párhuzamosan virágzó mai ideológiák kihívásának erőterében élő Egyház ma különösen is hivatott számot adni arról, hogy reményének mi az alapja (vö. 1Pt 3,15).

¹ Fontos azonban megjegyezni, hogy a dokumentumok szóhasználatát tekintve nem szabad radikális fordulatokat várni. Puskás Attila észrevétele szerint: „A részleges tartalmi különbségek és a terminológiai eltérések azt teszik nyilvánvalóvá, hogy a Tanítóhivatal nem ragaszkodik feltétlenül egy bizonyos teológiai gondolkodási modellhez és fogalmi készlethez, hanem nyitott a jobb és teljesebb értelmezés felé. Az is előfordul, hogy ugyanazon egyházi dokumentum párhuzamosan más-más modellt használ. Így például a KEK-nek a purgatóriumról szóló szakaszai a teremtényekhez való rendetlen ragaszkodásban jelöli meg a tisztulás tárgyát, míg a búcsúkról tárgyaló részben a büntetés (tartozás) és annak elengedése modelljében gondolkodik. Hasonló kettősség figyelhető meg VI. Pál *Indulgentiarum doctrina* apostoli konstitúciójában is”: PUSKÁS Attila, *XVI. Benedek tanítása a halál utáni tisztulásról a „Spe salvi” enciklikában*, in *Teológia* (2008) 196.

Előző tanulmányunk folytatásaként igyekszünk bemutatni – a teljesség igénye nélkül – azokat a II. Vatikáni Zsinat utáni dokumentumokat, melyekben az eszkatológia témájában kifejtett hittartalom aktuális lelkipásztori kérdésekben is megnyilvánul és konkrét iránymutatásokkal párosul. Vizsgálódásunk során legfőbb forrásként az *Enchiridion Vaticanum* sorozat 1–32. kötetét (1962–2016) használtuk fel.² Az egyes témák tárgyalásának felépítésében igyekeztünk előbb az egyénhez kötődő (1–3. pont), azután az átfogóbb kérdéseket (4–7. pont) bemutatni a dokumentumok alapján, majd értékelni azokat.

1. ELŐKÉSZÜLET A HALÁLRA

Szent VI. Pál pápa *Gaudete in Domino* buzdítása³ (1975) kiemeli, hogy Krisztus halálán keresztül vezetett az út feltámadásához, ezért a keresztény ember is bizton remélheti feltámadását, a halálban pedig nem a létezésének végét kell látnia. A szenvedést Krisztus győzelme semmisíti meg végérvényesen, és általa juthatunk az örök, mennyei Jeruzsálembe.⁴

A halál újabb kori megközelítése a keresztény gondolkodással sokszor nem egyező. Lényeges, hogy az ember fizikai léte megszűnésének tudata ne torkolljon a „teljes halál” (azaz test és lélek megszűnése) elméletébe, hanem olyan tényezőként álljon előttünk, mely véget vet ugyan a földi keretek közt pergő időben megélt, tökéletesedésre való elhivatottság szakaszának, de egyszersmind rámutat: épp ekkor tudunk végleg egyesülni Krisztussal. A „Cor unum” Pápai Tanácsa a súlyos betegeket és haldoklókat illető etikai kérdésekről kiadott dokumentumában⁵ (1981) arra buzdít: a halálra való pasztorális előkészítést (különösen a haldoklókét) a fentebb megfogalmazott lelkület kísérelje, és semmiképpen ne az, hogy tudomást sem veszünk a halálról, mint egy mind inkább „elodázandó”, ugyanakkor elkerülhetetlen tragikus eseményről.⁶

Mivel az ember nemcsak lélek, halálának – mint testben való élete elmúlásának – tudata mélyen érinti a teljes személy életét – állapítja meg a már tanulmányunk első részében is többször idézett, kimerítő eszkatológiai tanítást nyújtó *Sine affirmatione* kezdetű dokumentum (1991).⁷ A hit és a re-

² Vö. *Enchiridion Vaticanum. Documenti ufficiali della Santa Sede 1–32* (Bologna, EDB, 1962–2016; a továbbiakban: EV).

³ PAULUS VI, Adhortatio apostolica *Gaudete in Domino* (1975. máj. 9.), in EV 5, nn. 1243–1313.

⁴ EV 5, n. 1267.

⁵ CONSEIL PONTIFICAL „COR UNUM”, Document *Dans le cadre* (1981. jún. 27.), in EV 7, nn. 1234–1281.

⁶ Vö. EV 7, n. 1243.

⁷ Vö. COMMISSIO THEOLOGICA INTERNATIONALIS, *Documetum Sine affirmatione* (1991. nov. 16.), in

mény más fényt vetnek a halálra, melyet – bár félelmeivel küzdve – maga Jézus is elfogadott mint az Atya akaratát (vö. Mt 26,39). Az Úrhoz költözés reménye enyhítheti a félelmet (lásd: a szentek várakozását).⁸ A keresztény ember a testi-mentális leépülés, valamint a fájdalom elviselésével is Krisztus üdvösséget hozó szenvedésének részesévé válik.⁹

A dokumentum a jelenkornak a halál és a halál utáni élet kérdéseire való nemegyszer zavaros hozzáállását szembeállítja az őskeresztényeknek a feltámadás reményében Krisztusért és testvéreikért tanúsított, a Föltámadottra tekintő, reményteli, önfeláldozó magatartásával, mely komoly erőforrást jelentett az üldözött Egyház számára.¹⁰ A mai általános ember- és világszemlélet a halálra, a szenvedésre gondolva gyakran szorongást kelt. A meggyengült reményt azonban hittel lehet erősíteni.¹¹ Korunkban terjednek olyan újféle hitmagyarázatok, amelyek aláássák Krisztus istenségéről és a feltámadás valóságáról vallott meggyőződésünket.¹² Ehhez járul még az a tévhit is, miszerint az ember is csupán anyag, mely kérlelhetetlenül elvész a halálban.¹³ A halál utáni életről alkotott „divatos” elképzelések között a dokumentum megemlíti a reinkarnáció elméletét, mely további súlyos kétségeket szül az örök sorsra vonatkozóan.¹⁴ A téveszmék között szerepel az „evilági eszkatológia” illúziója, valamint a történelemben megvalósuló messianizmus is.¹⁵ Az eszkatológiai kérdések iránt tanúsított helytelen emberi magatartások közt találjuk az evilági társadalmi kötelezettségek elhanyagolását, valamint az ember túlzottan önmagába zárkózó, beszűkülő figyelmét,¹⁶ mely nem irá-

EV 13, n. 513. A halál a „bűn zsoldja” (Róm 6,23), ezért mint olyan Isten eredeti akaratát ellen van (vö. EV 13, n. 514), és Krisztus mint „utolsó ellenséget” (IKor 15,26) fogja megsemmisíteni. Természetes, hogy az ember gyászolja elhunyt szeretteit. Erre példaként szolgál maga Jézus is, lásd Lázár feltámasztása előtti „könnyekre fakadását” (Jn 11,35; vö. EV 13, n. 515). Az emberi személy testi-lelki valóságát mélyen érintő módon éli meg halálát, ez az esemény a lélek halhatatlansága miatt lényegi szinten különbözik az állatok elpusztulásától (vö. EV 13, n. 516). A szentírási részeket a *Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás* (szerk. Rózsa Huba; Budapest, Szent István Társulat, 2008) alapján idézzük.

⁸ Sőt, hívő lélekkel lehet is várnunk (lásd: Fil 1,23), mert épp a halál által léphetünk a mennybe, és lehetünk együtt Krisztussal és a szentekkel. Vö. EV 13, nn. 517–518.

⁹ Ez a lelkiület értelmet ad e nehézségeknek, mondhatni Istennek tetsző áldozattá tudja azokat alakítani: „Testünkben folyton-folyvást viseljük Jézus szenvedését, hogy egyszer Jézus élete is megnyilvánuljon testünkön” (2Kor 4,10), vö. EV 13, n. 519

¹⁰ Vö. EV 13, n. 449.

¹¹ Vö. EV 13, nn. 450–451.

¹² Vö. EV 13, n. 452.

¹³ Vö. EV 13, n. 543.

¹⁴ Vö. EV 13, n. 454.

¹⁵ Vö. EV 13, nn. 455–456. A teológia, ha a politikai gondolkodás uralja, erejét vesztheti. A Szovjetunió végnapjainak idején keletkezett dokumentum kitér az akkor még az európai emberek tudatában sokkal inkább élő marxizmusra is, mely nehezen egyeztethető össze a kereszténységgel (vö. EV 13, n. 457).

¹⁶ Vö. EV 13, n. 459.

nyul többé az élet valódi céljára. A *Sine affirmatione* hangsúlyozza továbbá, hogy az idők végén Krisztust várjuk, aki a mostani földi valóságunk után nem egy másik ehhez hasonlóban részesít minket, hanem – felülmúlva várakozásainkat – beteljesíti az ember reményét,¹⁷ és újjáalkot mindent (vö. Jel 21,5).

Az isteni üdvözítő terv nagyságáról és az emberi élet komolyságáról is szól a *Sine affirmatione*. Örök életünk van,¹⁸ tehát csak a Teremtőtől kapott természetét figyelembe véve ismerheti meg az ember Isten rá vonatkozó szándékát. Minden ember Isten konkrét, szeretetből fakadó teremtő tettének gyümölcse.¹⁹ Isten az őstörténet szerint a „paradicsomba helyezte” (Ter 2,8) az embert, és örök boldogságra is hívja.²⁰ Az ember egyedüli üdvözítője Krisztus, az Ige „értünk, emberekért, a mi üdvösségünkért”²¹ testesült meg, hogy „aki hisz benne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen” (Jn 3,16).²² A földi élet örök távlatát Szent Pál apostol vetíti elénk: „a mi hazánk a mennyben van” (Fil 3,20). Örök boldogságunk abban valósul meg, hogy „Krisztussal leszünk” (Fil 1,23) mindörökké, és Istent színről-színre láthatjuk mint barátunkat.²³ A halálos bűn Isten ellenségeivé tesz, és Istenben is ellenséget láttat.²⁴ Döntéseinkkel, az Isten által felkínált kegyelem elfogadásával vagy bezárkózásunkkal bizonyos módon már megalapozhatjuk utunkat az örök boldogság vagy kárhozat felé.²⁵ Az újszövetségi tanítás a kárhozatról sok kereszténynek mintha elfogadhatatlan volna. Az evangéliumnak ebben is tág érvényesülési teret kell adni, hogy annak tanítása nyomán kerüljön hangsúly az ember szabadnak alkotott voltára, és arra, hogy miként éljen Krisztusban szabadságával és érje el léte teljességét. Isten üdvözítő szándéka egyetemes, az élők megtéréseért és üdvösségéért imádkozni soha nem hiábavaló. Az Egyház konkrétan nem nevez meg senkit, akiről biztosan tudná, hogy elkárhozott volna, de ez még a kárhozat lehetőségét, melyről maga Jézus is tanít (vö. pl. Mt 8,12), nem törli el.²⁶ A földi életet tapasztalhatjuk „túl rövidnek”, ezért fontos, hogy „használjuk ki jól az időt” (Ef 5,16), hiszen e világban

¹⁷ Vö. EV 13, n. 460.

¹⁸ Vö. EV 13, n. 554.

¹⁹ Vö. EV 13, n. 555.

²⁰ Vö. EV 13, n. 556.

²¹ *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (szerk. Heinrich Denzinger – Peter Hünermann; Bányaterenye – Budapest, Örökmécs – Szent István Társulat, 2004; a továbbiakban: DH) n. 150.

²² Vö. EV 13, n. 558–559. Az örök életet a „fogadott fiúság” alapján a Fiú „társörököseiként” (Róm 8,17) nyerhetjük el, a kereszttség általi Krisztushoz tartozás azonban nem automatikusan vezet üdvösségre.

²³ Vö. EV 13, nn. 560–561.

²⁴ Vö. EV 13, n. 562.

²⁵ Vö. EV 13, n. 563.

²⁶ Vö. EV 13, n. 564.

nincs örök maradásunk. Buzdít is a dokumentum: földi zarándokutunkat ne terheljék a bűnök, mindig legyünk tudatában, hogy Krisztus az örök hazában vár.²⁷

Értékes bátorítást tartalmaz még Szent II. János Pál pápa levele az idősekhez (*Unser Leben*, 1999).²⁸ ha az életet a mennyei haza felé vezető zarándokútnak tartjuk, akkor az időskor az az alkalmas idő, melyben az örökkévalóság küszöbére természetességgel kell tekintenünk,²⁹ és így kell készülnünk az Üdvözítővel való találkozássra.

A 21. század embere egyre teljesebb világszemléletre törekszik, ezért létét, végső sorsát illetően sem elégedhet meg mítoszokkal, fantázia szülte elképzelésekkel, komolytalannak ható képszerű beszéddel, idejétmúlt ábrázolási formákkal. Ezekről az eszkatológia is hivatott megtisztulni, felmutatva helyettük a kinyilatkoztatásban gyökerező isteni üzenet és az annak továbbadásában használatos, örök érvényű szimbólumok gazdag tartalmi valóságát. A félelemkeltő és ezért a hittől is eltávolító fogalmak helyét a mindent beteljesítő Völegényre jegyesi szeretetben várakozó, virrasztó lelkület hivatott átvenni. Az örök Bíró kiegyensúlyozott képe segít kimozdulni a „juttalom-büntetés” ellentétpár merev sémájából, és a manapság gyakran említett isteni irgalmassággal együtt a Mindenható igazságosságának tudatát is erősíti.³⁰ A „tűz általi” megtisztulás témája is lassan kilépni látszik a zártan csak individuális esemény („büntetés”) kategóriájából,³¹ a skolasztikus *satispassio*-fel fogás helyébe pedig az Isten szeretetével való találkozás és az üdvözítő krisztusi műbe bevont szentek közbenjárása felőli megközelítés lép.³² Az ité-

²⁷ Vö. EV 13, n. 565.

²⁸ GIOVANNI PAOLO II, Lettera *Unser Leben* (1999. okt. 1.), in EV 18, nn. 1637–1686.

²⁹ Vö. EV 18, n. 1676.

³⁰ „Isten az igazságosság, és igazságot szolgáltat. Ez a mi vigaszunk és reményünk. De az ő igazságossága ugyanakkor kegyelem is. Ezt a megfeszített és föltámadott Krisztusra tekintve tudjuk”: BENEDICTUS XVI, *Litterae encyclicae Spe salvi* (2007. nov. 30.), in EV 24, n. 1482.

³¹ „Ez a Krisztussal való megvizsgáló és megtisztító találkozás egyben azonban találkozás Krisztus titokzatos testével, az Egyházzal is. Az Egyház, mint a Krisztussal egységben lévő szentek közössége, elszakíthatatlan magától Krisztustól, mint a test a fejétől [...] A megvizsgáló és megtisztító ítélet szétválaszthatatlanul krisztológiai és ekkleziológiai esemény. A szentek közbenjáró és megbocsátó szeretete belülről tartozik hozzá a halál utáni tisztuláshoz. Ehhez csatlakozik a földön zarándokló egyháztagok, a Krisztussal egységben lévő szentek közbenjáró imája, felajánlott jócselekedetei, vezeklései, megbocsátása. Ezek nem csupán az emberi szeretet megnyilvánulásai, hanem a Krisztussal való egység miatt Krisztus üdvözítő művének a szerves részei”: PUSKÁS 214.

³² „E folyamat intenzitását fokozhatják, és a vele járó fájdalmat enyhíthetik a zarándokegyház közbenjáró imái, szeretetcselekedetei és szenvedései. A szeretetből fakadó testvéri segítség támogatást jelenthet abban, hogy a tisztuló teljesen megnyíljon életének a Krisztusban és a szentekben tükröként eléje állított igazságának elfogadására, és ezzel együtt Isten irgalmának a befogadására [...] A Krisztussal való egység alapján megvalósuló testvéri szeretet tehát növeli a tisztulás intenzitását és enyhíti a fájdalmakat, s ennek személyes élménye a tisztulási folyamat-tartam lerövidülésének a belső tapasztalatát adhatja”: PUSKÁS 215–216.

let komolysága nem szül borongós félelmetességet, ha annak taglalása nem szakad el az üdvtörténeti kontextustól, melynek egészében Isten szabad döntésünket váró, önmagát szeretetben felkínáló közelségére találunk.

Krisztus világossága – ahogy a húsvéti győzelem éjszakáján ünneplő Egyház liturgiájában is elhangzik – összehasonlíthatatlanul más erővel hatja át a létének célját kereső embert, mint az élet végére képzelt „szakadékba ugrás”-sal jelképezett bizonytalanság, a lelki sötétség és a félelem. A lét értelmét komolyan kereső embernek a „joviális puttócskák” között végtelen hárfázó éneklésként elképzelt mennyország inkább taszító, mint hiterősítő gondolat. A szereteteinkkel való találkozás megalapozott reménye, a gyász, a bűnök és különféle csapások okozta sebeink Krisztus sebhelyeihez hasonló, végérvényes gyógyulása, test és lélek megdicsőülése, a mennyei liturgia boldog közössége, valamint az el nem múló szeretet és el nem veszíthető, szabad, örök élet isteni ígérete már sokkal motiválóbb a ma embere számára. Ezekre pedig a kinyilatkoztatás vezet rá, amelyből megismerjük minden eszkatológiai gondolat magvát, Krisztust. Benne már elkezdődött beteljesülés váró istengyermeki életünk, és a szentségekben érintkezve vele már előízét tapasztalhatjuk a nekünk készített örökségnek (vö. 1Kor 2,9). A még „tükör által, homályosan” (1Kor 13,12) megtapasztalt istenismeret – túllendítve a beteljesülés vágyát egykor majd elenyésző földi kereteinken – az Ige által már most megadja annak mély bizonyosságát, hogy Istenhez tartozunk, és örök sorunkra vonatkozó korábban nyitva maradt kérdéseink az ő kegyelmének erőterében valódi értelmet nyernek, megtelnek Istenbe vetett, általa felkínált és szüntelenül táplált biztos reménnyel.³³ A kereszt „altruizmusa” végleges gyógyulást hozóan győz az ősi önzés fölött. Krisztus húsvétja az egész teremtést átforgalmazja és átíveli. Reményük megígért beteljesüléseképp az örök húsvét boldog részesei számára minden korábbi sötétség eloszlik (vö. Jel 22,5).

2. ELHUNYTAKÉRT VÉGZETT LITURGIKUS CSELEKMÉNYEK

Az Egyház komoly szándéka a kezdeti idők óta, hogy megőrizze az elhunytak megtisztulásáért végzett ima hagyományát.³⁴ Az *Indulgentiarum doctrina*³⁵ apostoli konstitúció (1967) kiemeli, hogy a hívek azzal is kifejezik szeretetüket az elhunytak iránt, hogy áldozatokat – és legfőképpen szentmisét –

³³ Vö. NITROLA, Antonio, *Escatologia* (Casale Monferrato, Piemonte, 1998) 51–52.

³⁴ Vö. EV 13, n. 539.

³⁵ PAULUS VI, *Constitutio apostolica Indulgentiarum doctrina* (1967. jan. 1.), in EV 2, nn. 921–955 (a továbbiakban: ID).

ajánlanak fel értük (vö. n. 6, 11).³⁶ Az elhunytak számára is lehet búcsút nyerni meghatározott feltételekkel.³⁷

A test feltámadásába vetett hit, pontosabban annak valóban vigasztaló, a húsvéti kérügmá dinamikájában gyökerező továbbadása is a mai hívő gondolkodás aktuális kihívási közé tartozik. A *Ritibus exsequiarum* (1969)³⁸ is hangsúlyozza: a keresztény temetés során Krisztus húsvéti misztériumát ünnepeľjük, várva Krisztus végidei visszatérését (vö. n. 1).³⁹ Komoly lelkipásztori feladat a húsvéti remény felébresztése a gyászolóknban (vö. n. 17).⁴⁰

A *Sine affirmatione* szerint lelkipásztori hiba, ha a temetési szertartáson „holttestről” beszélünk, miközben épp a test feltámadásával próbáljuk vigasztalni a hozzátartozókat. Még nagyobb tévedés, ha ehhez netán „a halálban megtörtént feltámadás” elmélete is járul, mert az eltemetett test az idők végezetén szellemiként fog feltámadni, amikor az egész teremtés számára kinyilvánul Krisztusnak a halálon aratott győzelme.⁴¹ A lex orandi a lex credendire mutat:⁴² a gyászliturgiák középpontjában mindig a feltámadt Krisztus áll, az ő személye világít meg minden eszkatológiai igazságot.⁴³ Az elhunytakért imádkozva nem elég csupán a test feltámadására fókuszálni – különösen nem reményvesztetten siratni azt –, hanem fontos tenni is a lélek üdvéért és erre a buzdítani a gyászolókat.⁴⁴ A haldoklókért végzett ősi lélekajánló ima⁴⁵ is rávezet bennünket arra, hogy a lélek rögtön a halál után Istennel találkozik,⁴⁶ és esetleges tisztulásához „számít” a mi közbenjárásunkra. „Kárhozottakért” soha nem imádkozik az Egyház.⁴⁷ A holtak feltá-

³⁶ Vö. EV 2, n. 931.

³⁷ Itt már csak részleges és teljes búcsúról van szó, így a tisztuló lelkeken segíteni szándékozó zarándok Egyház gyakorlata a régi taxatív formákon túllépve sokkal észszerűbbé válik (vö. ID, nn. 4, 6, 8; „Szabályok” n. 2 és 3).

³⁸ SACRA CONGREGATIO PRO CULTU DIVINO, *Decretum Ritibus exsequiarum* (1969. aug. 15.), in EV 3, nn. 1421–1447.

³⁹ Vö. EV 3, n. 1423.

⁴⁰ Vö. EV 3, n. 1439.

⁴¹ Vö. EV 13, n. 476.

⁴² Az imádság Isten titkaira irányítja az imádkozó (Egyház) figyelmét. AQUITANIAI PROSPERUS írja *Indiculus* című művében (5. század): „az imádság törvénye szabja meg a hit törvényét” („ut legem credendi lex statuat supplicandi”): vö. DH 246.

⁴³ Vö. EV 13, n. 567.

⁴⁴ Ennek „hagyományos” útjai: engesztelés, imádság (különösen a temetési szertartás keretében), illetve búcsúnyerés szándékával a meghatározott feltételekkel áldozathozatal, jótettek (pl. alalmazna), illetve szenvedés felajánlása az elhunytért, és leginkább szentmiseáldozat. Vö. ISTENTISZTELETI ÉS SZENTSÉGI KONGREGÁCIÓ, *A népi jámborság és liturgia direktórium* (2002. máj. 13.), <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=441> (2021.03.27.); CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI, *Decreto Nell'affermare il primato* (2001. dec. 17.), in EV 20, nn. 2321–2791.

⁴⁵ Vö. *Betegellátó könyv* (Budapest, Szent István Társulat, 2020) 98.

⁴⁶ Vö. EV 13, n. 568.

⁴⁷ Megjegyzendő azonban, hogy az esetlegesen a kárhozott állapotában lévő személyek kilétééről és számáról egyébként sincs konkrét ismerete; vö. EV 13, n. 569.

madásáról szólva nem fókuszálunk csupán az elhunyt személyre, hanem mindig Krisztus feltámadására utalunk vissza,⁴⁸ a halál eseményét is Krisztus halálának fényében szemléljük, mely megtöri az emberi halál erejét. Akik a keresztségben a „halálba temetkeztek” Krisztussal, reménykedve várhatják, hogy üdvözülnek, és testüket a holtak feltámadásakor Krisztus saját megdicsőült testéhez hasonlóvá teszi.⁴⁹ A liturgia gazdag, kifejező és kiegyensúlyozott nyelvét ajánlja a dokumentum az elhunytakért végzett imához és a gyászolók vigasztalására. Ezt követően kiemeli a temetési szertartás mellett a szentmise fontosságát, mely Krisztus húsvétjának emlékezete, keresztáldozatának immár vérontás nélküli újra megjelenítése, ezért a leginkább hatékony kegyelmi segítség az elhunytak lelkének, valamint valódi reményforrás az itt maradottaknak.⁵⁰

*A népi jámborság és liturgia direktórium*a (2002)⁵¹ című dokumentum is kitér a gyászszertartások kapcsán az elhunytakról való megemlékezésre. Liturgikus irányelvként szögezi le, hogy annak hangsúlya mindig a holtak feltámadásán legyen, melynek kiindulópontja Krisztus húsvéti győzelme (vö. nn. 248–260).⁵²

Az Istentiszteleti és Szentségi Kongregáció a megújult *Martyrologium Romanum* kiadása nyomán *Victoriam paschalem* kezdetű határozatával vezet be⁵³ (2001) *Deus Pater* kezdetű dokumentumát,⁵⁴ melyben azt hangsúlyozza, hogy a szenteket Krisztus misztériumában kell szemlélni. Kitér arra is, hogy a *communio sanctorum* aktív szerepet tölt be a liturgikus ünneplésben,⁵⁵ a megdicsőült Egyházzal pedig dinamikus kapcsolatban áll a zárándok Egyház, melynek élete és kultusza majd a mennyei liturgiában teljesedik be.

A földi életének végéhez közeledő Szent II. János Pál pápa a papokhoz címzett utolsó nagycsütörtöki levelében⁵⁶ (2005) mintha „prófétai vénával” éreztetné a liturgia szavain keresztül az Eucharisziát ünneplő papok és hívek életének vigaszteljes távlatát: „Halálotat hirdetjük, Urunk, és hittel valljuk feltámadásodat, amíg el nem jössz.” Urunk eljövételének várásában

⁴⁸ Lásd a temetési szertartásban: „Krisztus Urunk, te három napon át sírban nyugodtál, és ezzel megszentelted hived sírját”: *Temetési szertartáskönyv* (Budapest, Szent István Társulat, 2007) 34 (n. 41).

⁴⁹ Vö. EV 13, n. 570.

⁵⁰ Vö. EV 13, nn. 570–571.

⁵¹ Lásd: 44. jegyzet.

⁵² Vö. EV 20, n. 2721–2745.

⁵³ Lásd már a dokumentum kezdő szavait: „Krisztus húsvéti győzelmét a szentekben...”. CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI, Decreto *Victoriam paschalem* (2001. jún. 29.), in EV 20, nn. 1226–1227.

⁵⁴ CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI, *Deus Pater* (2001. jún. 29.), in EV 20, nn. 1228–1269.

⁵⁵ Vö. EV 20, n. 1244–1246.

⁵⁶ GIOVANNI PAOLO II, Lettera *Particolarmente gradito* (2005. márc. 13.), in EV 23, nn. 510–524.

élünk, a szentmisét celebrálva feléled a vele való teljes és végleges találkozás vágya (vö. n. 7).⁵⁷ Az Eucharisztia ünneplésének gyümölcse napokon belül szent útravalóvá lett a mennyei Atya házába költöző (2005. április 2.) pápa számára is.⁵⁸

A kultusz fogalmának megújulása azt is elősegíti, hogy a liturgikus cselekmény résztvevőiben tudatosodjék: a liturgiában „megnyílik az ég”, és a zárándok Egyház az örök Főpap egyetlen kultuszába bekapcsolódva a szentek közösségével együtt valódi ünneplés részesévé válik, mely a mennyei liturgiának előképét is megvalósítja. „Az Eucharisztia eszkatologikus irányultsága kifejezi és megerősíti a közösséget a mennyei Egyházzal.”⁵⁹ Az ember beteljesülése – akárcsak a liturgikus ünneplés – a „menyegzős lakoma” képeinek megfelelően messze nem egyéni, hanem közösségi esemény.

3. TISZTELET AZ ELHUNYTAK TESTE IRÁNT

A *Sine affirmatione* rámutat, hogy az Ős Egyház életében evidens hangsúlyok ma is aktuálisak: a keresztény ember temetési szokásait kísérfje a feltámadás reménye; a sír koimeterion („alvóhely”), akárcsak Krisztus számára; a sírba tételkor pedig épp a nagypénteki történelemformáló esemény húsvétra mutató jele áll előttünk.⁶⁰ Az emberi test a „Szentlélek temploma” (1Kor 6,19), ezért a halál után is tiszteletet érdemel. Az elhunytak testének hamvasztása ma egyre inkább terjed, de abban az esetben továbbra sem megengedett, ha valaki kimondottan ezzel akarja kifejezni a test feltámadásának tagadását.⁶¹

A Hittani Kongregáció 2016-ban *Ad resurgendum cum Christo – a temetésről és a feltámadás hitéről* témában pasztorális szempontból iránymutató dokumentumot⁶² jelentetett meg. Keresztény hitünk tanítása szerint az el-

⁵⁷ EV 23, n. 521.

⁵⁸ II. János Pál pápa haldoklását ezek kísérték imájjukkal. 2005 húsvétjának nyolcada ezáltal különösen is „közel hozta a mennyországot” a zárándok Egyház számára: az örök otthon felé tekintő, reménnyel teli lelkület élő dinamikáját, az életszentség hírében elköltöző pápáért folytatott imádság belső békéjét. Visszaidézte a temetési transzparenseket – „Santo subito”, azaz „Azonnal szent!” –, valamint Ratzinger bíboros homíliájának sokak számára váratlan bizonyossággal megfogalmazott mondatát – „Biztosak lehettünk abban, hogy szeretett papánk ma a Mennyei Atya házában ablakából néz bennünket, és megáld” (vö. <https://www.magyarokurir.hu/hirek/joseph-ratzinger-biboros-homilija-szentatya-temetesi-szentmisejen>; 2021. 03. 27.) – mondhatjuk: a szentatya ezúttal nem tanítóhivatali dokumentum által, hanem földi életének Krisztusban való méltó befejezésével és az örökkévalóságra való megszentelt felkészülésével tanított. Boldoggá, majd szentté avatása is ezt igazolta a későbbiekben.

⁵⁹ GIOVANNI PAOLO II, Lettera enciclica *Ecclesia de Eucharistia* (2003. ápr. 17.), n. 19, in EV 22, n. 239. (Az idézett mondat Diós István fordítása.)

⁶⁰ Vö. EV 13, n. 524.

⁶¹ Vö. EV 13, n. 525.

⁶² Vö. EV 32, nn. 1116–1131.

hunytak testét a feltámadás reményében a legmegfelelőbb módon az elföldeléssel (tumulatio) helyezük nyugalomra, de – a korábbiakkal összhangban⁶³ – megengedett a holttest hamvasztása is.⁶⁴ Az utóbbival kapcsolatban azonban olyan szokások is terjednek (mint pl. hamvak magánházakban vagy méltatlan körülmények közti őrzése, vízbe szórása stb.), melyeket a dokumentum határozottan helytelenít.⁶⁵ Doktrinális szempontból fontos kiemelni, hogy a keresztény ember a temetésben nem a test teljes megsemmisülését látja, és nem feltételezi a személynek semmiféle természettel való „összeolvadását” sem.⁶⁶ Pasztorális oldalról is hangsúlyos, hogy a holttest temetése ősi keresztény tradíció, mely tükrözi a krisztushívó meggyőződését, miszerint az elhunytak testét Krisztuséhoz hasonlóan eltemetjük, aki majd feltámasztja azt az utolsó napon,⁶⁷ hiszen „Krisztus meghalt bűneinkért, az Írások szerint, eltemették és harmadnap feltámadt, az Írások szerint” (1Kor 15,3–4). A halottak méltó eltemetése az irgalmasság testi cselekedetei közé tartozik, a temetés megfelelő helye pedig a temető vagy más erre alkalmas szent hely,⁶⁸ amennyiben ott biztosítva van a hamvak szabályszerű és tiszteletteljes őrzése. A hamvasztás természetesen nem képezhet akadályt Isten számára, hogy feltámassza az elhunyt testét.⁶⁹ A sír az emlékezésen túl az imádság helye is, ilyen értelemben mintegy „összekötő” a zárandók Egyház és az elhunytak lelkei között.⁷⁰

A halotthamvasztásokkal és a hamvak méltó kezelésével kapcsolatos jelenségek és bizonytalanságok egyre előbb kihívást jelentenek a 21. század Egyháza számára is.⁷¹ Ezekkel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy az el-

⁶³ Azaz a kremáció nem a test feltámadásának tagadását jelenti. Vö. EV 32, nn. 1116–1117. Nem szabad azonban elhamvasztani olyan ember testét, aki ez ellen életében mindvégig tiltakozott. Vö. EV 32, nn. 1125–1126.

⁶⁴ Vö. EV 32, nn. 1121–1124.

⁶⁵ Vö. EV 32, n. 1129.

⁶⁶ Vö. EV 32, nn. 1120–1124. A feltámadás valóságát az aktuális teológiai kontextusban is helyesen kell szemlélni: a lélek (anima; psyché) a halál után is fennmarad, és azonnal részesül örök sorsában (vö. EV 13, n. 490). A *Sine affirmatione* figyelmeztet, hogy a 20. században is feléled az ősi thnetopsychizmus („Ganztod”, azaz teljes halál) elmélete, mely szerint a test feltámadása a halálban egészen megsemmisült személynek a semmiből való, egészen új megteremtése volna, és az így „feltámadó” ember ezzel nem volna ugyanaz, aki korábban volt (vö. EV 13, n. 493–494). A Szentszék ezzel szemben már kifejtette tanítását 1979-ben (vö. n. 495).

⁶⁷ Vö. EV 32, nn. 1121–1124. A keresztény temetéssel is megvalljuk a test feltámadásába vetett hitünket. Halálunkat már előre jelezte a keresztiségben való alámerítkezés (baptizmos), de Krisztus „átalakítja gyarló testünket, és hasonlóná teszi megdicsőült testéhez” (Fil 3,21).

⁶⁸ Vö. EV 32, nn. 1120–1124.

⁶⁹ Itt jegyzi meg a dokumentum: nem vagyunk felhatalmazva, hogy az elhunyt földi maradványait komolytalanul, önző célokra használjuk (pl. használati tárgyak, ékszerek készítése belőle): EV 32, n. 1130.

⁷⁰ Vö. EV 32, nn. 1124.1127–1128.

⁷¹ Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom–budapesti érsek például 2010-ben a problémát érzékelve e szavakkal fordult főegyházmegyéje papjaihoz: „Egészen különös eset, ha valaki egyházi szer-

hamvasztott vagy bármely más módon erősen deformált (részben elégett, vízből hosszú idő után kiemelt, balesetben felismerhetetlenségig roncslódott) holttest, bármennyire elveszítette is az emberi testhez való hasonlóságát, tiszteletet érdemel, és – Krisztusnak a kereszthalálban megkínzott testéhez hasonlóan – méltó temetés illeti meg.

A hitvallásban a „test feltámadásába” vetett hitünk is kifejezésre jut. A feltámadt test és a megdicsőült lélek egységének, tehát a teljes személy „célba érzettségének” Krisztus után – és feltámadásának dicsőségéből a maga emberi szintjén részesülve – reménykeltő példája maga a mennybe felvett Istenszülő.

4. ÜDVÖSSÉG A TÖRTÉNELEMBEN?

Concilium Vaticanum II címmel a Nemzetközi Teológiai Bizottság 1977-ben dokumentumot⁷² bocsátott ki, mely jórészt a *Gaudium et spes* konstitúció szellemi vezérfonala mentén szól azokról a terjedő ideológiákról, melyek tévesen az emberi cselekvés és történelem keretei között képzelik el az üdvösséget.⁷³ Az akkoriban már virágzó felszabadítás-teológia egyes ilyen irányú túlkapasáira is egyensúlykereső módon utalva kimondja: valódi szabadtítás – a bűntől, a haláltól, minden rossztól – az ember számára csak Krisztustól jöhet.⁷⁴ Ez a szabadtítás, mely a teljes emberre kiterjed, az egész teremtett univerzumban „új eget és új földet” (Jel 21,1) eredményez.⁷⁵ A mennyek országában megtalálhatjuk minden evilági jó tevékenységünk gyümölcsét, de immár minden rossztól megtisztítva. Isten országának misztériuma csírájában már e világban is megtapasztalható, de a történelmet abszolút módon meghaladja, mivel nem a földi keretek közt teljesül be. Az ember e

tartást kér szóróparcellás temetéshez. Erre a szertartáskönyvben nincs külön rítus, hiszen az egyetemes Egyház [...] a földi maradványok elhelyezését, nem pedig elszórását tartja szem előtt. A megjelölt nyugóhely lélektanilag is segíti, hogy kapcsolatban maradjunk az elhunyttal, hiszen halhatatlan lelke elevenen fennmarad akkor is, ha teste elenyészik. Nekünk tehát épülésünkre szolgál a fizikai hely ismerete és a test iránti tisztelet kifejezése [...] Halottaink méltó eltemetése tehát közösségi ügyünk és felelősségünk, amely az élőket is tanítja, amelynek hatása van a saját életérzésünkre, cselekvésünkre, emberi és keresztény méltóságunk átérzésére is. Tegyük meg tehát mindent, hogy halottaink hivatalos egyházi temetésben részesüljenek, a rokonságot pedig segítsük át az ilyenkor jelentkező emberi és anyagi nehézségeken!”: Az Esztergom-Budapesti Érseki Főhatóság Körlevele, 2010. ápr., 2000. sz., <https://www.esztergomi-ersekseg.hu/korabbi-korlevelek> (2021.03.27.).

⁷² COMMISSIO THEOLOGICA INTERNATIONALIS, *Declaratio Concilium Vaticanum II* (1977. jún. 30.), in EV 6, nn. 283–311.

⁷³ Vö. EV 6, n. 298.

⁷⁴ Vö. EV 6, n. 300.

⁷⁵ Vö. EV 6, n. 301.

világban még „viator” (azaz „úton lévő”) állapotban van, az eszkatológiai beteljesülés egyelőre reményének tárgya.⁷⁶

A felszabadítás teológiájának néhány szempontját vizsgálva a Hittani Kongregáció 1984-ben rámutat;⁷⁷ Isten országa „nem e világból való” (vö. Jn 8,23; 18,36), s annak valódi növekedése nem tévesztendő össze a társadalmi fejlődéssel.⁷⁸ Hasonló témát fejteget két évvel később az ugyanazon dikasztérium által kiadott *Libertatis conscientia* instrukció⁷⁹ (1986) is: az eszkaton felé forduló remény nem hátráltatja e világ fejlődését, sőt a Teremtőtől kapott hivatásunk része, hogy e világban jól kamatoztassuk képességeinket. Ez a világ azonban nem azonos Isten országával.⁸⁰ A „felszabadítás” a földön leginkább az ember és a társadalom azon hivatásában rejlik, hogy legyőzze a bűnt és az igazságtalanságot, és megteremtse az igazi szabadság feltételeit, azaz tegyen az emberi méltóságért, a testvéri egységért.⁸¹ Virrasztó lelkülettel várjuk Isten országának eljövetelét azáltal is, hogy az igazságért teszünk, melyet az örök Bíró fog teljesen megvalósítani országában. A valódi igazságot Krisztus feltámadása hozza meg e szenvedésekkel terhelt világnak és az igazságra szomjazó embernek.⁸²

II. János Pál pápa a *Redemptoris missio* kezdetű enciklikában⁸³ (1990) is érinti az eszkaton témáját: „Az eszkatologikus valóság nem tevődik a világ végére, hanem már megkezdődött megvalósulása. Isten országa közel van (vö. Mk 1,15), de kérnünk kell, hogy jöjjön el” (n. 13).⁸⁴ Majd a 20-as pontban így folytatja: Isten országának

világi dimenziója tökéletlen marad, ha nem kapcsolódik Krisztus országához, amely jelen van az Egyházban és az eszkatologikus beteljesedésre irányul [...] Abban is közre kell működnünk, hogy az emberek elfogadják, és növekedjék körükben, amíg Krisztus „átadja az országot az Istennek, az Atyának” – és akkor „Isten lesz minden mindenben” (1Kor 15,24.28).⁸⁵

⁷⁶ Vö. EV 6, n. 306.

⁷⁷ SACRA CONGREGATIO PRO DOCTRINA FIDEI, Istruzione *Libertatis nuntius* (1984. aug. 6.), in EV 9, nn. 866–987.

⁷⁸ Vö. EV 9, n. 987.

⁷⁹ CONGREGATIO PRO DOCTRINA FIDEI, Instructio *Libertatis conscientia* (1986. márc. 22.), in EV 10, nn. 196–344.

⁸⁰ Vö. EV 10, n. 273.

⁸¹ Vö. EV 10, n. 274.

⁸² Vö. EV 10, n. 275.

⁸³ IOANNES PAULUS II, Litterae encyclicae *Redemptoris missio* (1990. dec. 7.), in EV 12, nn. 547–732.

⁸⁴ EV 12, nn. 575.

⁸⁵ EV 12, nn. 588–591.

L'impegno del cristiano címmel a Hittani Kongregáció⁸⁶ (2002) a katolikusok politikai szerepvállalása kapcsán arról szól, hogy a kereszténység nem válhat az „Isten nélküli prófétizmus” (n. 7) utópiájává, és nem lehet eszköze a csupán földi keretek közötti reménynek figyelmen kívül hagyva az örök élet perspektíváját.⁸⁷

Az ember nem a személytelen teremtmények módjára, a teremtő isteni akarat élettelen tárgyaként van megalkotva, hanem dialógusra hívott személyként. Isten, aki megszólítja az embert és felkínálja neki az üdvösséget, választ vár. Ezt az Istennel és a többi „megszólított” emberrel való comuniót már az Egyház tagjaiként, tágabb értelemben pedig a beteljesülésre váró teljes univerzum részeként megéljük (de nem egy „világlélektől” áthattottan). A világ megváltása nem e világból fakad, a megtestesülés műve folytán azonban mégis „házhoz jön”, így Isten kezdeményezésére az őt és minket elválasztó ontológiai szakadék még hatékonyabban áthidalódik. Az örök Igét testet öltött Üdvözítőként ismerjük meg, a keresztség által titokzatos Testének is tagjaivá leszünk, melyet szintén teljességre vezet. Ő testbenlélemben vált meg, hogy az ember teste-lelke számára megnyissa az üdvösség útját. Az ember általa remélheti a „test föltámadását”, az anyagvilág pedig a mindent újjáalkotó és beteljesítő isteni Szót. Bár az ember és az egész teremtés jövője még időben előttünk áll, ez a jövő már bizonyos módon jelenlővé tud válni a hitben és az istengyermekségben. A Mindenható ezzel nem „állítja meg” a történelem folyamát, hanem éppen felkarolja azt, hogy a bűn által megsebzett természet nehézkességével küzdve az egész teremtés ne csupán „sóvárogva várja Isten fiainak megnyilvánulását” (Róm 8,19), hanem benne az ember félelmeiktől mentes, élő reménnyel, a beteljesülés perspektívájában rendezze be a maga és környezete (más emberek és a teremtett világ) életét.⁸⁸

A történelem is beteljesülésre hivatott, de nem e földi lét keretei között. Az olyan eszkatológia, mely számot vet a kinyilatkoztatás egyes szakaszaiban fellelhető horizonttágulás következtében egyre tisztábbá váló felfogással, amely a teremtésre, a lét értelmére, a szenvedésre, a halálra és a halottak sorsára vonatkozik, végső soron Isten ismeretében gyarapodik, aki szeretetből hívja létre az embert, és akinek üdvözítő szándéka minden emberre és az egész teremtésre egyaránt kiterjed.

⁸⁶ CONGREGAZIONE PER LA DOTTRINA DELLA FEDE, Nota dottrinale *L'impegno del cristiano* (2002. nov. 24.), in EV 21, nn. 1407–1430.

⁸⁷ Vö. EV 21, n. 1427.

⁸⁸ Vö. MÜLLER, Gerhard Ludwig, *Katolikus dogmatika, a teológia tanulmányozásához és alkalmazásához*, (Budapest, Kairosz, 2007) 514–515.

5. MESSIÁSVÁRÁS ZSIDÓ ÉS KERESZTÉNY SZEMMEL

1985-ben a Keresztény Egység Titkársága (akkori elnevezése szerint) a zsidókkal folytatott párbeszéd eszkatológiai dimenziójáról szólva⁸⁹ rámutatott: a Messiásra való várakozás nem veszíti érvényét az Újszövetségben sem, sőt továbbfejlődik (nn. 8–11). A keresztények virrasztó lelkületét az ige mellett a szentségek is táplálják. Míg a zsidók a Messiás eljövételét várják, a keresztények az általuk Messiásnak vallott Krisztus dicsőséges visszatérését az idők végezetén. Addig ugyanazon isteni szeretet sürget, hogy – zsidók és keresztények mindannyian – együtt tegyünk a társadalmi igazságosságért, a dialógus további mélyüléseért, várva a Messiás világba „érkezését”.⁹⁰

A Pápai Biblikus Bizottság *La question de l'unité* címmel⁹¹ (2001) „a zsidó nép és az ő szent írásai a keresztény Bibliában” tematikát mélyíti el. A prófétai ígéretek a keresztények számára nem csupán egy távoli jövő reményét képezik, mivel azok beteljesülését már Krisztus személyében tapasztalják.⁹² Mindaz, ami már beteljesült Krisztusban, még bennünk és a teremtet világban is beteljesülésre vár, ami a holtak feltámadásával, az új ég és új föld megvalósulásával jön el. Ezért a zsidók messiásvárá hite nem hiábavaló, mert a keresztényeket is ösztönzi, hogy megőrizték a hit eszkatologikus várakozását annak tudatában, hogy akit Fölkentként várunk, az már Krisztusban eljött és velünk él.⁹³ A száműzöttek Babilonból való hazatérése (Deutero-Izajánál) is az eszkatológiai szabadulásra mutat, a messiási Fejedelem a végidőben Izrael szabadítója is lesz (vö. Mik 4,14–5,5).⁹⁴ A Kiv 34-ben a szövetségekötés az „élet Törvényére” is utal, mely minden közösségnek Istenben való szabadságot hoz.⁹⁵ Az „új Jeruzsálem” apokaliptiszbeli látomása az Istennel kötött szövetséget terjeszti ki immár mindenkire: „Íme, Isten hajléka az emberek között! Velük fog lakni és ők az ő népe lesznek, és maga az Isten lesz velük” (Jel 21,3).⁹⁶ A Templom léte, funkciója a „mennyei Jeruzsálemben” teljesül be, ahol nem lesz már szükség kultuszhelyre, mert „Isten lesz minden mindenben” (1Kor 15,28).⁹⁷ Ezt a várost az Úr világosítja meg, és új neve is lesz: „Menyasszony” (vö. Jel 19,7), az újra elnyert, immár

⁸⁹ SEGRETIARIATO PER L'UNIONE DEI CRISTIANI (Commissione per i rapporti religiosi con l'ebraismo), *Ebrei ed ebraismo nella Chiesa Cattolica*, in EV 9, nn. 1615–1658.

⁹⁰ Vö. EV 9, nn. 1632–1635.

⁹¹ COMMISSION BIBLIQUE PONTIFICALE, Document *La question de l'unité* (2001. máj. 24.), in EV 20, nn. 733–1150.

⁹² Vö. EV 20, n. 776.

⁹³ Vö. EV 20, n. 816.

⁹⁴ Vö. EV 20, n. 866.

⁹⁵ Vö. EV 20, n. 940.

⁹⁶ Vö. EV 20, n. 925.

⁹⁷ Vö. EV 20, n. 936.

elvezíthetetlen „paradicsom”, a béke országa, ahová a nemzetek özönlnek (vö. Iz 2,2).⁹⁸

Jeruzsálemnek központi szerep jut az üdvtörténetben is, hiszen ott halt meg és támadt fel Krisztus, az örömhír húsvéti hirdetése is oda kötődik, de a Krisztusban üdvözültek valódi és végleges otthona a „mennyei Jeruzsálem” (Gal 4,26) lesz.⁹⁹ Az „ígéret földje” az Újszövetségben teljesebb értelmet nyer, mely a mindenség abszolút jövőjére mutat, Isten beteljesült országára.¹⁰⁰ Az Ószövetségben is van már utalás arra, hogy Isten minden nép fölött uralkodik és Sion hegyén lakik. Különösen a dánieli apokaliptika emeli ki, hogy a titokzatos „Emberfia” minden erőt, hatalmat birtokol, és ő fog „minden nép fölött” uralkodni (Dán 7,13–14).¹⁰¹ A qumráni iratok is tanúskodnak a királyi, papi, mennyei Messiás várásáról. Újszövetségi értelemben nincs eszkaton Messiás (azaz „a” Christos) nélkül.¹⁰² Az üdvösséghez a szenvedésen és a halálon keresztül vezet az út, akárcsak Krisztus életében (ennek előképe az izajási „szenedő Szolga”; vö. Iz 52,13–53,12).¹⁰³

Az eszkatológia területén megfontolandó téma lehet a paradicsomkert eredeti ártatlansága, mely a zsidó teológiában sem statikus és múltidéző, elvesztett érték, hanem előremutató, végső teljességet remélő, beteljesülésre váró állapot. Isten minden megbillent egyensúlyt helyre akar állítani, legyen az a társadalom vagy a természet sebe, melyet a bűn okozott. Zsidót és keresztényt „emberebb emberré” akar tenni, teljességre vezetni. Izraellel a Mindenhatónak terve van. A „szent maradék” az Örökkévaló hűségének biztosítóka mindenki számára: aki kitart, megtapasztalja az ő üdvözítő erejét. Izrael tehát szent gyökér, a történelemben zárandokló nép, melynek hitére Isten építeni tud. A teremtésben, de Izrael életében is számtalan kegyelmi eseményt tapasztalhatunk, mellyel Jahve már előkészíti a megváltást. Ilyen a szövetség, a kultusz, a megbocsátás, a vezetés, a próféták, a hívő emlékeztet átadása, az Írások, melyek az istenismeret folytonosságát biztosítják. A Felkentre várva járja útját a választott nép is, mert szintén az eljövendő Messiasra tekint. Izrael is közreműködik a bűn által megsebzett világ helyreállításában. A megváltás csiráit hordozza, hiszen „övék az istenfiúság, a dicsőség, a szövetségek, a törvényadás, az istentisztelet és az ígéretek. Övéik az atyák, és test szerint közülük származik Krisztus” (Róm 9,4–5). Mária, Sion Leánya, aki – bizonyos értelemben – mind az Ó-, mind az Újszövetséghez tartozik, a szintén ószövetségi gyökerekkel rendelkező Magnificatban (Lk 1,46–

⁹⁸ Vö. EV 20, n. 970.

⁹⁹ Vö. EV 20, n. 986.

¹⁰⁰ Vö. EV 20, n. 1015.

¹⁰¹ Vö. EV 20, nn. 1024–1025.

¹⁰² Vö. EV 20, n. 1030.

¹⁰³ Vö. EV 20, n. 1033.

55) Isten „nemzedékről nemzedékre” megnyilvánuló irgalmáról énekel, mellyel „gondjába vette Izraelt” az ősatyáknak adott ígéret szerint, hogy az mindörökre megnyilvánuljon szabadító ereje által. Az eszkatológia témája tehát híd lehet, mely a Zsinagógát összeköti az Egyházzal hitben megélt zárándokútján az üdvösséget hozó Messiás dicsőséges elérékezésnek várásában, míg Isten ó- és újszövetségi népe a teljességet el nem éri a mennyei Jeruzsálemben.¹⁰⁴

6. KEGYHELYEK ÉS A KERESZTÉNY ÉLET ZARÁNDOK JELLEGE

1999-ben az Elvándorlók és Úton Lévők Pápai Tanácsa a zárándoklatok célpontjairól írva¹⁰⁵ így buzdít: a kegyhelyek legyenek az eszkatológiai dimenzió tanúi az „új égről és új földről” (vö. Jel 21,1), segítsenek felfelé tekinteni, megtapasztaltatni az „odaát” erejét,¹⁰⁶ ahová utunk Krisztussal, Krisztushoz vezet.

La Chiesa ha espresso címmel az Úton Lévők és Elvándorlók Pápai Tanácsa¹⁰⁷ 2001-ben pasztorális iránymutatást adott ki a turizmusról. Ebben a vasárnapi pihenésből mint a húsvét által hozott lelki szabadságra való emlékezetből kiindulva jelzi: úton vagyunk az „új ég és új föld” (Jel 21,1) felé. A vasárnap megünneplése fontos a keresztény életben, mert – mint első és egyben nyolcadik nap¹⁰⁸ – a „Bárány menyegzője” (vö. Jel 19,9) eszkatologikus lakomájának előízét adja.¹⁰⁹

*A népi jámborság és liturgia direktórium*a is külön fejezetet szentel a kegyhelyeknek és zárándoklatoknak, melyek eszkatologikus dimenziójáról a dokumentum így tanít:

Eredeti és lényeges: a zárándoklat, mint „vándorlás a szentély felé”, az Isten országa felé tartó vándorlás pillanata és hasonlata; valójában a zárándoklat segít tudatára ébredni annak az eszkatologikus távlatnak, melyben a keresztény, a *homo viator* mozog: a hit sötétsége és a látomás szomjúhozása, az idő rövidsége és a vég nélküli élet vágyakozása, a vándorlás verejtéke és a pihenés áhítozása, a számkivetettség sírása és az

¹⁰⁴ E téma bővebb kifejtését lásd: LOHFINK, Gerhard – WEIMER, Ludwig, *Mária, Izrael leánya. A szeplőtelen fogantatás új megközelítése* (Pannonhalma, Bencés Kiadó – Pannonhalmi Főapátság, 2021).

¹⁰⁵ PONTIFICIO CONSIGLIO DELLA PASTORALE PER I MIGRANTI E GLI ITINERANTI, Documento *Il santuario. Memoria, presenza e profezia del Dio vivente* (1998. máj. 8.), in EV 18, nn. 858–916.

¹⁰⁶ Vö. EV 18, n. 908–909.

¹⁰⁷ PONTIFICIO CONSIGLIO DELLA PASTORALE PER I MIGRANTI E GLI ITINERANTI, Orientamenti *La Chiesa ha espresso* (2001. jún. 29.), in EV 20, nn. 1270–1384.

¹⁰⁸ Lásd: IOANNES PAULUS II, Epistula apostolica *Dies Domini* (1998. máj. 31.), in EV 17, n. 936.

¹⁰⁹ Vö. EV 20, nn. 1270–1384.

otthon örömeinek óhaja, a mindennapi tevékenység nyugtalansága és a nyugodt szemlélődés sóvárgása között.¹¹⁰ (n. 286)

Krisztus keresztje és feltámadása, valamint a Lélek egyházformáló tevékenysége – a lélekvándorlásba és egyéb illúziókba menekülő megoldáskezeséssel szemben – hatékonyan győzi le azokat a félelmeket, amelyeket a természeti és társadalmi csapások szubjektív értelmezése folytán félremagyarázott apokaliptika, az ideológiákkal terhelt történelemszemlélet, az anyagelvű gondolkodás vigasztalansága és nem kevésbé az eltorzult istenképek keltenek. A kegyhelyeken megforduló emberek személyes hitéhez kötődően is előforduló, betegesen fenyegetőző tartalmú, gyakran a végidő témáját is érintő „figyelmeztetések” és tisztázatlan eredetű „üzenetek” szenzációszerű terjedése is olyan „kortünet”, mely az Ige és az Egyház tanításának helyes megismerésével, valamint a szentségi élet gyakorlata által formált ember- és világszemlélettel orvosolható. A küzdelmek nem új keletűek az Egyház számára, a sokszor tisztító erejű megpróbáltatás mindvégig osztályrésze, de tagjai soha nem nélkülözik a Fő és a benne megdicsőült, már „hazaérkezett” szentek segítségét. A kegyhelyek a *communio sanctorum* összetartozását, a földi létben is „dolgozó” mennyország gyógyító, erősítő jelenlétét is segítenek megtapasztalni.

7. NEW AGE ÉS KERESZTÉNY ESZKATOLÓGIA

Jézus Krisztus az élő víz hozója. Keresztény megfontolás a „New Age” kapcsán címmel¹¹¹ a Kultúra Pápai Tanácsa és a Vallásközi Párbeszéd Tanácsa 2003-ban a New Age-re reflektálva arról szól, hogy annak „tanrendszerében” találkozunk többek között angyalokkal, a szellemi lényekkel való kommunikáció lehetőségeinek elképzeléseivel,¹¹² a „csillagokba írt jövő tökéletes képével”, melyet kétnemű (androgün) lények igazgatnak,¹¹³ valamint azzal az igyekezettel, hogy a vallások helyébe egyfajta „globális vallás” lépjen.

A dokumentum két eszkatológiai vonatkozású témát is említ. A New Age vallja a reinkarnációt mint a kozmikus fejlődésben való egyéni részesedést, ami valójában „felborogatott” eszkatológia a pokol fogalmának kiiktatásá-

¹¹⁰ Domokos György fordítása. Vö. EV 20, n. 2782.

¹¹¹ PONTIFICIO CONSIGLIO DELLA CULTURA E PONTIFICIO CONSIGLIO PER IL DIALOGO INTERRELIGIOSO, Documento *Gesù Cristo portatore dell'acqua viva. Una riflessione cristiana sul »New Age«* (2003. febr. 3.), in EV 22, nn. 41–166.

¹¹² Vö. EV 22, n. 64.

¹¹³ Vö. EV 22, n. 138.

val¹¹⁴ A lélekvándorlás tanában a halál gondolatának mellőzése is jelentkezik.¹¹⁵

A 2003-as dokumentum végül rámutat, hogy a keresztények másféle „új korszakban” (= „new age”) élnek, melyet az Ige megtestesülése nyitott meg számukra: „Amikor elérkezett az idők teljessége, Isten elküldte Fiát” (Gal 4,4). Krisztus visszatérését a keresztények virrasztó lélekkel várják, és elutasítják a reinkarnáció tanítását. A Szentlélek jelenléte és tevékenysége nem csupán egyéneket érint, hanem az egész teremtést megújítja.¹¹⁶

A teremtett világ Istenre irányultságának, a remény isteni erényének, valamint a teljesség, a boldogság istenképiségünkkel együtt járó vágyának dinamikája egyfelől „életszerűvé” teszik az eszkatológia nemegyszer túl merevnek, netán avítnak hitt sémáit, másfelől egyre inkább felszámolják azt a szakadékot, mely a végidei eseményekről, valamint az ember és a teremtés örök sorsáról szóló teológiai diszciplína és az e világi lét között húzódik. Az eszkatológia „klasszikus” témái, mint a különítelet, a halál, Krisztus második, dicsőséges eljövetele, a mennyország, a tisztító tűz és a pokol valósága, az utolsó ítélet és a mindenség újjáalkotása, ha tartalmilag már lényegében

¹¹⁴ Vö. EV 22, n. 68.

¹¹⁵ Vö. EV 22, n. 134. A téma nem új, hiszen már a *Sine affirmatione* dokumentum is kitért az emberi élet megismételhetlenségének kérdésére, konkrét utalást téve a reinkarnáció problémájára, mely szerint a lélek a halál után másik testet vesz magára, illetve egy újabb életben megtisztulhat az addigi hibáktól. A lélekvándorlás tana az abban hívó tudatából a pokol létét is kiiktatja. A reinkarnáció teljesen ellentmond a keresztény tanításnak, az Egyház mindig is elutasította, de ma sok magát kereszténynek nevező egyén is hisz benne, sőt a média is terjeszti, és e folyamatot keleti filozófiai irányzatok terjedése is segíti. Meghúzódik ebben a materializmusnak és az elmúlásnak egyfajta rejtőző elutasítása is (vö. EV 13, n. 543). Keresztény válasz lehet: az emberi személy megismételhetetlen individuum, a lélek nem tartozhat más testhez. Az élet valóban rövid minden létező hiba javítására, de a tisztítóhelyen megélt tisztulás tökéletes. Az összes létező emberi képesség nem bontakoztatható ki teljesen az élet során, de a feltámadás valósága a beteljesedés reménye, mely az örök életben felülmúlja e határokat is (vö. EV 13, n. 544). Földi létünk egyetlen (vö. EV 13, n. 546). Nincs olyan létbeli tökéletesség felé tendáló természetes fejlődés, mely létformából létformába léptetné az embert, hogy egyre nagyobb tökéletességre juttassa, áthágva a személy test-lélek-egységének törvényét, hogy így kikerkülje az utolsó ítéletet és az elkárkozás lehetőségét (vö. EV 13, n. 547). Újabb és újabb létformákat öltve életünk nem lehet egyre spirituálisabb, és egyre kevésbé materiális. Létünk végső célját nem érhetjük el önerőből és pusztán érdemeink szerint, nem végezhetünk „öntisztító engesztelést” újabb és újabb inkarnációk által. Aki ezt vallja, a megváltás szükségességét is elutasítja (vö. EV 13, n. 548). A végső állapotban a testtől nem „megszabadulva” él a lélek, ez a gondolat így a feltámadás tagadásához vezethet (vö. EV 13, n. 549). Míg a kereszténység személyi dualitást (test és lélek egymáshoz rendeltsége, egysége), a reinkarnáció dualizmust vall (vö. EV 13, n. 550), mely a test és lélek szétválaszthatóságát feltételezi. A lélek nem képes magát üdvözíteni saját erőfeszítése révén, a kereszténység szotériológiája nem ilyen autoredepmptiót, hanem heterodepmptiót vall. Ez utóbbit elvetve értelmetlenné válhat a kegyelem vagy a szentségi élet értelmezése is (vö. EV 13, n. 551). Életpályánk egyetlen és egyedi (vö. EV 13, n. 551). Mindezek tárgyalása végén a Zsid 9,27-et idézi a dokumentum: „Az ember számára az a rendelkezés, hogy egyszer haljon meg, és utána ítéletben legyen része.”

¹¹⁶ Vö. EV 22, n. 139.

nem is bővülnek, de az üdvtörténeti kontextushoz visszavezetve és a ki-egyensúlyozottabb emberfogalmat szem előtt tartva képesek hiteles eligazítást adni az embert saját végső sorsát illetően kimondva-kimondatlanul foglalkoztató kérdések között, és Krisztus tanításával új, élő reményt nyújtani.

ÖSSZEGZÉS

Mint láttuk, Szent VI. Pál és Szent II. János Pál pápák magisztériuma igyekezett a zsinat szellemiségének fényében az eszkatológia irányában is tágítani a horizontot, hogy az Egyház tanítása még kézzelfoghatóbbá váljon a lelkipásztori valóságban is. XVI. Benedek pápa korábbi teológusi tevékenységének köszönhetően is rendkívül járatos volt az eszkatológiában. Az ő péteri szolgálata (2005–2013) idején is lényeges dokumentumok láttak napvilágot a teológia ezen területére vonatkozóan. Utóda, Ferenc pápa idején az eszkatológiai érdeklődés sokkal gyakorlatibb színezetet ölt, és egyelőre nem jellemző nagyobb lélegzetű eszkatológiai témák szisztematikus, elmélyült tárgyalása.

Az utóbbi évtizedekben egyre inkább előtérbe kerülnek és erősödnek olyan problémák, melyeknek a jelen tanulmány keretei között nem tudunk kellő figyelmet szentelni. A jövőre nézve is hasznos, az eszkatológiával gyakorlatban is foglalkozó kérdések közül most csupán a migrációt említjük, mely összetett téma tárgyalására e dolgozat keretei nem elégségesek.¹¹⁷ A jelenkorban megoldásra váró problémák orvoslásának nem szabad kimerülnie a „túlzottásszerű”, rövidlátó helyzetkezelésben, hanem mindenképpen gazdagodnia kell a keresztény emberek gondolkodásában a mennyei haza felé tartó zarándokút gondolatával.

A posztmodern gondolkodás jövőképét erőteljesen átszövi a jövőbe tekinteni kevésbé merő bizonytalanság, az élet sebezhetőségének (nukleáris háborúk, járványok, ökológiai katasztrófák stb.) fenyegető réme, az élet és a következő generáció jövőtervezésének egyfajta krízise, az Ádám szájába adott

¹¹⁷ Ennek kapcsán a földön való zarándoklás témáját említi az Úton Lévők és Elvándorlók Pápai Tanácsa (*Krisztus szeretete az elvándorlók iránt*, 2004), idézve mindenekelőtt a Zsid 13,14-et: „hiszen nincsen itt maradandó hazánk, hanem jövendő hazánkat keressük” (vö. n. 16; vö. EV 22, n. 2440). Az elvándorlók lehetnek a keresztények örök hivatásának jelei, a reményé, mely a célba érkezés örök hűsvétjében beteljesülő, újja alkotott emberiség reményét sugározhatja (vö. EV 22, nn. 2442; 2558). E témához kapcsolódóan említjük még ugyanezen dikasztérium 2005-ben kiadott irányelveit a cigánypasztorációhoz: PONTIFICIO CONSIGLIO DELLA PASTORALE PER I MIGRANTI E GLI ITINERANTI, Orientamenti *Con la costituzione per la pastorale degli zingari* (2005. dec. 8.), in EV 23, nn. 1394–1522. Ez utóbbi dokumentum így fogalmaz: az exodus „még nem fejeződött” be, az Egyház zarándokúton van az eszkaton felé. A keresztény ember belső szabadságával kell megélni az „úton levést”, minél kevésbé függve a fogyasztói társadalom sajátosságaitól (vö. EV 23, nn. 1434–1437).

„csak az a vég, csak azt tudnám feledni” madáchi lidérce. Ennek ördögi köréből nem az újabb büntetésekkel, „erkölcsösöz” módon felfogott isteni ítélkezéssel, mindent összedöntő kataklizmákkal terhelt végidei képek nyújtanak kiutat, sem olyan eszkatológiai traktátus, mely nem képes túllátni a „végső dolgok” csupán filozófiai, de a valódi hittartalmat szűken mérő kifejtésén. A ma Egyháza sokkal inkább hivatott felismerni és a világ számára nyújtani azt a szemléletet, mely az evangélium életadó erejével képes az emberi aggodalmak apró, sötét zugaiba is világosságot hozva megragadni az ember szívét, annak minden természetes és természetfölötti vágyával együtt.

Egészen aktuálisnak mondható Ferenc pápának a járványveszélyben adott rendkívüli *Urbi et Orbi* áldásához (2020. március 27.) kapcsolódó elmélkedése. Mk 4,40-et idézve tette fel a mélyre hatoló kérdést: „Miért féltek ennyire? Még mindig nincs bennetek hit?” Ez a hit túlmutat a földi kereteken, a pusztá „megmenekülés” emberi vágyán. Az azóta sokat idézett „úgy gondoltuk, örökre egészségesek maradunk egy beteg világban” gondolat is rámutat: a természet, a társadalom sebezhető, véges. Majd arra indít, hogy győzzük le sokszor görcsös földhözragadtságunkat és illúzióinkat: „A hit kezdete az, ha tudatosan bennünk: rászorulunk az üdvösségre [...] ha átöleljük az Urat, akkor a reményt öleljük át: íme, a hit ereje, amely megszabadít a félelemtől és reménnyel ajándékoz meg minket” – bátorít a szentatyja.¹¹⁸

Ez az Istenben bízó hit adja meg annak az „adventnek” a lelkületét, mely nem reményvesztett görcsökkel tekint a jövőbe, hanem az életet – hasonlóan a karácsonyi ünnepvárás lelkületéhez – „úrrjöveti” várakozássá, küzdelmekkel, de örömmel is teli, igazi kegyelmi idővé teszi. Ezt az adventust nem akármilyen tartalom tölti meg: Krisztus menny felé mutató tanítása és a Szentháromság személyeivel – valamint a már benne örvendő szentekkel – való folyamatos élő találkozás, a velük alkotott egyre „családiasabb” közösség. Nem passzív várakozás ez, hanem aktív „úton levés”, a keresztyén élet zarándokútja Istennel, Istenhez. Említsük meg itt Ferenc pápa 2015-ben kelt üzenetét Dante Alighieri születésének 750. évfordulójára, melyben a szentatya rámutat: a kiemelkedő költő korának felfogásába belehelyezkedve

olvasható úgy az Isteni színjáték, mint egy nagy utazás, sőt mint egy igazi zarándoklat, mind személyes és belső, mind közösségi, egyházi, társadalmi és történeti. Minden olyan valódi utazás példája ez, amelyben az emberiség arra hivatott [...], hogy új állapotra jusson el, melyet a harmónia, a béke és a boldogság jellemez. Ez a horizontja minden hiteles humanizmusnak.¹¹⁹

¹¹⁸ Lásd: <https://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2020-03/ferenc-papa-urbi-et-orbi-homiliaja-nefeljuenk-jezus-veluenk-van.html> (2020.05.25.).

¹¹⁹ FRANCESCO, *Messaggio In occasione della solenne celebrazione* (2015. máj. 4.), in EV 31, nn.

A Krisztusban üdvözültek beteljesült élete a hit által tárul fel. Mintegy őket is képviselve álljon előttünk teljes emberlétének Krisztus győzelme által egészen áthatott, megdicsőült mivoltában maga az Istenszülő, akinek testen-lélekben megdicsőült személyében „konkrét formát ölt” Fiának húsvétja. A Mennysorság Királynője mintegy biztatásul is mutatja az utat, hogy milyen lesz Isten szeretetének műve bennünk is, ha erre szóló meghívását a kegyelemben elfogadjuk, és milyen segítséget remélhetünk tőle, amíg mi magunk is igyekszünk Krisztus-hordozóként bukdácsolva, de reménnyel telve járni életünk útját:

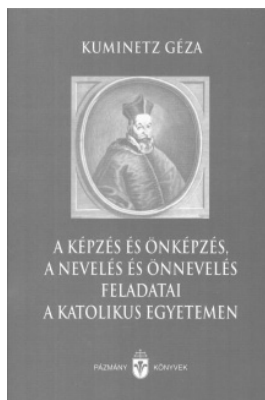
Amint Jézus anyja a mennyben testében és lelkében már megdicsőülten mintaképe és kezdete annak az Egyháznak, melynek az eljövendő világkorszakban kell teljessé válnia, ugyanúgy ezen a földön mindaddig, amíg el nem jön az Úr napja (vö. 2Pt 3,10), a biztos remény és vigasztalás jeleként ragyog Isten zarándok népe számára.¹²⁰

554–559. Dante halálának 700. évfordulóját nemrégiben ünnepeltük. Ennek apropójából Ferenc pápa apostoli levelet is kiadott *Candor lucis aeternae* kezdettel, melyben a költőt a „remény prófétájának” nevezi (lásd: bevezetés). A dokumentum 6. pontja a Paradicsom XXX. énekére hivatkozva (129.) a megboldogult lelkekre tekint, akiknek testi megjelenésében, örömeiben „az emberiséget a maga teljes testi-lelki valójában mutatja meg, előrevetítve a test feltámadását” (Tózsér Endre fordítása). Lásd: <https://www.magyarKurir.hu/hirek/exkluziv-az-orok-feny-ragyogas-ferenc-papa-apostoli-levele-danterol-iii-befejezo-resz> (2021.05.15.).

¹²⁰ II. Vatikáni Zsinat, *Lumen gentium* konstitúció (1964. nov. 21.), in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Budapest, Szent István Társulat, 2007), n. 68.

Kuminetz Géza

A KÉPZÉS ÉS ÖNKÉPZÉS, A NEVELÉS ÉS ÖNNEVELÉS FELADATAI A KATOLIKUS EGYETEMEN

Egy katolikus egyetem mindenkori rektorának az a fő feladata, hogy animálja, lelkesítse egyetemi polgárait, rávilágítson az elérendő célokra és megjelölje a célhoz vezető utakat. Mindez más szóval azt jelenti, hogy Krisztus követésére bátorítson az egyetemi közegben, hogy láttassa a Krisztus-követés itteni lehetőségeit és módozatait, hiszen Krisztus e körülmények között is út, igazság és élet.

Korábban már szóltam a tudomány számára elérhető igazságról és azok hierarchiájáról. Most az ahhoz vezető utat próbálom megmutatni: a diszciplína, vagyis a fegyelem útját szándékozom bejárni.

Nem újat, vagy az újdonság varázsával kecsegtetőt szeretnék mondani, hanem csak igazat; igazat, mely akkor is aktualizálandó, ha nem tűnik népszerűnek, mely szavatolja katolikus és szakmai identitásunkat, küldetésünk hitelességét.

176 oldal, puhafedeles. Ára: 2400 Ft

KÖZVETÍTŐ KISEBBSÉGEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A PPKE BTK Történettudományi Intézet és a PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola szervezésében, a Boldog Salkaházi Sára Program támogatásával tudományos konferencia zajlott a PPKE BTK Mikszáth Kálmán téri épületében. A kötet a konferencia előadásából készült tudományos igényű, lektorált és lábjegyzetelt tanulmányokat tartalmazza, a konferencián elhangzott előadások sorrendjében.

Hasznos olvasmány az egyetemi hallgatók és a doktori iskolák hallgatói mellett a Kárpát-medence története iránt komolyan érdeklődő olvasóközönség számára is.

216 oldal, keménytáblás, Ára: 3500 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ ÁDÁM MIKLÓS

A Zsolt 87,7 vizsgálata: „forrás” vagy „hajlék”?

I. PROBLÉMAFELVETÉS, LEHATÁROLÁS

A 87. zsoltár értelmezése számos nehézségbe ütközik.¹ Amikor elkezdtem foglalkozni vele, úgy gondoltam, megnézem a 7. verset, mit tudok róla mondani tudományos szempontból, és ezzel a munkám véget ér. De időközben kiderült, hogy a helyzet nem ez. Már magának a zsoltár szövegének a megállapítása sem egyszerű feladat. Nem véletlen, hogy az első szövegkritikai megjegyzés a Biblia Hebraica Stuttgartensiában (BHS): „crpp”, vagyis a szöveg finoman szólva sem maradt meg épen. Az első három versben nem találunk egyetlen befejezett ígét sem. Ez mindenesetre gyanakvásra ad okot.

De előbb néhány szót a célról. Amennyiben a Káldi-Neovulgátát forgatjuk, és olvasgatjuk a zsoltárokat, vagy ha szoktunk zsolozsmázni, akkor tudjuk, hogy a zsoltár utolsó sora valahogy így hangzik: „Minden forrásom belőled fakad.” Ez már csak azért is ismerős lehet, mert a 2021-ben esedékes budapesti rendezésű Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus mottójáról beszélünk. Ha azonban inkább a Szent István Társulat Szentírása otthonos számunkra, úgy azt látjuk, hogy a 87. zsoltár vonatkozó sora jelentősen különbözik. Abban ugyanis ezt a szöveget találjuk: „Mindegyiknek benned van hajléka.”

Különösen érdekes ez annak fényében, hogy az eucharisztikus kongresszus mottójául azért választották éppen ezt a verset, mert a forrás utalás az Eucharisziára, amely a keresztény élet csúcsa és forrása a II. Vatikáni Zsinat tanítása szerint (SC 10).² De mi történik akkor, ha ez a szó még csak

¹ „While other psalms have sections that are problematic, this short psalm is problematic from start to finish, making it very difficult to translate and interpret”: TANNER, Beth, *Book Three of the Psalter: Psalms 73–89*, in *The Book of Psalms* (The New International Commentary on the Old Testament) (Grand Rapids, MI – Cambridge, U.K., William B. Eerdmans Publishing Company, 2014) 664.

² Vö. BUDAPESTI NEMZETKÖZI EUCHARISZTIKUS KONGRESSZUS TEOLÓGIAI BIZOTTSÁGA, „Minden forrásom belőled fakad.” *Az Eucharisztia a keresztény élet és az Egyház küldetésének forrása* (Bu-

nem is szerepel a zoltárban? Természetesen a Katolikus Egyház tanítása akkor sem változik az Eucharisziáról, és a „mindegyiknek benned van hajléka” is kitűnően köthető a kongresszushoz, de mégsem mindegy, hogy a nevezett sor szerepel-e a Bibliában, vagy sem.

A helyes megfejtéshez szükséges, hogy valahogyan megállapítsuk, a kétséges helyeken mi a zoltár szövege. Így fel tudjuk építeni a zoltár tanítását, mondanivalóját, ebből pedig már levonhatunk következtetéseket arra vonatkozóan, vajon melyik olvasat, a „forrás” vagy a „hajlék” lehet a helyes. Ezt követően vizsgáljuk meg a „ko-textust,” vagyis a zoltár beágyazottságát a Zoltárok könyvében, remélve, hogy ezek a szempontok is segítenek a helyes ítélet meghozatalában. Írásomban a héber szöveget vizsgálom, azt veszem alapul, a Szeptuaginta (LXX) verzióját másodlagosnak tekintem.

2. SZÖVEGKRITIKAI ÉSZREVÉTELEK

Az első sor nyers fordításban így hangzik: „az ő (m. s. 3.)³ alapjai a szent-ség hegyeiben”. Az „alap” szó ebben a formájában (y^esūḏah) csak a Zsolt 87,1-ben szerepel, de alig eltérő formákban gyakrabban előfordul a szó (mūsad Iz 28,16 [alapkö]; mōsād Iz 58,12; Jer 31,37; Mik 6,2 [alapfal, alap]; mūsadah Ez 41,8 [alapfal]; mōsadah Jer 51,26; 2Sám 22,8 [alapfal] stb.) Alapja a „YSD” vagyis „megalapozni”, „alapítani” ige. Legyen szó a város faláról (Jer 51,26), vagy az ég és a föld alapjairól (Iz 24,18), vagy éppen egy hegy alapjairól (MTörv 32,22), az elképzelés, az ókori közel-keleti logika mentén minden esetben valamifajta építményt takar. Az „alap” a LXX és a szír fordításban is többes számban áll, ami nem valószínűtlen olvasat, tekintettel arra, hogy az összesen 20 különböző előfordulásból 15 alkalommal a többes számot használja a szent szerző. Amikor pedig hegyekről esik szó, minden más esetben a többes számú forma kerül elő (MTörv 32,22; 2Sám 22,8; Zsolt 18,8). Ezekben az esetekben a hegyek is többes számban vannak, csakúgy, mint a Zsolt 87,1-ben.

De akár egyes számú, akár többes számú alapokról beszél a szöveg, kérdés marad a m. s. 3. személyrag. Kinek az alapjairól szól a szöveg? A következő sor azt mondja, hogy az Úr szerető (qal part. act. m. s. abs.)⁴ Sion ka-

dapest, Szent István Társulat, 2019), különösen is a 16–19. oldalak.

³ Az m. jelentése hímnemű, ellentéte az f., ami nőneműt jelent; s. = egyes szám, p. = többes szám; az arab szám a személyt jelöli.

⁴ Qal a héberben az aktív ige megnevezése, a part. (participium) a melléknévi igenév rövidítése, az act. (activum) jelzi, hogy aktív melléknévi igenévről beszélünk, párja a pass. (passivum), ami a passzív melléknévi igenév jelzője. Írásomban előfordul még majd az inf. rövidítés, amely az infinitívus, vagyis a főnévi igenév rövidítése. A héberben a névszóknak két fontos formája az abs. (absolutus), ami az önmagában álló névszó formáját jelzi, párja a cs. (constructus), ami a birto-

puít. Lehetséges, hogy Sion alapjai lennének az első mondat alanya? Végeredményben elképzelhető, bár nehézséget okoz, hogy a városok általában nőneműek, Sion azonban, szigorúan topográfiai szempontból tekintve, nem város, hanem hegy. Hegyek pedig lehetnek hímneműek. (Nehézség, még ha csak közvetett is, hogy a görög szövegben Σειων nőnemű.) A héber Bibliában (HB) azonban általában, így például a 48. zsoltárban a Sionra utaló ragok mindegyike f. s. 3 (48,13.14). A problémát megint az okozza, hogy a szöveg zavaros. Ha az Úr szent hegye maga a Sion, hogyan lehetnének az alapjai a szent hegyben? Sion alapjai a Sionban vannak, ez nem túl valószínű. A LXX sem segít sokat, csak még inkább kiemeli a személyragot: „az ő alapjai a hegyekben, a szentekben”. Esetleg magáról az Úrról van szó? Ez nem valószínű. Egyrészt ezt is értelmezni kellene (legjobb tudomásom szerint az Úr alapjairól nemigen esik szó a HB-ban), másrészt az Úr biztosan nem építmény, azt pedig láttuk, hogy a héber kifejezés építmények alapját jelenti. Az viszont elképzelhető, hogy a személyrag ebben az esetben talán nem alanyt fejez ki, vagyis Isten alapjairól van szó, de nem abban az értelemben, hogy ő lenne megalapozva, hanem esetleg ő lenne az alapok lerakója. (A Bibliában egyértelmű, hogy az égnek, a földnek és ami a kettő között található, Isten készítette az alapját.) Kétségtelen azonban, hogy az „alap” szó cs. esetben a többi alkalommal gen. subj.-ot⁵ fejez ki, nem megalkotás okán kialakult tulajdoni viszonyt. Ráadásul ebben az esetben egyetlen lépéssel sem jutottunk közelebb annak megfejtéséhez, hogy minek az alapjairól van szó.

A BHS kritikai apparátusa az 5. versben érdekes megjegyzést tesz az „és ő (m. s. 3.) szilárdította meg őt (f. s. 3.), leghatalmasabb” mondatrész kapcsán. A BHS szerkesztői azt feltételezik, hogy esetleg ez a versrész valahogyan az 1. vershez tartozna eredetileg. Az a zsoltár egészéből kiderül, hogy a szent szerző a várossal akar énekelni. Ebben az esetben is erről lehet szó. Noha nem áll rendelkezésünkre olyan kézirat vagy mértékadó fordítás, amely az említett olvasatot tartalmazná, az 5b vers valóban alkalmas parallelje lehetne az első sornak (szemben a jelenlegi pozíciójával, ahol a vers első feléhez nincs sok köze). Az mindenesetre világos az 5. versből, hogy tárgya a város. Megmaradó nehézség, hogy az 1. versben továbbra is hímnemű a személyrag, de nem ez az egyetlen eset, amikor a „potensebb nem” elve alapján nőnemű főnévre hímnemű személyraggal hivatkozik a Biblia.⁶ Egy

kos szerkezetben a birtok névszói formájára utal.

⁵ A gen. subj., vagyis genitivus subjectivus és párja, a gen. obj., vagyis genitivus objectivus jelentésére a legjobb példa Pál apostolnak a 2Kor 5,14-ben mondott szavai: „Krisztus szeretete sürget minket.” Amennyiben gen. subj.-ként értékeljük a „Krisztus szeretete” birtokos szerkezetet, úgy Krisztus a szeretet alanya, amennyiben gen. obj.-ként, abban az esetben viszont ő a szeretet tárgya.

⁶ Vö. JOÜON, Paul – MURAOKA, Takamitsu, *A Grammar of Biblical Hebrew* (Roma, Pontificio Istituto Biblico, 2006) §149b.

további lehetőség, hogy a személyrag a kapukra utal, ezt azonban elvethetjük, mivel az enklitikus személyragok esetében nagyon ritka, hogy a főnév és az arra utaló személyrag számban ne egyezne. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a későbbiekben a szöveg a f. s. 3. ragot fogja használni a városra utalva (vv. 3; 5; 7). Mégis, a szöveg egészét tekintve az a legvalószínűbb, hogy a városra mutat a névmás. Vagy a város egy nyelvtanilag hímnemű részére, a szöveg azonban nem teljes.

A legvalószínűbb tehát, hogy a városról szól az első vers. A szent hegyeknek is van jelentősége, hiszen tudunk arról, hogy a hegységek az ókori közel-keleti kultúrákban az istenek lakóhelyét jelölték. Nem véletlen, hogy Isten maga többször jelenik meg úgy, mint aki a szent hegyen lakik (Iz 11,9; 27,13; 56,7; Ez 20,40; Joel 2,1; Abd 16; Zak 8,3). Ráadásul a szent hegyen épült város (Jeruzsálem) a teremtés szempontjából is jelentőséggel bír. Az, hogy Isten alapozta meg, ő építette, az ókori Közel-Kelet egyik közös kulturális sajátosságát juttatja kifejezésre: hogy tudniillik a városépítés primordiális tevékenység, a teremtéshez kapcsolódik, és az istenek feladata (vö. Enuma Eliš VI. 56–68).⁷ Ezáltal még inkább megnő Jeruzsálem jelentősége, hiszen alapjait Isten még a teremtésben rakta le.⁸ Amennyiben tehát elfogadjuk ezt az értelmezést, az a LXX és a szír verzió olvasatát támogatja, mely szerint a szent hegy egyes számban áll, hiszen a Sion hegyére utal.

Az első vers nehézségein kívül szerencsére túl sok, az értelmezést befolyásoló variáns nincs a szövegben, eltekintve a 7. verstől. A 4. versben az „ismerőim” helyett a Targum „ismerői”-t olvas. Szintén a 4. versben a népek felsorolásánál a LXX-ban Filisztea és Tirusz után „Kus népe” szerepel (καὶ λαὸς Αἰθιοπῶν), ami az „im” helyett „am” lenne a maszoréta szövegben (TM), ott azonban hiányzik az „és”. Ráadásul a HB-ban nem ismeretlen a szerkezet, amikor három főnevet a következő módon köt össze: „X és Y Z-vel” (vö. MTörv 10,9; 32,14; Bír 19,19; Én 4,14 [2x]; 1Krón 28,1). A 6. versben a „SPR”, vagyis megszámolni ige piel yiqtol⁹ m. s. 3. alakban kerül lefordításra a LXX-ban, míg a TM-ben qal yiqtol m. s. 3. alak áll. Ennek a ténynek a jelentősége abban áll, hogy míg a qal alak inkább „leírni, megszámolni” jelentéssel bír, a piel alak jelenthet a „kiszámol” mellett „tudat, kihir-

⁷ Vö. PONGRATZ-LEISTEN, Beate, *Religion and Ideology in Assyria* (Boston, De Gruyter, 2015) 191.

⁸ Vö. HOSSFELD, Frank-Lothar – ZENGER, Erich, *Psalms 2: A Commentary on Psalms 51–100* (Hermeneia – a Critical and Historical Commentary on the Bible) (ed. Klaus Baltzer, trans. Linda M. Maloney; Minneapolis, MN, Fortress Press, 2005) 382.

⁹ Piel a névszóból képzett aktív igék csoportjának neve a héber nyelvtanban (rendelkezik ezen kívül „jelentés-intenzifikáló” árnyalattal is, ebben az alakban lesz az „öl”-ből „gyilkol”), a hífil pedig a műveltető igék neve. A yiqtol megnevezés utal az ige „igeidejére” (csak másodlagosan jelöl „időt”), esetünkben jelen vagy jövő időként fordítandó, párja a qatal, amely többé-kevésbé a magyar múlt időnek felel meg.

det”-et is. A görög szó (δηγεομαι) elsődleges jelentése szerint „részletesen beszámol szóban”. A szövegösszefüggésben azonban a LXX nehezebben érthető, hiszen a héber szövegben „YHWH beszámol / beírja a népek írásába[n] (inf. cs.)”, míg a LXX szerint „az Úr elmondja a népek írásában”. Ehhez kapcsolódik a következő szó, mely a TM-ben „-ban/-ben” prepozíció és a „KTb” ige inf. cs. alakja, a LXX és Theodotion görög fordítása viszont a k^eṭāb (írás, dokumentum, jegyzék) főnevet sejteti az általuk használt héber szövegben csakúgy, mint a Kairói Genizában talált szövegek, sok kézirat, a szír és az arámi fordítások is. Ebben az esetben már csak a szövegtanúk számának sokasága és a mögöttük feltételezhető héber variánsok egyöntetűsége miatt is a második lehetőség, a k^eṭāb látszik valószínűbb eredetinek (noha a TM szövege a nehezebb olvasat).

Szövegkritikai szempontból az utolsó vers a legproblémásabb, gyakorlatilag csak a „bened” nem kérdéses. Itt most csupán a problémákat vázolom fel, saját válaszaimat az egyéb vizsgálatok után, azok fényében mutatom majd be. A vers az „énekes” kifejezéssel kezdődik. Ez héberül a „šyr” gyök qal part. m. p. abs. alakban áll, vagyis „éneklők”. Elég azonban a šīn [ʃ] fölött a pontot a túlsó szárra áthelyezni, hogy az „énekesekből” „hercegek”, „vezetők”, „királyi tisztviselők” legyenek, mint ahogyan nem kevés (11–20 közötti számú) héber kéziratban, a LXX-ban és a Peshittában is így szerepel a szöveg.

A második szó a „ḥwl”, ami alapjelentése szerint „körbemeget”, „ráfordul”, pilpél¹⁰ alakban viszont „táncol”, ami értelemszerűen a körtáncokra utal (vö. Bír 21,23). A problémát inkább az előljáró okozza. A „k^e” legelső jelentése „mint.” Van olyan kézirat, amely a „b^e” olvasatot tartalmazza, amely előljárószó gyakrabban használatos időhatározóként, ez a fajta értelem azonban, ha ritkábban is, de előfordul a „k^e”-vel is.¹¹ Így a szöveg, függetlenül attól, hogy melyik olvasatot preferáljuk, fordítható „miközben táncolók” értelemben.

Ám a neheze csak ezután jön. A szöveg mássalhangzói sorrendben a következők: klm^ʿny. Amennyiben ezeket így tagoljuk: kl m^ʿny, úgy a TM olvasatát kapjuk, mely szerint a szöveg értelme „minden forrásom [bened]”. Amennyiben azonban az elválasztás klm^ʿ [w]ny, úgy a szöveg jelentése „nekik mind lakóhelyük [bened]”, amely a LXX és a Peshitta megoldása is.

Eddig tehát a szöveg-kritikai problémák. A megállapított szöveg alapján a nyers fordítás a következő:

¹⁰ A pilpél jelentése megegyezik a piellel.

¹¹ Vö. JOÜON – MURAOKA §166m.

Korah fiainak – zsoltár ének; alapjai neki [m. s. 3.] a szentségnek hegyében

Szerető YHWH a kapuit Sionnak, jobban Jákob összes lakóhelyénél

Dicsőítettetek mondottak benned [f. s. 2.] Isten városa Szelah

Emlékeztetek Rahabot [Egyiptom] és Bábelt hogy ismerőim, íme, Filisztea és Tirusz Kussal: Ez ott született.

És Sionnak mondatik: ez és az [férfi és férfi] benne [f. s. 3.] született és ő [m. s. 3.] megszilárdította őt [f. s. 3.], Fölséges.

YHWH felírja a népek jegyzékébe, ez ott született, Szelah és éneklők miközben táncolók, minden forrásaim benned.

3. SZERKEZET, ÉRTELMEZÉS

A zsoltár három részre osztható, ahogyan a két „szelah” is jelzi. Az első azt mondja el, hogy Jeruzsálem alapjait Isten az ő szent hegyébe „ásta”, hogy szereti a várost, jobban, mint a többi városát, és hogy a város dicső. A második rész szól Sion és a többi népek kapcsolatáról és arról, hogy ki mindenki származik belőle. A harmadik rész talán töredék, aminek csak az első sora maradt meg,¹² így nehéz megmondani, miről is szól pontosan, de valószínűleg a várost dicséző ünneplés kezdődik benne. (A kérdéses versben a táncolni ige biztosan benne van.)

a) Zsolt 87,1–3

A zsoltár felirata Korah fiainak tulajdonítja az éneket. Korah fiai némileg el-
lentmondásos csoport az Ószövetségben. Ezen a néven találunk edomitákat (Ter 36,5), Mózes ellen lázadókat (Szám 16), a templom személyzetéhez tartozó csoportot (1Krn 9,17–21), ezenfelül adott még egy csokornyit zsoltár, amely az ő nevükhöz kötődik (Zsolt 42; 44–49; 84; 85; 87; 88).¹³ Meglehetősen nehéz lenne ezt a sok „korahitát” közös nevezőre hozni, de valószínűleg nem is szükséges, és a mi szempontunkból nem is lényeges. Bár a viták érdekesekek arra vonatkozóan, vajon a Szám 16-ban található konfliktus, amelyben az ósatya Kohath is érintett, vajon késői kreáció vagy betoldás-e (egy Mózes elleni korábbi lázadás-elbeszélésbe), ami a jeruzsálemi istentisztelet körül a fogság után szolgálatot teljesítő csoportok között kialakult problémára utal,¹⁴ a mi számunkra leginkább az a lényeges, hogy ezen zsoltárok

¹² Vö. TANNER 666.

¹³ Vö. JONES, T.[?] H., *Korah*, in *New Bible Dictionary* (ed. D.[?] R. W. Wood et al.; Leicester, U.K. – Downers Grove, IL, InterVarsity Press, 1996) 658.

¹⁴ Részletesebb információkért és a kutatáshoz kiindulási pontként vö. WILLGREN, David, *Korahites*, in *The Lexham Bible Dictionary* (ed. John D. Barry et al.; Bellingham, WA, Lexham Press,

esetében megalapozottnak tűnik a feltételezés, mely szerint maguk a zsoltárok a fogság utánra datálhatók.¹⁵ Ez a bennük található teológiai látásmód szempontjából lehet lényeges. A 87. zsoltár „Sion-teológiája” is a népekhez való viszonyával összefüggésben fogság utáni álláspontot tükröz.¹⁶

A 87. zsoltár egészen pontosan „egy zsoltár,” „egy ének”. A „mizmör” és a „šir” kifejezések együttes használata a zsoltárfeliratokban nem gyakori, mindössze tíz alkalommal fordulnak elő együtt a Zsoltárok könyvében. A két kifejezés közti különbség nem teljesen egyértelmű, de úgy tűnik, a „šir” talán inkább kultikus közegben elhangzó énekes kántálás, míg a „mizmör” valamilyen (pengetős?) hangszerrel kísért ének.¹⁷ Ez alapján tehát a zsoltár feltételezhetően a kultusz során hangzik el, előadásmódját tekintve pedig vagy mindkét módon előadható, vagy a két kitétel együttesen alkalmazandó.

Az első részben a várossal három információt tudunk meg: alapjai Isten szent hegyében vannak; Isten szereti a kapuit, jobban, mint Jákob többi lakóhelyét; és a város dicső. Mivel Isten a világ (és a Zsolt 87 szerint a város) alapjait a teremtésben rakta le (korábban már említettük, hogy a városépítés primordiális, isteni teremtő tevékenység Mezopotámiában), így ez a mondat a város jelentőségét és stabilitását húzza alá. Az Iz 2,2 utal Isten hegyének stabilitására („azokban a napokban szilárd lesz az Úr hegye, az Úr háza a hegyek fölött”), a 24. zsoltár pedig mintha kapcsolatba hozná a föld szilárdságát Isten hegyével (Zsolt 24,2–3: „mert Ő alapozta vizek fölél [a földet], és a folyamok fölött stabilá tette. Ki megy föl az Úr hegyére?”). De a hegy és annak szilárd mivolta a béke lehetőségét is magában foglalja, legalábbis a végső időkben (Iz 2,2–4; 11,9).

Azt, hogy az 1. versben a m. s. 3. személyrag a városra utal, a 2. vers szóképe is megerősíti, mely szerint Sion hegyének kapui vannak. A város kapui annak biztonságos voltát juttatják kifejezésre, illetve több utalást találunk arra vonatkozóan, hogy a „bírótság” gyakran a város kapujában ült össze (vö. Zsolt 122,5; Rut 4,1–2). A teremtés lényege szerint rend teremtése a káoszban (még a Ter 1-ben is, Ter 1,1–13), a bírótság a kapuban pedig a rend és igazság megjelenítője. Sionban igazság van.

Jákob többi hajlékai esetleg Jákob többi sátrai. Kétségtelen, hogy a Penta-teuchusban a „miškān” szinte kivétel nélkül (139 említésből 104 itt található) a szent sátrat jelenti, a próféták írásaiban azonban csak ritkán. Mivel a zsoltár a legnagyobb valószínűség szerint a fogság után keletkezett, több kutató gondolt arra, hogy esetleg a diaszpórában élő zsidóság zsinagógáiról

2016) o. n.

¹⁵ Vö. KRAUS, Hans-Joachim, *A Continental Commentary: Psalms 1–59* (Minneapolis, MN, Fortress Press, 1993) 438.

¹⁶ Vö. HOSSFELD – ZENGER 382.

¹⁷ Vö. KRAUS, *Psalms 1–59*, 21–22.

van szó, szemben a jeruzsálemi templommal. Ez az értelmezés nem kizárható, de nem is szükséges.¹⁸ A zoltár Isten városát annak ideális, utópisztikus mivoltában tárja elénk. Értelemszerűen a zoltáros nem csak a földrajzilag behatárolható egységet tartja szem előtt. Bizonyos értelemben Jeruzsálem (ami ezen a néven egyébként nem is szerepel a zoltárban) transzcendens arcát tárja fel: a stabilitás, biztonság, béke, igazság és dicsőség helye, ahol Isten lakóhelye található, ebből a szempontból tehát szakrális, kultikus központ.¹⁹ Ez azonban csak egy oldala az elénk táruló képnek. Véleményem szerint „Jákob többi lakóhelye” a zoltárban csak annyiban értelmezhető a többi istentiszteleti helyként, ahol YHWH-t tisztelik, amennyiben Jeruzsálem, egész Jeruzsálem – a fent említett kiterjesztett idealisztikus értelemben – Isten lakóhelye.

Az, hogy a szent városról „dicsőítések mondtak”, nem meglepő. Szemben Jeruzsálemmel, ami a város földrajzi megnevezése, a „Sion” kifejezés már a korai időktől rendelkezik metaforikus többletjelentéssel. Az eredetileg jebuzeus lakóhely (2Sám 5,7) Dávid városában már a templomhegyet jelenti (Zsolt 78), majd az egész várost (Zsolt 51), végül akár az egész népet (Iz 51,16).²⁰ Ráadásul úgy tűnik, Sion, talán már azelőtt, hogy Dávid elfoglalta volna, dalokat ihletett arról, hogy bevehetetlen és isteni lakóhely (vö. Zsolt 48).²¹ A végidőbeli Sion nem egyszerűen csak szent hely, hanem egyszersmind menedék az üldözötteknek (vö. Abd 17). A 87. zoltár ehhez még hozzáteszi a biztonságot és igazságosságot, látszik tehát, hogy Sion dicsőségének oka a város kiemelkedő volta.

b) Zsolt 87,4–6

A következő versben új téma kezdődik, és a beszélő személye is változik. A 4. verstől valaki olyan beszél, akit ismer Egyiptom és Babilon, aki tudja, hogy Filisztea és Kús Sionban született. Ez nyilvánvalóan nem a zoltáros. (Ha ő lenne, akit Babilon és Egyiptom is ismer, az, bár figyelemre méltó, a zoltár célja szempontjából mégiscsak indifferens.) A város sem lehet, hiszen a beszélő egyes szám harmadik személyben beszél Sionról. Így azt kell feltételeznünk, hogy a 4. verstől különösebb bejelentés nélkül az Úr veszi át a szót. (Ez Korah fiainak zoltáraiban nem ritka, vö. Zsolt 46,11.)

Egyiptom és Babilon a két fogság helye, egyszersmind a termékeny félhold két széle is. Nagy birodalmak, amelyek sok nehézséget okoztak Izrael-

¹⁸ Vö. pl. KRAUS, Hans-Joachim, *A Continental Commentary: Psalms 60–150* (Minneapolis, MN, Fortress Press, 1993) 186.

¹⁹ Vö. HOSSFELD – ZENGER 382.

²⁰ Vö. SHEPHERD, C.[?] E., *Zion*, in *The Lexham Bible Dictionary* o. n.

²¹ Vö. KRAUS, *Psalms 1–59*, 473.

nek, és sok dolog kapcsolja össze őket. Különösen látható ez Jeremiás könyvében, aki több alkalommal beszél a közelgő babiloni fogság kapcsán Egyiptomról (pl. Jer 16,14–15). A fogság után viszont olyan értelemben mindenképpen változik a zsidóság Egyiptomhoz és Babilonhoz fűződő viszonya, hogy immár jelentős diaszpóra közösségek élnek a két nagy birodalom területén. Ezért az a megjegyzés, hogy ezeken a helyeken ismerik az Úr nevét (a „ZKR” hifil ráadásul rendelkezik bizonyos mértékű kultikus felhanggal, vö. Kiv 20,24; 23,13; Józs 23,7; Iz 26,13 az Úr nevének segítségül hívásáról), vonatkozhat az itt élő zsidóságra, de még szélesebb körben arra, hogy ezeken a helyeken éppen Isten helyi tisztelete miatt az ott élők is halottak már YHWH-ról.

Filisztea, Tirusz és Kus nehezebb kérdés. Hogy pontosan miért ezek a helyek kerülnek említésre, arra vonatkozóan kevés információ áll rendelkezésre. Egyesek a fenti logika alapján arra következtetnek, hogy esetleg ezeken a helyeken is izraelita diaszpórák léteztek, de erre vonatkozóan lábjegyzeteket nem találtam.²² (Bár az Iz 11,11 említi Kust azok között a helyek között, amelyek felé az Úr kinyújtja a kezét, hogy visszahozza népe maradékát.) Az egészen biztos, hogy Filisztea, Egyiptomhoz hasonlóan, az ősellenségek kategóriájába tartozik. Már a bírák idejétől konstans konfliktus jellemezte Izrael és a filiszteusok viszonyát. A kapcsolat tehát nem felhőtlen a történelemben az első három felsorolt nemzettel, így ez a vonal a későbbiek során még fontos lehet. Tirusz és Kus említésekor azonban megbicsaklik a fenti logika.

Tirusz és Júda kapcsolata leginkább semlegesnek mondható. Hirám, Tirusz királya jelentős részt vállalt a salamoni templom felépítéséből (1Kir 5,15), és tudunk arról, hogy a későbbiek során az északi országrész szorosabbra fűzte kapcsolatait a két föníciai városállammal (1Kir 16,31). Az is világos, hogy a deuteronomista szerző nem lelkesedik ezekért a kapcsolatokért, mivel a bálványimádás kockázatát rejtik magukban Izraelre nézve (vö. 1Kir 11,1–5; Jezabelnél pedig kevés negatívabb megítélésű asszonyt találunk az Ószövetségben, 1Kir 16–21). Az is igaz viszont, hogy amikor nagy ritkán sikerül a Levante összes államának közös nevezőre jutni valamilyen fenyegetéssel szemben, olyankor Fönícia is kiveszi a részét (Kr. e. 853, Qarqar).²³ Ezzel együtt is azt kell mondanunk, Tirusz nem játszik fontos szerepet az Ószövetségben, sem pozitív, sem negatív értelemben. Kus viszont még ennyi figyelmet sem kap, akár Etiópiaként, akár Núbiaként azonosítjuk.

²² Vö. KRAUS, *Psalms 60–150*, 188. Kraus egyébként is az egész zsoltárt az ígélet földjén élő és a diaszpóra zsidóság kapcsolatára vonatkoztatja.

²³ Vö. VAN DE MIEROOP, Marc, *A History of the Ancient Near East: ca. 3000–323 BC*, (h.n., Wiley Blackwell, 2016³) 257. Magát a szöveget lásd: *The Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (ed. James Bennett Pritchard; Princeton, Princeton University Press, 1969³) 278–279.

Éppen ezért valamilyen általánosabb megoldást kell találnunk a felsorolás értelmére. Ezért gondolnak egyesek arra, hogy nagy általánosságban a négy égtáj kerül megnevezésre, Babilon és Egyiptom jelentené keletet és nyugatot, Filisztea Tiruszal északot, Kus pedig a déli égtájat.²⁴ A megoldás vonzó abból a szempontból, hogy a Bibliában egyébként is általános, hogy az égtájakat földrajzi nevekkal jelölik (pl. negeb, a hegység jelöli a déli irányt, vagy a šaḫōn, ami egyben a hegység neve is, jelöli északot).

A nehézség ezzel az értelmezéssel az, hogy még ha Tirusz északra is tehető Izraelhez képest, Filisztea területe, az öt város még Jeruzsálemnél is délre fekszik a földközi tenger keleti partján. Azzal egyetértek, hogy a föld egészét próbálja átfogni a szent szerző a megnevezett birodalmak segítségével, de véleményem szerint inkább arról van szó, hogy többféle módon akarja kifejezni a teljességet. Beszél a nagy birodalmakról (Egyiptom és Babilon), és beszél kisebbekről (Filisztea és Tirusz). Beszél közeli birodalmakról (Filisztea), és említ távolit (Kus, amennyiben Etiópia, lényegében az izraeliták által ismert legtávolabbi nép).²⁵ Továbbá esetleg jelen van az ismerős (Filisztea – túl jól is) és ismeretlen (megint Etiópia) kettőssége is. Ezekkel a kvázi merizmusokkal akarja leírni a szerző a föld teljességét.

Egy dolog azonban világos: a zsoltár allegória-rendszerében a földi világ középpontjában Jeruzsálem, egészen pontosan a Sion hegye áll, a hely, ahonnan a teremtés kiindul, ahonnan a rend, az igazság, az isteni akarat megvalósulása szétterjed a földön. A fogság előtti izraelita önazonosságnak nem képezi részét az az elképzelés, mely szerint a világ teremtése és a nép teremtése, illetve a nép megalkotása és egy bizonyos földrajzi egységgel való azonnali összekapcsolása elválaszthatatlan egységet alkotna, ahogyan ez Egyiptomban vagy Mezopotámiában evidens. Izrael időben született, az Egyiptomból történt szabadításkor, ami nagyon is történelmi esemény, a föld pedig nem birtokuk. A föld Istené, a nép csak lakja (lásd: Lev 25,23).²⁶ Úgy tűnik azonban, a fogság után a Zsolt 87 szerzője felhasználja az ókori Közel-Keleten ismerős mitopoetikus képet Sion jelentőségének megvilágítására.

Az, hogy Egyiptom és Babilon ismeri az Urat – amint korábban említettem –, nem meglepő. Nehezebb azonban mit kezdeni a kijelentéssel, hogy Filisztea, Tirusz és Kus ott (a 4. versben talán még nem teljesen világos, de egy verssel később már igen, hogy Sionban) született. Mit jelent, hogy ezek

²⁴ Vö. HOSSFELD – ZENGER 384–385.

²⁵ Vö. TANNER 666.

²⁶ Vö. MACHINIST, Peter, *The Question of Distinctiveness in Ancient Israel: An Essay*, in *Ah, Assyria: Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayin Tadmor* (Scripta Hierosolymitana 33) (szerk. Mordechai Cogan and Israel Eph'al; Jerusalem, The Magness Press, 1991) 209–210.

a nemzetek a város szülöttei? Azt tudjuk, hogy a származás nem mellékes kérdés. Nem véletlen, hogy a Ter 1–11, vagyis az őstörténet igyekszik az akkor ismert népeket elhelyezni a térképen származásuk alapján. Így Kustól származik Havila, de tőle származik érdekes módon Nimrod is, akit az Asszír Birodalom alapítójának tekintettek (ter 10,8–9).²⁷ Noha Tiruszt nem találjuk meg a Ter 10-ben található „népek tábláján,” a „testvére”, Szidon Kánaánnak, Kám fiának elsőszülöttje (Ter 10,15). Noha történelmileg tudomásunk van arról, hogy a filiszteusok csak a Kr. e. 13–12. században érkeznek a Levante területére, a Ter 10,13–14 Egyiptommal (Micrajim) kapcsolja össze őket.

A képzelt családfák felállításának számtalan oka lehetett. Az azonban világosan látszik, hogy a származás befolyásolja egy-egy egyén vagy nép életét és sorsát. A kánaánita népek leigázásának okát ott találjuk Kám bűnében (Ter 9,25). Sém fiai nevet akarnak szerezni maguknak (Ter 11,4), ami érthető, hiszen az apjukat így hívják. (A Sém szó jelentése „név”).²⁸ Az, hogy a népek immár Sionból, Siontól származnak, szorosabbra fűzi kapcsolatukat Izraellel, a néppel és Istenével. (Noha az őstörténetből is világos, hogy végeredményben minden nép Istentől származik.) Ezenfelül Jeruzsálem ilyen formában történő bemutatása további hangsúlyt helyez az elsőségére (mind mennyiségi, mind minőségi értelemben),²⁹ a főségére.

Sion pedig így anya lett. A gondolatot a LXX explicit módon is kifejezi, az 5. versben Sion megszólítása „μητηρ Σειων”, Sion anya.³⁰ A megiszemélyesítés már Izajás könyvében megtalálható, ahol az izraeliták anyjaként jelenik meg (Iz 54,1–10; 66,7–14). Ez a metamorfózis most még tovább halad, Sion a népek anyjaként kerül bemutatásra.³¹ Sion termékeny anyának bizonyul, hiszen Isten szereti, a termékenység pedig Isten legelső áldása (Ter 1,28). Amennyiben elfogadjuk a nemzetek felsorolását mint a teljességre történő utalást, Sion minden nép anyja. (Így a különböző mitopoetikus elemeket ötvözi a szerző.)

A népeknek ez a fajta kötődése Jeruzsálemhez pedig már trito-izajási képeket idéz az olvasóban a végidőről, amikor az idegenek az Úrhoz csatlakoznak (Iz 56,3), békesség jár a távol lévőknek is (57,19), népek jönnek

²⁷ Vö. BRUEGGEMANN, Walter, *Genesis. Interpretation, a Bible Commentary for Teaching and Preaching* (Atlanta, GA, John Knox Press, 1982) 92; WESTERMANN, Claus, *A Continental Commentary: Genesis 1–11* (Minneapolis, MN, Fortress Press, 1994) 515–516.

²⁸ Vö. BLENKINSOPP, Joseph, *Creation, Un-Creation, Re-Creation: A Discursive Commentary on Genesis 1–11* (London – New York, T&T Clark International, 2011) 167.

²⁹ Vö. pl. Jel 2,4, ahol az „első szeretetről” (αγαπη πρώτη) beszél a szerző, amely kifejezés mind kronológiai, mind minőségi értelemben értendő. (A köznyelvben az „első szerelem” is ilyen kifejezés.)

³⁰ A TM szövege: וליציון אִם, esetleg a LXX fordítójának rendelkezésére álló szövegben וליציון אִם, de ilyen héber verzió nekünk nem áll rendelkezésünkre.

³¹ Vö. HOSSFELD – ZENGER 384–385.

Sion világosságához (60,3), a megszabadultak közül a kiválasztottak elmennek a nemzetekhez, hogy Isten dicsőségét hirdessék (66,19), így felragyog az Úr dicsősége a nemzetek között is, és a népek közül is lesznek papok és leviták (66,21), hogy csak néhányat említsünk. Sion elsősége a népek között vitathatatlanul válik, de közben maga a viszony változik. A többi nép immár nem egyszerűen csak rokon, idegen és/vagy ellenség. Aki követi az Urat, csatlakozhat hozzá. De aki nem akar, aki lázad ellene, az elpusztul (Iz 66,24).

A fogság utáni szövegekben Isten több különböző könyvéről értesülünk. Amikor a négy vadállat felett ítéletet tartanak, felnyitják a könyveket (Dán 7,10), amelyek – úgy fest – valamiféle ítéletet tartalmaznak. De szó van az „igazság könyvéről” is (Dán 10,21). A kép a Jelenések könyvéből is ismerős lehet (Jel 5,1; 20,12). Az Ószövetségben sajnos másutt nem esik szó a „népek könyvéről,” a Zsoltárok könyvében azonban megtaláljuk az „élet könyve” kifejezést (Zsolt 69,29). A másik oldalról megközelítve, Isten időről időre felír dolgokat. Izraelt azzal biztatja, hogy ha az asszony még meg is feledkezik csecsemőjéről, ő nem feledkezik meg népéről, mert beleírta (a szó egyik lehetséges jelentése szerint „belevéste”) a tenyerébe (Iz 49,16). Az, hogy Isten felír egyeseket a népek könyvébe, már csak a zsoltár „tónusa”, attitűdje miatt is, feltételezhetően jó dolog. Összekötve ezt azzal, hogy a felírás Isten előre tudását (Zsolt 40,8 talán, de Zsolt 139,16 biztosan) és gondoskodását is jelentheti (az Iz 49,16-ra építve), a Sionból születés és annak feljegyzése a népek könyvébe a népeknek a Sion miatt adott isteni „odafigyelést” jelenti.

4. ZSOLT 87,7: FORRÁS VAGY HAJLÉK?

Így érkezünk el a 7. vershez. Forrás vagy hajlák? Pusztán a szavakat magukat figyelembe véve azt mondhatjuk, amíg a „forrás” szó ebben a formában (ma`yān) 23 alkalommal szerepel a Szentírásban, a „lakni” (‘WN) ige összesen kétszer. Hogy mennyire ritka a szó, jól jelzi az is, hogy a MTörv 33,28-ban a maszoréták „forrás”-ként azonosították a szót, és aszerint is látták el magánhangzókkal (a LXX-ből derül ki, hogy a helyes értelmezés talán a lakóhely, de a Szent István Társulat magyar fordításában pl. Jákob kútja, nem pedig Jákob lakóhelye szerepel). A másik helyen pedig, az Iz 13,22-ben a nyelvészek egy része a szót inkább az „NH” tövel hozza összefüggésbe. Így, pusztán statisztikailag nézve, a forrás valószínűbb. Ez természetesen semmilyen mértékben nem perdöntő, csak azt akartam bemutatni, hogy, noha az arab nyelvből kikövetkeztethetjük, hogy a „WN” jelentheti azt,

hogy „lakni”,³² kis „rosszindulattal” a szó irányában akár még azt is feltételezhetjük, hogy egyáltalán nem szerepel a héber Bibliában.

Amennyiben a zsoltár összefüggésében szemléljük a két lehetőséget, első ránézésre a „lakóhely” értelmezés adódik. A zsoltár a városról szól, ő a „főszereplő”, az ő nagyságát hirdeti a zsoltáros, a népek tőle származnak, az, hogy mindenkinek (még a hercegeknek is, vö. LXX) benne van lakása, az imádság mondanivalójába jól beleillő gondolatnak tűnik. Tévedés azonban azt gondolni, hogy a városnak – főként, ha nem pusztán mint földrajzi egységet, hanem a zsoltár megközelítése szerint mint metaforát, mint személyt, anyát, a teremtés központját nézzük – ne lenne dolga a forrásokkal. Már a második teremtéstörténet fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a teremtéskor Isten forrást fakaszt Édenben (Ter 2,10). De gondolhatunk Ezekiel látomására is az új Jeruzsálemről, amelynek keleti oldalából forrás fakad, ami négyezer könyöknyire a városfaltól már akkora folyó, amin nem lehet átmenni. Ráadásul a folyó partján fák nőnek, amelyek havonta teremnek, ahová a víz elér, minden élni fog és egészséges lesz, és olyan tömördek hal lesz benne, mint a nagy tengerben (Ez 47,1–12). A forrás többféleképpen megjelenik az Ószövetségben átvitt értelemben is, a különböző kifejezések utalhatnak Istenre magára (Jer 2,13), a bölcsességre (Péld 10,11), a gyermekekre (MTörv 33,28?; Zsolt 68,26), a jólétre (Zsolt 107,35) vagy az életre (Préd 12,6).³³

Ráadásul, tekintettel a zsoltár burjánzóan gazdag szimbolikájára, már-már aránytalanul prózai megoldásnak tűnik azt feltételezni, hogy a zsoltáros az utolsó versben azt akarja mondani, hogy „mindenkinek ott van lakóhelye”. A város élet, ami életet ad, rend, ami rendet teremt (vö. a kapukra tett utalás), dicsőség, teremtés, ahonnan bőség és biztonság fakad. Ebbe a szimbólum-rendetegbe – tekintetbe véve a városnak a forrással való egyébként is létező összekapcsolódását – jobban illeszkedik az a gondolat, mely szerint „minden forrásom belőled fakad”. Sion mintha maga lenne a forrás, a fej, a kezdet, ahonnan a világra kiárad Isten áldása.

Korah fiai

Ehhez kapcsolódik még a tény, hogy a zsoltár Korah fiaié. Amennyiben tehát ezek a zsoltárok összefüggenek egymással, aminek az ellenkezőjét nincs okunk feltételezni, jogos egy pillantást vetnünk Korah fiainak többi zsoltárára is. Nemcsak jogos, hanem érdemes is. A 84. és a 85. is Korah fiainak zsoltárai. A 84. és a 87. zsoltárban is Sion a hely, ahol Isten megjutalmazza

³² „Arb. *gny* to dwell, *maġnan* and *ma'ān* residence...”: III קנ, in *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament* (ed. Ludwig Koehler et al.; Leiden, E. J. Brill, 1994–2000) 799–800.

³³ Vö. *Spring*, in *The Lexham Bible Dictionary* o. n.

azokat, akik hozzá mennek. Ráadásul mindkét zsoltárban megjelenik a forrás mint Isten áldásának szimbóluma.³⁴

Ennél talán még szorosabb a kapcsolat a Korah zsoltárok első csoportjával (Zsolt 45–48). A 87. zsoltár több fontos kifejezése visszhangja az első szekcióban található korahita zsoltárok szavainak. Ilyenek a „szent hegyek” (Zsolt 48,2), „Isten városa” (46,5; 48,2.9), „akik ismernek engem” (46,11), a város megerősítése (48,9). Bár forrásra nem találunk közvetlen utalást a 45–48. zsoltárokból, figyelemre méltó, hogy a Zsolt 46,5 megemlíti a vizeket, amelyek örömet okoznak Isten városának.³⁵

5. KONKLÚZIÓ

Amíg egyes tudósok úgy gondolják, hogy a zsoltár elsődleges címzettjei a diaszpórában élő zsidók, én úgy látom, ez szükségtelen leszűkítése az imádság címzettjeinek. (Én legalábbis nem találtam olyan érvet, ami meggyőzőt volna a leszűkítés szükségességéről.) Ha viszont ez így van, akkor a 87. zsoltár meglepően ökumenikus beállítottságról tesz tanúságot. Sion többé már nem Isten megmentésének címzettje, hanem a népek megmentésének közvetítője. Ez nem jelent „hamis irenizmust” (UR 11), a népeknek meg kell térniük, Izraelhez kell tartozniuk, be kell lépniük a szövetségbe. A zsoltár nem fél a gondolattól, hogy még Egyiptom, Babilon és Filisztea is tartozhat a választott néphez.

A város alapjai a teremtéstől Isten szent hegyébe vannak beleásva, Sion még Jákob többi hajlékánál is nagyobb megbecsülést kap Istentől. Benne igazság van, és Isten dicsősége. Sion anya, de már nem csak Izraelé. Minden nép anyjává válik. Aki tőle születik, az bekerül a népek könyvébe, egy könyvbe, amelyben azok szerepelnek, akikre Isten odafigyel, akikről tud, akikről gondoskodik, akiket megáld. Mindenki Siont ünnepli, mint egy liturgikus körmenetben a templomhoz érkező csoport, táncolva és énekelve, mert minden jó Sionból jön, vagy máshogyan megfogalmazva: „minden forrásom belőled fakad”.³⁶

Arra vonatkozóan, hogy mindabból, amit leírtam, mi következik az Eucharisziára, magára a kongresszusra, az Eucharisziának az ökumenikus mozgalomban betöltött szerepére vonatkozóan, a NEK alapdokumentuma

³⁴ Vö. HOSSFELD – ZENGER 387.

³⁵ Vö. uo. 386.

³⁶ A 87. zsoltárra vonatkozóan további elmélyülésre és tanulmányozásra ajánlom Racs Csaba magyar nyelven megjelent, ám nekem sajnálatosan későn tudomásomra jutott publikációját: RACS Csaba, *A 87. zsoltár rövid exegézise*, in *Az Eucharisztia a Szentírásban. Bibliikus tanulmányok az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra való készüllet jegyében* (szerk. Kocsis Imre; Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2020) 109–117.

megfelelő eligazítást és kiindulópontokat nyújt. Legyen elég itt csak egyetlen gondolatot kiemelnem:

A keresztény hagyomány a 87. zsoltárt az Egyházra vonatkoztatva értelmezi [...] Az eucharisztikus ünnepelés során a Krisztus testében és vérében való részesedés valóságos közösséget teremt Krisztussal, egyúttal az ő Testét, az Egyházat is építi. Mindazok, akik részesednek Krisztus testének és vérének szentségében, egy testté, egyetlen közösséggé válnak. Mivel a hívek ugyanabból a forrásból merítenek, ezért ez a forrás lesz számukra az egység igazi biztosítéka.³⁷

Célom az volt, hogy meggyőződjek arról, vajon a NEK mottója valóban a 87. zsoltár utolsó sorának helyes fordítása-e. Azt pedig most már bátran ki merem jelenteni, hogy azon érvek alapján, amelyek birtokomba kerültek (és amelyeket bemutattam ebben az írásban), a 2021-es Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus mottója igenis szerepel a Szentírásban.

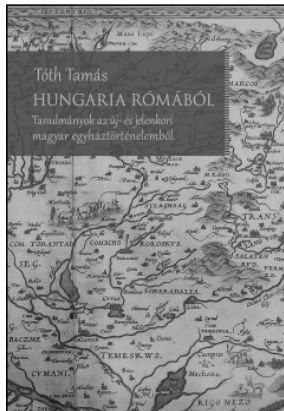
³⁷ BUDAPESTI NEMZETKÖZI EUCHARISZTIKUS KONGRESSZUS TEOLÓGIAI BIZOTTSÁGA 18–19.

Tóth Tamás

HUNGARIA RÓMÁBÓL

Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből

Tóth Tamás tanulmánykötete a tizenöt éves háború idejétől egészen napjainkig kronologikus elrendezésben, több aspektusból tárja fel azt a kapcsolatot, amely összeköti az Örök Várost a történelmi Magyarországgal. A szerző közel két évtizedes kutatási eredményeiben, melyek római, illetve vatikáni forrásokból táplálkoznak, jól körvonalázódnak, hogy egy adott történelmi korban illetve időszakban hogyan látták a Katolikus Egyház központjából azt, ami Magyarországon történt, vagy hogyan értékelték egy-egy világi vagy egyházi személy tevékenységét. A kötet egyúttal felhívja a figyelmet a Magyarországra vonatkozó forrásanyag gazdagságára, amely a különböző római, vatikáni levéltárakban, könyvtárakban fellelhető és tanulmányozható.

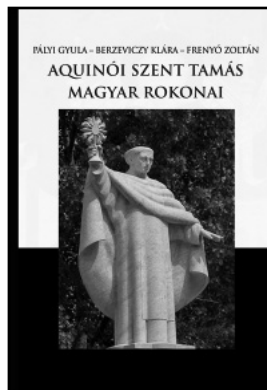

364 oldal, keménytáblás, színes képmelléklettel. Ára: 4600 Ft

Pályi Gyula – Berzeviczy Klára – Frenyó Zoltán AQUINÓI SZENT TAMÁS MAGYAR ROKONAI

Szent Tamás vér szerinti rokonsága számos magyar vonatkozásban – első sorban gróf vegliai és modrusi Frangepán Bernáton és nápolyi feleségén, Marzano d’Aragona Luisán keresztül – érvényesül az anyakönyvek szerint. Ennek a rokonságnak fontosabb részleteit tárják fel e könyv egymásra épülő fejezetei, melyek egyidejűleg dél-itáliai barangolásra, európai időutazásra invitálják az olvasót, miközben megismertetik vele a szenttamási bölcsélet lényegi jegyeit, s bepillantást engednek a Sanseverino, a Marzano vagy a Frangepán családok történeteibe is.

152 oldal, puhafedezés. Ára: 2200 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆ HESZ ÁRPÁD ATTILA OSP

Boldog Özséb, a pálos rend alapítója a történeti irodalom tükrében

Boldog Özséb egykori esztergomi kanonokról, a kutatás jelenlegi állása szerint, a legkorábbi írás Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum* című munkája. Ebben az érdeklődő olvasó megtalálja az Özséb életéről szóló tudósítást. Megtudjuk belőle, hogy Esztergomban született, a káptalan tagjai közé emelkedett. Kanonokként a városba látogató remetékkel is társalgott, akik az általuk készített kosarakat kenyérré cserélték. A beszélgetések közben anynyira megkedvelte őket, hogy elhatározta, maga is remete lesz. Elhatározása hosszú érlelődés után, a tatárjárást követően vált valóra. Esztergom közelében, a Pilisben monostort emelt a Szent Kereszt tiszteletére. 1262-ben járt IV. Orbán pápa udvarában. 1270-ben halt meg a remete testvérek tartományfőnökeként.¹ Nagyjából ezek a tények világlanak ki Gyöngyösi Gergely művéből, és ezeket bátran elfogadhatjuk történelmileg hitelesnek az ő személyével kapcsolatosan.²

Boldog Özsébről több történeti igényű írás született, ezekből itt egybe gyűjtöttem a legjelentősebbeket.

ÖZSÉB ALAKJA A *VITAE FRATRUM*BAN

Az első munka Gyöngyösi Gergelynek a pálosok életéről szóló írása.³ Ő az első szerző, aki írott formában – könyvének elején – a legenda műfaját szabadon felhasználva hírt ad az utókor számára Özsébről. Művének lehetséges forrásait később említjük meg. Az ő munkája nyomán kerül napvilágra, válik megfoghatóvá először a nagy pilisi remete alakja. A Szent Kereszt-mo-

¹ GYÖNGYÖSI, Gregorius, *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, IX) (Budapest, Akadémiai, 1988) 38–47.

² TÖRÖK József – LEGEZA László – SZACSVAY Péter, *Pálosok* (Budapest, Mikes, 1996) 5–35.

³ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 33–204.

nostor alapítójában a formálódó pálos rend kiemelkedő jelentőségű vezetőjét mutatja be olvasói számára. Később nemcsak a rend tagjai olvasták művét, hanem más rendek szerzetesei is. Az újkori történelmi érdeklődés kiszélesedésével személye egyre ismertebbé vált.

Gyöngyösi először a magyarországi remeték eredetét mutatja be Szent István uralkodásától egészen IV. Béla idejéig. Közvetlen előzményként tekint a Pécs melletti Szent Jakab-kolostor remetéire, akiknek Bertalan pécsi püspök adott nagyon rövid szabályzatot.⁴ Ezt követően az V. fejezettől kezdve a XIII.-ig bezárólag ismerteti Özséb életének eseményeit. Ebből értesülünk esztergomi születéséről, korán jelentkező buzgó vallásosságáról, a tudományokban való előrehaladásáról és papi mivoltáról, amelynek következtében felvették az esztergomi kanonokok közé. Ebbéli méltóságában előszeretettel látogatták a környék remetéi, és maga is élvezte társaságukat. Kanonoki státusát barátaival, első követőivel együtt a remeték magányára kívánta felcserélni, ebben azonban a tatárjárás megakadályozta. A helyzet rendeződése után, immár más társaktól körülvéve, valóban nagy állhatatossággal ragaszkodván elhatározásához, Özséb búcsút vett eddigi életétől, és a remeték közé vonult, ám ott is papként szolgált.⁵ A hivatásért való küzdelem és az ennek nyomán kialakuló állhatatosság hangsúlyozása Özséb életében, valamint a rendfőnöki életrajzok sematikusnak ítélt,⁶ személyes vallásosságot kiemelő leírásai alátámasztani látszanak azt az újabb felfogást, hogy Gyöngyösi írása a rendtagok számára készített vezérfonal, szemléletformáló opus szerepét hivatott betölteni.⁷ A szerzetesi élet során Özséb a korábban is gyakorolt vendéglátás erényében tűnt ki társai közül. A szíves szavú remetéhez csatlakozott Benedek és István testvér, akik később utódai lettek a provincia élén. Remeteségük helyszíne a Szent Kereszt-monostor Esztergom közelében, a Hármás-barlanghoz is közel, ahol egy forrás mellett hat társával Istennek szentelt életet folytattak. Erről tanúskodik az író megjegyzése, amely némileg szabad fordításban így hangzik: „...amely monostor alapításába fogott, hogy az majdan a szabályozott életmód székhelye legyen.”⁸ Ezzel tudunkra adja, hogy a könyv megírásakor a Buda feletti Szent Lőrinc-monostor a rend székhelye, ám ezt megelőzően a központ a Szent Kereszt-monostorban volt, valamint azt is, hogy a testvérek még messze nem a Regula szerint élnek. Legfeljebb egymás jó példáján és igyekezetén épülhetnek. A hat társ említése a hetes számban rejlő tökéletességre is utalhat, de

⁴ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Budapest, Akadémiai, 1971) 257. Mályusz szerint a Bertalan püspöknek tulajdonított Regula jóval később íródott.

⁵ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 43.

⁶ MÁLYUSZ Elemér, *A pálos rend és a devotio moderna*, in *Budapesti Szemle* (1944) 795/95–100.

⁷ Sarbak Gábor szíves szóbeli közléséért itt fejezem ki köszönetemet.

⁸ „...quoddam monasterium, regularis observantiae sedem futuram inchoavit”: GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 42.

egybevág a jelenleg elfogadott állásponttal a magyar pálos kolostorok középkorra jellemző létszámát illetően.⁹

A mai olvasó számára feltűnő szokás az egyes fejezetek élére disztichonokat illeszteni, mégpedig az író saját költeményeit, amelyekkel a fejezet lényegét foglalja össze. Gyöngyösi ezzel a Budai Krónika szerkesztési elveit követi.¹⁰ Illusztrációs céllal közli Varsányi István pálos költőnek a pilisi Szent Kereszt-kolostor alapításáról szóló versét, amelyben megemlékezik Özsébről, a szent férfiről, a remetéről és papról, aki a pápától Szent Ágoston Regulájának megadását kéri.¹¹ Ezek a sorok ágyazzák bele az események sorába Pál veszprémi püspök 1263-ban kiadott, nagy jelentőségű oklevelét. V. Kovács Sándor kísérő tanulmánya a Gyöngyösi által megőrzött három költemény kapcsán, amelyből az egyik Varsányié, megállapítja, hogy az adott korban szokás volt magyar nyelven verset írni, és ezt csak akkor fordította latinra a költő, ha a nyilvánosság elé kívánt lépni vele.¹² Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Hervay Levente kritikáját, aki tanulmányában abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy Varsányi minden bizonnyal Gyöngyösi felkérésére írta költeményét Özsébről.¹³

Az 1263-ban Pál veszprémi püspök által kiállított oklevél értéke vitán felül álló, hitelességét a kutatás elfogadja. Szövege ismerteti kiállításának okát: A remeték provinciálisa és más perjelek és testvérek kifejezték vágyakozásukat az ágostoni regula szerinti élet után IV. Orbán pápa előtt, aki a kérdés eldöntését a helyileg illetékes megyéspüspökre bízta. Ezért Pál püspök végezte el a remeték vizitációját, és nem találván kielégítőnek a javait, amelyek használatával az ágostoni regula szerint élhetnének, ő maga adott nekik szabályzatot. A remeték szervezetségi fokáról megtudjuk, hogy meghatározott időre választhattak provinciálist, akit megerősítés végett a megyéspüspöknek be kellett mutatni, illetve minden házból, amelyet egyszerűen cellának nevez az oklevél, két remetének az évi egyházmegyei szinóduson meg kellett jelennie az aktuális rendelkezések átvételére.¹⁴ Az oklevél befejezése sokatmondó szövegkörnyezetben felsorolja a Veszprémi Egyházmegyében található hét remeteséget: Fülöp-szigeten Szent Ilona; Kőkövön Szent Mária Magdolna; a Bakonyban Szent Jakab; Idegsyten Boldog Erzsébet; a Badacsonynál Szent Imre; Örményes közelében, Elek-szigeten Szent Mária Magdolna és Szakácsiban Szent Domonkos. A felsorolás valószínűleg az alapítások sorrendjét követi. A felsorolást megelőzően kijelenti, hogy la-

⁹ KUBINYI András, *Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században*, in *Decus solitudinis. Pálos évszázadok* (szerk. Öze Sándor – Sarbak Gábor; Budapest, Szent István Társulat, 2007) 49.

¹⁰ GYÖNGYÖSI Gergely, *Arcok a magyar középkorból* (Budapest, Szépirodalmi, 1983) 11.

¹¹ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 43.

¹² GYÖNGYÖSI, *Arcok a magyar középkorból* 19–20.

¹³ HERVAY Ferenc Levente, *A Pálos Rend eredete*, in *Decus solitudinis. Pálos évszázadok* 61.

¹⁴ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 44.

kóhelyeik számát nem növelhetik, illetve ha máshol találnának az egyházmegyében ilyen remetét, azokat mostantól fogva kiközösítésnek kívánja alávetni.¹⁵ Az egyes lakóhelyek katalógusa bemutatja a remeték 1263-as állapotát. A kutatók számára meglehetősen problémát jelent, hogy elsőként csupán egy 1291-es oklevél említi Özséb pilisi kolostorát, míg a korábbi, szintén hitelesnek elfogadott felsorolás ezt nem teszi. A Szent Kereszt-kolostor főegyházmegyei fekvését cáfolja az az adat, hogy az előbb említett 1291-es oklevelet Benedek veszprémi püspök bocsátotta ki.¹⁶ Így az egyik vélemény szerint Özséb kolostora 1263 után került megszervezésre.¹⁷ A másik vélemény szerint azért nem szerepel a felsorolásban, mert nem is szerepelhet benne, hiszen az esztergomi érsekség területén feküdt, és így nem terjedt ki rá Pál püspök jogköre.¹⁸ Ezt látszana alátámasztani az a tény, hogy Kesztlőcön az esztergomi káptalan birtokkal rendelkezett, és ez a szentkereszti pálosokéval közvetlenül szomszédos volt, olyannyira, hogy 1393-ban pereskedtek is érte egymással.¹⁹

A *Vitae fratrum* X. fejezetének befejező mondata arról tudósít, hogy 1262-ben Özséb IV. Orbán pápától kérte Szent Ágoston reguláját a remeteházak számára, és a kérés előterjesztésében Aquinói Szent Tamás is segítségére lehetett. Felmerül hát a kérdés, valóban járt-e Rómában Özséb ebben az időben, és valóban találkozott-e ilyen módon a nagynevű egyházdoktorral? Az évszám minden bizonnyal helyes, mert egybeesik IV. Orbán uralkodásával (1261–1264). Ehhez jön a helyszín kérdése. Aquinói Szent Tamás 1261-től valóban Itáliában tartózkodott, mégpedig 1261–1265 között a pápai udvarnál, amely felváltva Viterbóban, illetve Orvietóban székelt.²⁰ A pápa hívta Tamást orvietói udvarába, amikor Palaiologosz VIII. Mihály visszafoglalván II. Balduintól Konstantinápolyt, uralma megszilárdítására tárgyalásokat kezdeményezett a pápai udvarral. IV. Orbán pápa meg akarta könnyíteni az egyesülést a görög egyházzal, ezért megbízta Aquinói Szent Tamást a *Cate-*

¹⁵ Uo. 45.

¹⁶ Uo.

¹⁷ SOLYMOSI László, *Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez, in Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára* (szerk. Angi János – ifj. Barta János; Debrecen, University Press, 2005) 23.

¹⁸ GUZSIK Tamás, *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon* (szerk. Legeza László – Rabb Péter; Budapest, Mikes, 2003) 40.

¹⁹ BÁRTEI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függetlenül az Inárcsi Farkas, az Irsai Irsay valamint a Szilasi és Pilisi Szilassy családok története* (Budapest, k.n., 1938) 106.

²⁰ „In fact, while the palace may well have been started during Urban’s two-year stay in Orvieto, its first campaign may not have been completed until Gregory X took up residence on June 26, 1272. On April 24, 1264, Urban’s correspondence was dated »apud Urbem veterem in camera palatii episcopalis«, even though he had been resident in Orvieto since October 18, 1262.”: RADKE, Gary M., *Medieval Frescoes in the Papal Palaces of Viterbo and Orvieto*, in *Gesta* (1984) 32. Tehát IV. Orbán 1262. okt. 18-tól Orvietóban lakott két évig.

na Aurea összeállításával, amelyben a szerző tudatosan számos görög forrást használt, elősegítendő a közeledést a keleti kereszténységgel. Minden bizonnyal ennek az elméleti alapokat adó műnek az összeállításával volt elfoglalva Szent Tamás, és nem jogi jellegű, kuriális ügyfolyamatok intézésével.²¹

Özséb életébe ágyazva fogalmazza meg Gyöngyösi azokat a bizonytalanságokat, amelyek a rend elnevezésével kapcsolatosak. A mű XI. fejezete tárgyalja azt a kérdést, miért nevezték Szent Ágoston püspök rendjének őket. Példa erre a sátoraljaújhelyi kolostor, amelyet hol a pálos remeték, hol az ágostonos remeték házának neveznek. Valójában mindkét szerzetesrendnek volt a városkában rendháza.²² Az Egri Egyházmegyében²³ és Zala megye területén²⁴ is találkozunk ezzel a bizonytalansággal. A sátoraljaújhelyi helyzet egyedinek számít, a többi esetben máshol kell keresni a probléma megoldását. Fő oka az elnevezésbeli hasonlóság. Gyöngyösi Gergely egyik művének címe: *Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sanciti Pauli primi heremitae sub regula Beati Augustini epscopi militantium*.²⁵ Az ágostonosok korabeli elnevezése Ordo heremitarum Sancti Augustini, amint azt az egri káptalan oklevele tanúsítja.²⁶ Ez valóban félreértésekhez vezethet és bizonytalanságot eredményezett. De nem csak hétköznapi szóhasználatról van szó. IV. Sándor pápa 1256-ban Licet ecclesiae catholicae kezdetű bullájával hozta létre a különféle európai remetecsoportosulásokból, többek közt a vilhelmita rendből az ágostonos remeték rendjét.²⁷ Ezt a magyarországi vilhelmiták házaival kapcsolatban tíz évvel később újra megerősítette az Apostoli Szentszék.²⁸

Ebben az időszakban nyer királyi rendezést a magyarországi székeskáptalanok és az alsópapság között a jövedelmek elosztása miatti évtizedes ellentét. Az események folyamatát a Veszprémi Egyházmegye eseményein keresztül követhetjük, ahol 1226 és 1262 között több periódusban pereskedtek egymással a plébánosok és a székeskáptalan tagjai.²⁹ A per utolsó fordulójában, 1260 körül IV. Sándor pápa a domonkos és a ferences provinciálist, va-

²¹ TÖRÖK József, *Boldog Özséb és a pálos szerzetesek a középkori Európában*, in *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I* (szerk. Beke Margit; Budapest, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, 2001) 96.

²² GUZSIK 61.

²³ FALLENBÜCHL Ferenc, *Az Ágoston-rendiek Magyarországon* (Szent István Akadémia II. osztályának értekezései III) (Budapest, Szent István Akadémia, 1943) 57–58.

²⁴ SOLYMOSI 19.

²⁵ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum* ... 14.

²⁶ SCHIER, Xystus – ROSNAK, Martinus, *Memoria provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae* (Graz, Widmanstadius, 1778) 69.

²⁷ HERVAY Ferenc Levente, *Ágostonosok*, in *Magyar Katolikus Lexikon I* (Budapest, Szent István Társulat, 1993) 84.

²⁸ ROMHÁNYI Beatrix, *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*, in *Aetas* (2005) 92.

²⁹ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom*... 49–53.

lamint az ágostonos remeték tartományfőnökét jelölte ki bírónak. Az ágostonos remeték provinciálisának bírói megbízatása ellen Zlaudus veszprémi püspök (1244–1262) a káptalannal együtt óvást emelt. Arra hivatkoznak, hogy az illető személy elfogult az egyházmegye vezetésével szemben, mert három Zala megyei templomot szándékozik elfoglalni. Érdekes lehet a három templom titulusa: Szent Jakab, Szent Ilona és Szent Mária Magdolna. Ugyanilyen titulusa volt a bakonyi, fülöpszigeti és kőkúti remetésegeknek. Solymosi szerint a fellebbezést elutasíthatták, ezért a kanonokok és a plébánosok inkább kiegyeztek.³⁰ Valószínűbb az a gondolat, hogy az egyházmegyék többségét érintette a káptalan és a plébánosok közti anyagi feszültség és az ennek rendezésére törekvő királyi rendelkezések is. Ennek eredménye is lehet a Veszprémi Egyházmegye érdekelt feleinek a kiegyezése. A cél az Egyházon belüli békés viszony helyreállítása a különféle érdekeltségű felek között.³¹ Ez minden bizonnyal a remetékre is vonatkozott. Így válik érthetővé az 1263-as oklevél kiközösítő klauzulája.³² Ennek értelmében a püspök az egyházmegyéje területén fekvő, királyi alapítású egykori vilhelmita kolostorokat meghagyja az ágostonosok kezén,³³ ezzel követi a pápai rendelkezést is, míg az ágostonosok által bekebelezni szándékozott, nemesi alapítású remeteházakat a remeték – a későbbi pálosok – tartományfőnöke alá rendeli. Ezzel egyszerre gyakorol kegyet a jövődő pálosokkal szemben, szerez érvényt IV. Béla Egyházon belüli béketörekvéseinek, és lényegében a pápai akarat sem csorbul. Ez a megoldás valóban illik a királyné kancellárjához, a röviddel korábban a Veszprémi Egyházmegye élére kinevezett Pál püspökhöz.³⁴

A XII. fejezetben ismerteti Gyöngyösi azt a tényt, hogy Gentilis bíboros 1308-ban kiadott oklevele, amely pápai megerősítést jelentett, „fratribus Sanctae Crucis de heremo”-nak³⁵ címzi őket. Ebből megtudjuk, mi volt a rend egy másik, szintén hétköznapi elnevezése ebben az időben: a Szent Kezest Remete Testvérei. Ez a név az oklevelek tanúsága szerint még egy darabig kísérte a pálosokat.³⁶ Itt említi meg, hogy Özséb majdnem húsz évig

³⁰ SOLYMOSI 19.

³¹ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 52.

³² HOLLER László, *A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről*, in *Decus solitudinis. Pálos évszázadok* (szerk. Óze Sándor – Sarbak Gábor; Budapest, Szent István Társulat, 2007) 121–133. A szerző más nézetet képvisel.

³³ ROMHÁNYI, *Ágostonrendi remeték...* 92.

³⁴ *A veszprémi püspökség római oklevéltára I* (szerk. Fraknói Vilmos; Budapest, Római Magyar Történeti Intézet, 1896) 150. Pál püspök 1262-ben vette át a veszprémi püspökség kormányzását.

³⁵ *Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311* (Vatikáni Magyar Okirattár I/II) (Budapest, k.n., 1885) 180.

³⁶ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 46. A rend elnevezésének problematikája erősen foglalkoztatta Gyöngyösit. Vö. SARBAK Gábor, *Gyöngyösi Gergely biográfiájához*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* (1984) 48. Gyöngyösi rendfőnöki hivatalának idejét egy Bakócz bíborostól származó, a

volt a remeték előjárója.³⁷ A következő fejezet ismerteti Özséb életének végét, a temetés dátumául február 20-át jelölve meg. A VIII. fejezet feliratában említett 1250-es évszámból és az imént említett húsz esztendőből következően 1270-et szokás az elhalálozás évének tekinteni.

ÖZSÉB A BAROKK KORI TÖRTÉNETÍRÓK MŰVEIBEN

Gyöngyösi munkájának a tartalma egy bizonyos Onuphrius közvetítésével ismert volt a krakkói származású lengyel domonkos történetíró, Abraham Bzovius előtt.³⁸ Az 1216. év eseményei között említi a következőt: Magyarországon Esztergomi Boldog Özséb megalapította a remeték rendjét Első Remete Szent Pál titulusával.³⁹

Sigismundus Ferrarius, aki könyvében a magyar domonkos provincia eseményeit gyűjtötte össze,⁴⁰ közli, hogy „1262-ben Aquinói Szt. Tamás a magyar Esztergomi Boldog Özsébet, aki az intézmény alapítója, [...] többféleképp segítette, szerzetes a szerzeteseket támogatva, maga a Szent a szentekért munkálkodva”.⁴¹ Emiatt a pálosok a kiváló tudós emlékét igen tisztelik, és halálának, valamint kanonizációjának napját évkönyveikben feljegyezték. Szerzőnk Özséb boldog titulusával kapcsolatban kiemeli, hogy ennek közlése a magyar pálos atyáktól származik. A Pálos Rend kezdeténél tehát ott találjuk Boldog Özsébet és más, nem kevésbé jámbor férfiakat, akik – Ferrarius szerint – 1215-ben vagy 1216-ban a szent remeték, Pál, Antal, Hilár és mások életének követésére vágyódva az erdőkben és hegyekben Istennek szentelt életet kezdtek. Számuk növekedtével és jámborságuk közismertté válásával 1225-ben Bertalan pécsi püspök Patacon a Szent Jakabkolostort építette nekik, ahová egybegyűjtötte őket. Ettől fogva Magyarországon más főpapjai is kegyeikbe fogadták a rendet.⁴² Ez világos tanúskodás a

rend helyes elnevezésével kapcsolatban kiadott oklevél 1521-es keltezéséből állapítja meg.

³⁷ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 46.

³⁸ BZOVIVS, Abraham, *Annalium Ecclesiasticorum post illustriss. et revend. dominum, D. Caesarem Baronium, S.R.E. Cardinalem Bibliothecar. Tomus XIII. Rerum in orbe Christiano ab Anno Dom. 1198. usque ad annum D. 1299. Gestarum narrationem complectens* (Coloniae Agrippinae, Boetzerum, 1616).

³⁹ „In Hungaria, Beatus Eusebius Strigoniensis, Ordinis Eremitarum, Sancti Pauli primi anachoretiae titulo, initium dedit”: BZOVIVS 187.

⁴⁰ FERRARIUS, Sigismundus, *De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum, partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii* (Viennae Austriae, Formicae, 1637).

⁴¹ „Anno Christi 1262 S. Thomas Aquinas Beatum Eusebium Ungarum Strigoniensem, primum Sancti Pauli I. eremitae instituti auctorem, [...] plurimum adjuvit, religiosus religiosos promovens, et pro Sanctis Sanctus ipse laborans”: FERRARIUS 475–476.

⁴² Uo. 476.

hivatalos egyházi vezetés támogató magatartásáról, akkor is, ha ez évtizedekkel később válik valóban általánossá.

A következő a megemlékezők sorában a pálos Andreas Eggerer, aki 1663-ban jelentette meg a maga idejében korszerű módon megszerkesztett könyvét, hangsúlyozottan a nagykáptalan megbízásából, a *Vitae fratrum* alapján.⁴³ Ezáltal válik a későbbi, Boldog Özséb személyével foglalkozó művek számára referenciává. Adatai a továbbiakban forrás gyanánt szolgáltak, és hitelt érdemlőnek számítottak.

Az Özsébről szóló fejezet azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy a remeteszerzet eredetének körülményei hasonlóak a ferences, illetve a domonkos rend alapításához.⁴⁴ Ez a kijelentés némi magyarázatot igényel. Az elsődleges forrásként használt Gyöngyösi számára rendkívül fontos volt a rend elnevezésének egyértelművé tétele. A domonkosok 15. század közepi támadásával szemben bizonyítani akarta a pálos rend egyedül helyes elnevezését és ősrégi eredetét.⁴⁵ Általános perjelként első lépésben a rend nevével kapcsolatban oklevelet eszközölt ki Bakócz Tamás bíborostól, amellyel a rend okleveleiben egységesíti az Első Remete Szent Pálról való elnevezést.⁴⁶ Ezt minden bizonnyal visszamenőleges hatállyal is alkalmazták a későbbi átirások során. A következő lépés a rend ősrégi eredetének igazolása. Ennek bizonyítására szolgál Gyöngyösinél Bertalan pécsi püspök 1215-re dátumozott szabályzata, amelyet a Jakab-hegyi remetéknek adott.⁴⁷ Eszerint egy eszterdövel korábbi volna az alapítás, mint a domonkosoké. Gyöngyösinek ezt, a rend eredetét jogi szempontból tisztázni kívánó törekvését használja Eggerer a rendalapítás alátámasztására. Ezután logikus sorrendbe igyekszik állítani a *Vitae fratrum*ban található információkat és konkrét évszámokhoz kötni az egyes eseményeket.

⁴³ EGGERER, Andreas, *Fragmen panis corvi protoeremitici seu reliquiae Annalium Eremicoenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae, ubi imprimis vitae SS. Antiquorum Eremitarum, qui claras Aegypti Nitrias, et Thebaidas, Anachoretis fertiles, in Hungariam usque; perpetuis progressibus transtulerunt, ex antiquis manuscriptis, Ecclesiasticisque; testimoniis collectae recesentur. Tum vero quibus idem Ordo in coenobiticum conversus, Romanorum vel maxime Pontificum gratiis, Imperatorum, Regum, Principumque; Privilegis, in variis Orbis partibus, ad haec usque; tempora viguerit. Opus compendiario scriptum et sub tempus Sacrae Oecumenicae Congregationis Fratrum S. Pauli primi Eremitae in Lucem editum Anno Nati Emanuelis MDCLXIII* (Viennae Austriae, Cosmerovius, 1663).

⁴⁴ EGGERER 70.

⁴⁵ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 97. A nemtelen támadás oka minden bizonnyal a domonkosok belső konfliktusából adódott. Ekkoriban folyt a magyar domonkos provincia beletagozása az obszervanciának nevezett, reformtörevésektől áthatott, rendi megújulást biztosító szellemiségbe. Vö. HARSÁNYI András, *A Domonkos-rend Magyarországon a reformáció előtt* (Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1938) 34.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 180.

⁴⁷ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 257–258. Az oklevelet hamisnak tartja.

Ennek okán Özséb remeteségbe vonulását az 1246. évhez köti.⁴⁸ Ezt minden bizonnyal a *Vitae fratrum*ban közölt húszesztendő terminusból⁴⁹ és a pilisi monostor alapításával kapcsolatban említett 1250-es évszámból⁵⁰ következtette ki. Feltételezi, hogy a 13. században is a Tridentinum (1545–1563) által meghatározott szabályokat követték a szerzetesi életben. Így előljáróvá csak örökfogadalmast lehet választani; örökfogadalom csak háromesztendei egyszerű fogadalom után tehető, amelyet egyévi noviciátusnak kell megelőznie. Így kapunk négy évet, amit 1250-ből kivonva, megkapjuk a remeteségbe vonulás, az azt megelőző érseki engedélyezés, illetve a kanonoki javadalomról történő lemondás dátumát. Ezzel szemben a 13. században még nem teljesen ez volt a helyzet. A IV. Lateráni Zsinat (1215) után elkedődött ugyan a konstitúciók, statútumok pontosítása, részletezése, illetve rendenként való egységesítése, de ennek a folyamatnak a hatása ténylegesen a 14. századra érvényesül, a fogadalmaknak az egységes szabályozása pedig a 15. századra tehető, s a folyamatot valójában a Tridentinum zárja le.⁵¹ Egyet kell érteni Hervay megállapításával, Gyöngyösi 13. századra vonatkozó kerek évszámait csupán hozzávetőlegesek.⁵²

A másik, Gyöngyösi megfogalmazásától eltérő téma Özséb csodálatos látomása az egymással összeérintkező lángocskákról,⁵³ amelyet látva hosszas imádkozást követően elhatározza a Pilisben élő remeték maga köré gyűjtését, és hetedmagával templomocskát emel a Szent Kereszt tiszteletére. Ő kéri majd el a Jakab-hegyi remeték szabályzatát, akik megismerve kiválóságát, csatlakoznak a pilisiekhez, és mindnyájuk előljárójává, provinciálissá választják az egykori esztergomi kanonokot. A *vita* további része hűen követi Gyöngyösi leírását. A halál időpontjaként itt már január 20. van feltüntetve. Erre az eltérésre magyarázatul szolgálhat egy egyszerű másolási hiba.⁵⁴ A végén Özséb „boldog” titulását azzal indokolja, hogy ezt a különféle szerzők művei – mint például az általunk is idézett Ferrarius – megfelelően alátámasztják.⁵⁵

Mintegy három évtizeddel később jelenteti meg Heveneszi Gábor *Ungaricae sanctitatis indicia* című összefoglalását a Magyarországon élt vagy valamiképpen ide kapcsolódó szentek és boldogok életrajzaival.⁵⁶ Az életrajzok

⁴⁸ EGGERER 73.

⁴⁹ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 38.

⁵⁰ Uo. 46.

⁵¹ SZUROMI SZ. Anzelm O.Praem. szíves közlése, amelyért itt fejezem ki hálás köszönetemet.

⁵² HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 59.

⁵³ „...flammulae in unum coire...”: EGGERER 74.

⁵⁴ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 21–24.

⁵⁵ EGGERER 82.

⁵⁶ HEVENESI Gábor, *Ungaricae sanctitatis indicia. Sive brevis quinquaginta Sanctorum et Beatorum memoria Iconibus expressa, qui vel a Sede Apostolica, vel ab immemorabilis temporis communi populi consensu, vel Scriptorum probatorum autoritate, a Divi Stephani primi Regis*

összegyűjtése és feldolgozása során minden bizonnyal a bollandisták adatgyűjtési szempontjait is figyelembe vette. A mű szerkesztése során nyert tapasztalatai pedig befolyásolhatták néhány évvel később megfogalmazott metodológiáját.

Részletes utasításokat adva a kutatók számára, pontosan kijelöli a forrásgyűjtés irányát. Nyomtatott művek kivonatolása és bibliográfiai ismertetése mellett az okleveles források összegyűjtésére helyezi a fősúlyt, de kiemeli a feliratos emlékek és a hiteles szájhagyományok gyűjtésének fontosságát is. Ez utóbbiak tekintetében óva int a mesék és gazdátlan fecségek feljegyzésétől. A gyűjtőktől megkívánja a forrásadatok, a másolt források lelőhelyének és egyéb külső körülményeinek pontos feltűntetését és a tulajdonnevek betűhív másolását.⁵⁷

A nyomtatott művek kivonatolása során került kezébe Boldog Özséb legendája is. Az inkább Eggerer, mint Ferrarius nyomán összeállított megemlékezésben már minden elem együtt van. Az esztergomi születés, a káptalani tagság, a jövedelemről való lemondás és remetességbe vonulás 1246-ban, a lángocsák látomása, a pilisi remeteház alapítása 1250-ben, az ágostoni regula megszerzésére tett erőfeszítések, Pál veszprémi püspök intézkedése, a húsz éven keresztül betöltött provinciális hivatal és az 1270. január 20-án bekövetkezett halál, amikor Özséb visszaadta ártatlan lelkét az égnek.⁵⁸

Először a Péterffy Károly által összegyűjtött, magyarországi zsinatokat ismertető munkában található az 1256-ra datált esztergomi nemzeti zsinat dokumentumának aláírói között, az apátok sorában Özséb, Első Remete Szent Pál Rendjének provinciális.⁵⁹ Ezt a megállapítást ismétli meg művében a pálos Pongrácz Ignác, és teszi hosszú időre a rendtörténet részévé.⁶⁰ Hervay Levente a pálosok eredetéről írt tanulmányában azonban bőséges cáfolatát nyújtja Péterffy közlésének. Összegezi a kutatás eredményeit, amely alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy az idézett oklevél hamisítvány, és a benne szereplő információk az ott közölt formában minden alapot nélkülöz-

tempore, in Hungaria viventes in Divorum censum venerunt (Nagyszombat, Academicis, 1692).

⁵⁷ HÖMAN Bálint, Kischevesi Hevenesi Gábor, in *Emlékkönyv Dr. Gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére* (szerk. Lukinich Imre; Budapest, k.n., 1925) 456.

⁵⁸ HEVENESI 94–95.

⁵⁹ PÉTERFFY, Carolus, *Sacra Concilis Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDCCXV. accedunt Regum Hungariae, et Sedes Apostolicae Legatorum Constitutiones Ecclesiasticae* (Viennae Austriae, Kaliwodianis, 1742) 87.

⁶⁰ PONGRÁ CZ, Ignatius, *Triumphus Pauli, pio dolo a Deo decepti. E duplici Volumine Annalium Ordinis S. Pauli Primi Eremitae, Scriptura Sacra, et Sanctis Patribus, Oraculis Summorum Pontificum, effatis Imperatorum, regum et Principum, Scriptoribus item Ecclesiasticis, ac Viris Doctis, et Classicis Authoribus adornatus per R.P. Igantium Pongrácz, OSPPE, venerabilis Conventus Varanoviensis Priorem* (Pozonium, Landerer, 1752) 18.

nek. Az aláírók névsorát maga Péterffy állította össze korabeli oklevelek alapján, és illesztette közéjük Özsébet a *Vitae fratrum*ból.⁶¹

Orosz Ferenc 1747-ben megjelentetett művét⁶² a kívülálló érdeklődők számára szerkesztette a rend évkönyvei alapján. Célja a mindenki számára épületes események közlése a pálosokról. A X. fejezet címe így szól: B. Özséb esztergomi kanonok remete lesz, végül a remeték csodával ékeskedő kolostorba gyűjtője.⁶³ Ez az elnevezés, a remeték összegyűjtője, ötvözi a Gyöngyösinél és Eggerernél található információkat. Ezt használja majd korszerűbb formában Pámer László⁶⁴ és Kisbán Emil⁶⁵ rendtörténete is.

ÖZSÉB AZ ÚJABB TÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSOKBAN

A következő évszázadok szerzői a fenti információkat ismétlik meg Özsébről. Figyelmet keltő megállapítás Knauz Nándoré, aki így ír a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* első kötetében: „1246 körül B. Özséb, elhagyva esztergomi stallumát, a pilisi remeteségbe megy, és Első Remete Szt. Pál Rendjének első provinciálisává válik. Özséb emléke a káptalani levéltár aktáihoz nem kötődik.”⁶⁶ Aztán megállapítja, hogy Eggerer a rend régi irataiból összegyűjtötte a rá vonatkozó adatokat, és közli is röviden a *Fragmen panis*-ban található információkat. Ebből a szöveggörnyezetből az látszik, hogy Knauz csupán a főkáptalani levéltár hiányosságaként tekint a helyzetre, és nem kétkezik Eggerer információinak hitelességében.

Ugyanilyen következtetésre jut Kollányi Ferenc is, amikor az esztergomi kanonokok között tartja számon Özsébet.⁶⁷

⁶¹ HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 61.

⁶² OROSZ Ferenc, *Synopsis annalium eremi-coenobiticorum ff. eremitarum Ordinis S. Pauli primi eremitae primum Anachoretarum Authoris et magistri vitam, translationes et miracula complectens; dein sacri et candidi eiusdem Ordinis oroginem, progressum, et in complura Regna cum fundationibus Monasteriorum propagationem, Vitasque fratrum suorum Sanctimonia illustrium, pietate item, et Doctrina clarorum, nec non quaedam alia scitu digna referens; ex primo et secundo Volumine concinnata per R.P.F. Franciscum Orosz Ord. S. Pauli I. Eremitae Provinciae Hungaricae Novitiorum Magistrum* (Sopronium, Rennauer, 1747).

⁶³ OROSZ 33.

⁶⁴ PÁMER László, *Remete szent Pál és a pálosok*, in *Katolikus Szemle* (1907) 800.

⁶⁵ KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története I–II* (Budapest 1938) I, 17–20.

⁶⁶ „Ca. 1246. B. Eusebius, deserto Canonicatu Strigon., eremum Pilisiensem petit, primusque fit Ordinis s. Pauli primi Eremitae Provincialis. Eusebii huius memoria in actis Archivi Capitulatis nusquam comparet”: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I* (szerk. Knauz Nándor; Esztergom, Horák, 1874) 363. Továbbiakban: KNAUZ.

⁶⁷ KOLLÁNYI Ferencz, *Esztergomi kanonokok 1100–1900* (Esztergom, Buzárovits, 1900) 10.

A 20. század pálosokkal foglalkozó irodalma⁶⁸ az Eggerer által írt rendtörténetben ismertetett információkat alapvetően igaznak tartotta 1971-ig. Ebben az évben jelent meg Mályusz Elemér munkája,⁶⁹ amelynek szerzete-
sekre vonatkozó fejezetében tárgyalja a remeterendeket is. Ez a műve a ká-
non részévé vált. A szerző 1945-ben írt, a középkori pálosok történetét fel-
dolgozó tanulmányában többek között Gyöngyösi általunk vizsgált művével
is foglalkozik. Vele kapcsolatban még ezt írja: „Óvakodott valótlan állítások
leírásától [...] feljegyezte, munkájába beillesztette a rendi kegyes hagyomá-
nyokat is, amelyek szájról-szájra jutottak korára.”⁷⁰ Özsébbel kapcsolatban
megjegyi, a pálosok őt tekintették alapítójuknak.⁷¹ Gyöngyösi Gergely te-
hát szavahihető, igényes szerző, aki az okleveles források mellett, és nem
helyettük, a szájhagyományt is feljegyi. Évtizedekkel később, az említett
könyvében már élesebben fogalmaz. Érvként hozza fel, hogy a pálos rend-
nek „nincs tulajdonképpeni alapítója, ilyen csak utólag jelölt ki a kegyes
visszaemlékezők öskereső buzgalma. Egyébként az alapítás ténye sem zaj-
lott le a szó köznapi értelmében.”⁷² Ez a „köznapi értelem” kifejezés a rend-
alapítás 16. század után szokásossá vált, szilárd jogi alapokon nyugvó értel-
mezését jelenti, amelynek elmaradhatatlan alkotóeleme egy világos
paraméterekkel: névvel, keresztlevéllel rendelkező alapító és az ő egyházjog-
gilag világosan körülírt helyzete. A 13. században azonban, mint fentebb
Özséb – 1246-ban feltételezett – remeteségbe vonulása kapcsán is láttuk,
még nem voltak ennyire egyértelműen kikristályosodott viszonyok. Nézzünk
egy példát! Assisi Szent Ferenc, akinek bár nagyszámú követője volt, mégis
csupán Hugolino bíboros nyomására és hathatós támogatásával készítette el
rendje szabályzatát,⁷³ melynek hiányában az alapítása aligha lett volna tar-
tós. A nagyszámú követő és a bíboros ezen ösztönzése nélkül Szent Ferenc
valószínűleg egyáltalán nem, vagy nem abban a formában szerkesztette vol-
na meg a szabályokat, és a rend megalapítása jelentősen elhúzódott volna. A
magyar remetéknek ilyen pártfogójuk ekkor nem volt. Mályusz gondolatme-
nete arról tanúskodik, hogy a rendalapítás Eggerer által közvetített szemléle-
tét Gyöngyösi korában próbálja meg értelmezni. Ezért fogalmaz erős kritiká-
val Özsébet és működését illetően. A következő oldalon már egy fokkal
enyhébb hangot használ:

⁶⁸ Kisbán Emil, Gyéressy Ágoston és Pámer László, Zákonyi Mihály, Gondán Felicián, Gyenis András, Puskely Mária tanulmányai.

⁶⁹ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 254–274 (Remete rendek).

⁷⁰ MÁLYUSZ Elemér, *A Pálosrend a középkor végén*, in *Egyháztörténet* (1945) 2.

⁷¹ Uo. 20.

⁷² MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 257.

⁷³ SZÁNTÓ Konrád, *A Katolikus Egyház története I* (Budapest, Szent István Társulat, 1987²) 435.

A rend kialakulásának folyamata visszafelé a Pilis hegységben élő remetek egyik csoportjának Özséb esztergomi kanonok felügyelete és gondozása alá kerüléséig követhető, kiinduló pontnak pedig Szentkereszten 1250 körül egy remeteház felépülését tekinthetjük. A pálos hagyomány Özsébet tekintette rendalapítónak, Szentkeresztest pedig az ősi kolostornak. Jellemző, hogy még a XIV. század elején is mint „szentkereszti remetéket” emlegették a kialakuló rend tagjait.⁷⁴

Ezen megengedőbb érvelés szerint Özséb valós szereplője az eseményeknek, és ő a Szent Kereszt-kolostor alapítója, amely rövid időn belül nagy tekintélyre tett szert a remeteházak között. Figyelemre méltó Gentilis bíboros legátus szóhasználata, amikor oklevelében a Szent Kereszt Remetetestvérei számára az ágostoni regula használatát engedélyezi. Gyöngyösi így fogalmazza meg az eseményt: „...ugyanazon legátus a nevezett általános perjelnek és Első Remete Szt. Pál más testvéreinek megadta Szt. Ágoston reguláját, (azoknak) akiket ő leveleiben a Szt. Kereszt remete testvéreinek nevez.”⁷⁵ Egy 1304-ben, még Gentilis bíboros legátus rendelkezése előtt kiadott oklevél is keresztúri remetéknek nevezte a diósgyőri szerzeteseket.⁷⁶ Fentebb pedig láttuk, hogy ez a név, Gyöngyösi nagy bosszúságára, még egy ideig elkísérte a pálosokat.

Ezzel kapcsolatban még egy 13. századi jelenséget érdemes észrevenni. A szerzetesrendek hivatalos elnevezése igen gyakran nem a rendalapító nevét tartalmazza, hanem a rend központi célkitűzését, karizmáját jelöli meg. A jelenlegi magyar köznyelvben ferenceseknek nevezett szerzetesrend latin elnevezése mindmáig *Ordo Fratrum Minorum*,⁷⁷ azaz a Kisebb Testvérek Rendje. A rend tagjai alázatos kicsinységük, egyszerűségük megélésével kívánják szolgálni az Egyházat és követni Assisi Szent Ferenc példáját. Ugyancsak a köznyelvben domonkosoknak titulált rend hivatalos neve mindmáig *Ordo Fratrum Praedicatorum*,⁷⁸ azaz a Prédikátor Testvérek Rendje, akik tudós és felkészült igehirdetésükkel követik Szent Domonkos példáját. Az egy évszázaddal korábban alapított ciszterci rend, *Sacer Ordo Cisterciensis*⁷⁹ pedig az első kolostor helyszínéről veszi a nevét, kifejezve, hogy az ott megvalósított életmódot kívánják követni. Hasonló logikával találkozunk a 14. században alapított olivetánusokkal kapcsolatban, akik ugyancsak az első házukról kapják rendjük nevét, *Congregatio S. Mariae Montis Oliveti*,

⁷⁴ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 258.

⁷⁵ „...idem legatus de latere dicto priori generali et aliis fratribus Sancti Pauli primi heremiteae concessit regulam sancti Augustini, quos ipse in suis literis vocat fratres Sanctae Crucis de heremo”: GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 58.

⁷⁶ HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 60.

⁷⁷ ANNUARIO PONTIFICIO PER L'ANNO 1983 (Citta del Vaticano, Vaticana, 1983) 1248.

⁷⁸ Uo. 1247.

⁷⁹ Uo. 1242.

OSB.⁸⁰ Az egyes rendek elnevezése mögött felsejlő logika szerint a monasztikus hagyományokat követő szerzetesek a rend első házáról kapták a nevüket, míg az aktív lelkipásztori életet élő rendek elnevezésében sajátos hivatásukat igyekeztek kidomborítani. Ez magyarázatot adhat arra, miért nevezhette a leendő pálosokat Gentilis bíboros legátus oklevele „fratres Sanctae Crucis de heremo”-nak, és miért ragaszkodtak a pálosok a középkor folyamán a remetehagyományok megőrzéséhez.

Mályusz a pálos rend és a devotio moderna kapcsolatáról írt cikkében⁸¹ kiemeli a szintén ágostonos regulát követő, németalföldi „Közös élet testvérei” és a pálosok közti hasonlóságokat a 15. században. Szerinte Gyöngyösi ezek az életmódbeli egyezések is inspirálták a rendfőnökök életrajzainak megszerkesztésében. Célja a rend korszerű ájtatossági gyakorlattal való felvértezése volt. Ennek egyik alapját képezte a *Vitae fratrum*ban megszerkesztett rendfőnöki életrajzok sorozata. Ezért jellemrajzai „nem a valóságot vetítik elénk, hanem ideális képet rajzolnak meg”.⁸² Ez a megállapítása minden bizonnyal nem Boldog Özsébre vonatkozott, mert a középkori pálosokról egy évvel később írt tanulmányában, amint fentebb bemutatuk, őt az események valós szereplőjének tartja.⁸³

Gyéressy Béla Ágoston *Documenta Artis Paulinorum*⁸⁴ az első modern, tudományos igényű forrásközlés a pálos rendre vonatkozó, addig csak kéziratban, levéltárak mélyén fellelhető anyagból. A több évtizedes kutatómunka gyümölcsét művészettörténeti hivatkozással lehetett publikálni. Özsébbel kapcsolatban a *Vitae fratrum*ból már megismert információkat tartalmazza. Az egyes kolostorok anyaga előtt álló bevezetőket Hervay F. Levente írta.

Török József a pálos rendről szóló tanulmányában⁸⁵ mutatja be és értékeli Boldog Özséb személyét. Gyöngyösi munkáját vezérfonalként választva, rámutat Özséb életének azon vonásaira, amelyek a történetkritika fényében is helytállóak. Ilyen a vendégszeretete, az Esztergomba látogató remetékkel való kapcsolata és a pápai kúriánál tett látogatása, valamint halálának realisztikus ábrázolása.⁸⁶ Kiemeli, hogy Gyöngyösi „1516-ban Rómában kiadott, rendi témájú műve ugyan hallgat Özsébről, ám ebből arra a következ-

⁸⁰ Uo. 1240.

⁸¹ MÁLYUSZ, *A pálos rend és a devotio moderna* 95–100.

⁸² Uo. 97.

⁸³ MÁLYUSZ, *A Pálosrend a középkor végén* 20.

⁸⁴ GYÉRESSY Béla Ágoston, *Documenta Artis Paulinorum I–III* (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai X, XIII, XIV) (Budapest, k.n., 1975–1978).

⁸⁵ TÖRÖK – LEGEZA – SZACSVAY 5–35.

⁸⁶ Uo.

tetésre jutni, hogy Özséb ismertsége és tisztelete ekkor még nem létezett és csak 1530 után tették meg Özsébet rendalapítónak, igencsak vitatható.”⁸⁷

A fülöpszigeti Szent Ilona-remeteség azonosítása kapcsán Solymosi László érintőlegesen foglalkozik Özséb személyével. Benne látja az ágostonos remeték ellenében szerveződő magyar remeterend kialakulásának egyik főszereplőjét.⁸⁸ Ezzel, bár feltételes módban, az újabb kutatási eredményeket integrálja Özséb életébe.

A pálos rend jóváhagyásának hetedik centenáriumára készülve látott napvilágot Hervay Levente már többször idézett cikke a pálosok eredetéről.⁸⁹ Hangsúlyozott kritikai megközelítéssel foglalja össze az Özsébre vonatkozó ismereteket. Kiemeli, hogy a *Vitae fratrum* rá vonatkozó ismeretei nem oklevélből származnak; évszámait, amennyiben nem oklevelekre támaszkodnak, csak hozzávetőlegesek; valószínűnek tartja, hogy Varsányi István már idézett verse magának Gyöngyösinek a kérésére íródott, bár ezt bizonyítani nem lehet. Felhívja a figyelmet az Eusebius név egyetlen Árpád-kori magyarországi előfordulására. Ennek kapcsán megállapítja, hogy a Szent Kereszt-kolostor 1255 és 1270 között keletkezett.⁹⁰

2008-ban megjelent tanulmányában F. Romhányi Beatrix a Szent Kereszt-kolostor alapítása kapcsán fogalmazza meg kritikáját Boldog Özsébről és Gyöngyösi *Vitae fratrum*ának forrásértékéről.⁹¹ Érvéleése során a Gyöngyösi által megadott hivatkozásokat veti össze a jelenleg rendelkezésre álló oklevélállománnyal. Valamint Solymosi nézetét továbbgondolva arra a meggyőződésre jut, hogy a Szent Kereszt-kolostor királyi alapítású, az alapítás célja a rend egyházi jóváhagyásának előmozdítása. Ezt a véleményét egy 2016-ban megjelent tanulmányban már árnyaltabban fogalmazza meg: „Úgy tűnik, a magyar egyházi és világi elit 1291–1308 között meglehetősen nagy egyetértésben munkálkodott a pálosok útjának egyengetésén...”⁹²

A tanulmányban F. Romhányi Boldog Özsébet fiktív személynek tartja, mert a rend tagjai a – kutatók számára jelenleg rendelkezésre álló – 13–14. századból fennmaradt oklevelekben nem hivatkoznak rá. A személyére vonatkozó, egykorúnak tekinthető okleveles adatok hiánya tény, erre már Hervay Levente is felhívta a figyelmet.⁹³ F. Romhányi véleményét egyrészt az-

⁸⁷ Uo. 11.

⁸⁸ SOLYMOSI 21–22.

⁸⁹ HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 57–65.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ F. ROMHÁNYI Beatrix, *A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében*, in *Történelmi Szemle* (2008) 289–312.

⁹² F. ROMHÁNYI Beatrix, *Heremitaie-Monachi-Fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához*, in *Pálosaink és Pécs* (szerk. Sarbak Gábor; Budapest, Szent István Társulat, 2016) 16.

⁹³ HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 57–65.

zal támasztja alá, hogy Gyöngyösi Boldog Özséb alakjában az ideális pálost formázza meg, másrészt hivatkozik egy Stock Szent Simon személyét érintő bizonytalanságra.⁹⁴ F. Romhányi Beatrix 2016-ban megjelent, a pálos rend kezdeteinek eseményeit elemző tanulmányában már sokkal óvatosabban közelíti meg a témát.⁹⁵

ÖSSZEGZÉSÜL

Összegzésül a következőket mondhatjuk. Az kétségtelen tény, hogy oklevelekből nem nyerhető Boldog Özséb személyére vonatkozó információ.⁹⁶ Személyiségének valóságát mellett szól, hogy Gyöngyösi, annak ellenére, hogy a rend Első Remete Szent Pálról való elnevezését preferálta, mégis kiemelt helyen és szövegkörnyezettel őrzi meg Özséb szájhagyományból megismert emlékét. Ennek egyik oka lehetett, amint azt fentebb kimutattuk, Gentilis bíboros oklevelének szóhasználata. Ezért fordul a *Vitae fratrum* szerzője nagy érdeklődéssel a Szent Kereszt-remeteség perjeleinek személye felé. E kolostor és perjele az 1290-es években már igazolhatóan kiemelkedő tekintéllyel rendelkezik, joghatósága, mint láttuk, kiterjed a Veszprémi és Esztergomi Egyházmegyék remetéire, és 1297 után az Egri Egyházmegye házaira is. A Szent Kereszt-remeteség jelenleg elfogadott, 1263 utáni alapítása is egy hamar felívelő közösség képét mutatja. Pál veszprémi püspök 1263-ban kiadott oklevelének kiközösítő klauzulája ellenére a kolostor 25–30 éven belül vezető szerepre tett szert. Ez nemcsak kiemelkedő vezetők, hanem egyházilag elfogadott, makulátlan hírű személyiségek sorát feltételezi, különben nem volna lehetséges a tilalmat figyelmen kívül hagyni. A IV. Béla általi adományozásra utaló, átiratban fennmaradt oklevél valóban magas szintű támogatást örökít meg.⁹⁷ Ennek fényében az illetékes püspök számára pedig ki volna alkalmasabb, elfogadhatóbb a remeték előljárójaként, mint egy volt káptalani tag, egy kanonok, még ha más egyházmegyéből való is.

Gyöngyösi számára a szájhagyományon túl valószínűleg rendelkezésre állt az egyes kolostorok nekrológiuma, amelyben az illető kolostorban elhalt rendtagok nevét és haláluk napját – de nem az évét – feljegyezték. Ebben találhatott írott, bár mára elvesztett forrást a Szent Kereszt-kolostor egymást

⁹⁴ F. ROMHÁNYI, *A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében* 299–300.

⁹⁵ F. ROMHÁNYI, *Heremitaie-Monachi-Fratres...* 9–23.

⁹⁶ Az Istentiszteleti és Szentségi Kongregáció 2008. febr. 28-án engedélyezte Boldog Özséb nyilvános liturgikus tiszteletét.

⁹⁷ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 50 és F. ROMHÁNYI, *A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében* 298.

követő előljáróinak nevével kapcsolatban. Érdekes még Sarbak Gábor megjegyzése is, hogy egy „Gyöngyösi korát megelőző történeti feljegyzés létezett a rendben, talán Dombrói Márk sem járt töretlen úton”.⁹⁸ Ilyen feljegyzés lehetett a házak saját nekrológja, amelynek vezetése a szabályzat szerint a perjel kötelességei közé tartozott.⁹⁹

Kisbán Emil 1938-ban a barokk kor rendtörténeti vonatkozású művei alapján fogalmazta meg álláspontját.¹⁰⁰ A Boldog Özséb személyéről információkkal szolgáló művek áttanulmányozása során világossá vált, hogy a Gyöngyösi által közölt *vita* a későbbi korok történetírói számára forrásul szolgált. Ám a benne szereplő információkat sokszor meglehetősen szabadon kezelték, értelmezték.

Nézzük az egyes példákat. Bzovius megértve Gyöngyösi írói szándékát a pálos rend ősrégi alapításának alátámasztására, Özsébet már 1216-ban szerepelteti, és kijelenti, a remeterend tőle veszi kezdetét. Ferrarius egy erősebb szinonimát használva, az intézmény szerzőjének titulálja Özsébet.¹⁰¹ Álláspontját minden bizonnyal arra alapozza, hogy „Özséb atya [...] több kolostort alapított, miután sok tanítványát nevelte a szent és vallásos életre”.¹⁰² Ám a forrásként használt Gyöngyösi mégis óvakodik a rendalapító elnevezéstől, mert az a rendre vonatkozó szándékaival ellentétes volna, amint azt fentebb láttuk.

Andreas Eggerer művében a *Vitae fratrum* adatainak korszerű bemutatására törekszik. Nem riad vissza értelmezésüktől, amelynek következtében Gyöngyösi művéhez képest jelentős többletet tartalmazó információk kerülnek a pálos történetírás kánonjába. Célja a rendalapítás megfogalmazása a 17. század igényeinek megfelelő módon. Ennek egyik eszköze az évszámok beillesztése Özséb életébe. Ez a korszerűsítési törekvés emeli ki még inkább Özséb személyét. E célból bővíti ki Gyöngyösinek a Szent Kereszt-monostor alapításáról szóló leírását, és illeszti bele a látomást a lángocskák egyesüléséről. Míg a *Vitae fratrum*ban az egykor rangban első kolostorral kapcsolatos emlékezésben az Özséb általi alapítás mellett a Szent Kereszt tisztelete a hangsúlyos, központi mondanivaló, mert akoré gyűlik össze a hét remete,

⁹⁸ SARBAK, *Gyöngyösi Gergely biográfiájához* 50. Ezt támasztja alá: TARNAI Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik* (Budapest, Akadémiai, 1984) 202.

⁹⁹ SWIDZINSKI, Stanislaw, *Die älteren Konstitutionen der Brüder des hl. Paul des Ersten Eremiten im Orden des Heiligen Augustinus sowie die Formung des Ordensmanes* (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae II, Fontes VI) (Coesfeld, Barmherziger Bund, 2009) 36.

¹⁰⁰ KISBÁN 17–20.

¹⁰¹ FERRARIUS 476.

¹⁰² „Pater Eusebius [...] post plurimorum coenobiorum in Hungaria foundationem, postquam multorum discipulorum ad sanctae et religiosae vitae eruditionem”: GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 47.

addig itt hét, az istenszeretet tüzétől lobogó remete gyúlik össze Özséb vezetése alatt. Apró hangsúlyváltozás, mégis más értelmet nyer a szöveg.

Eggerer törekvését Hevenesi magyar szenteket bemutató műve koronázza meg, amely a nagyközönség számára is ismertté teszi Özsébet. Ettől fogva már nem csupán egy szűk csoport, egy szerzetesrend kiemelkedő személyisége, hanem az egész ország számára jelentőséggel bír. Így vált Özséb személye egyre jobban kidolgozottá és a modern kor kutatói számára egyre gyanúsabbá.

Ily módon nyert jelentőségét azonban az Esztergomi Főegyházmegye két jeles, 19. századi történésze, Knauz Nándor és Kollányi Ferenc vitathatatlannak tartja.

Knauz a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* lapjain csupán a főkáptalani levéltár hiányosságaként tekint a tényre, hogy oklevélben Özséb nevű esztergomi kanonok nem szerepel, és nem kételkedik Eggerer információinak hitelességében.¹⁰³

A Kollányi által is referenciaként használt, Knauz gyűjtötte anyagban még egy oklevél van, amely estünkben érdeklődésre tarthat számot. Az érdeklődés oka, hogy „Magyarországon az Árpád-korból fennmaradt írásokban az Eusebius név csupán egyetlen egyszer fordul elő”.¹⁰⁴ Ez pedig egy 1255-ben kiadott oklevél, amelyben Fülöp esztergomi nagyprépost, aki 1245 és 1258 között töltötte be ezt a méltóságot,¹⁰⁵ tanúsítja, hogy Váncsa Lambert az ő kúrti birtokát eladta Pousa (Pósa) nyitrai főesperesnek. A birtok határainak bejárását Bethleem gömöri főesperes, esztergomi kanonok és Özséb, az esztergomi székesegyház prebendáriusa végezte.¹⁰⁶ A prebendárius a kanonok helyettesítője volt az istentiszteleteken, általában csekély díjazás fejében. Ilyen prebendáriusokat találunk az esztergomi főszékeskáptalan mellett működő karbeli papok testületének tagjai sorában. Őket

...szintén káptalanbelieknek kell tekintenünk, bár nem voltak kanonokok, miután a káptalan nem csupán a székesegyházi szolgálatban, hanem a hiteles helyi teendők végzésében, kiküldetésekben is igénybe vette munkásságukat. Ilyen karbeli áldozár 12 volt a főszékesegyházban, s ezeket a káptalan nevezte ki. Aki ez állásra igényt tartott, annak felszentelt áldozárnak kellett lennie.¹⁰⁷

Ez Kollányi Ferenc tanulmányának egyik fontos megállapítása. Varsányi István versében a pilisi Szent Kereszt-kolostor alapítóját szent férfinak, remetének és papnak titulálja.¹⁰⁸ Így nem lehetetlen, hogy az egyszerű – címek

¹⁰³ KNAUZ 363.

¹⁰⁴ HERVAY, *A Pálos Rend eredete* 61.

¹⁰⁵ KOLLÁNYI 11.

¹⁰⁶ KNAUZ 428–429.

¹⁰⁷ KOLLÁNYI LIV.

¹⁰⁸ GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum*... 43.

és rangok pontos használatában járatlan – remeték emlékezete emelte Özséb atyát a karbeli papok sorából a kanonokok közé. Hiszen a karbeli pap, amint láttuk, a tágabb értelemben vett káptalan tagjai közé számított, tagja volt az érsek környezetének, és részesült a káptalan minden hétköznapi értelemben vett feladatában és némi javadalomban is. Mégis Özséb prebendárius azonosítása a pálosok történetében oly nagy szerepet játszó, egykori hasonnevű kanonokkal jelenleg nehezen alátámasztható.

Mályusz Elemér 1971-ben kiadott, a középkori magyar egyházi társadalom törekvéseit feldolgozó művében egy fejezetet szentel a remeterendeknek.¹⁰⁹ Köztük vannak a pálosok is. Ebben a munkájában, korábbi meggyőződésével ellentétben, gyanakvással tekint Özséb alakjára. Kétségbe vonja személye valóságát, rendalapító szerepét, Gyöngyösi őskereső buzgalmát emlegetve. Gondolatmenete arról tanúskodik, hogy a rendalapítás Eggerer által közvetített szemléletét Gyöngyösi korában próbálja meg értelmezni. Ezért fogalmaz erős kritikával Özsébet és működését illetően, bár véleménye bizonytalanságára mutat, hogy könyve két egymást követő oldalán Özséb alakját eltérően ítéli meg. Márpedig Gyöngyösi Gergelynek nem róható fel, hogy a rendi hagyományokat is figyelembe vette műve elkészítése során. Ehhez kapcsolódóan jeleztem, mi az oka, hogy a pálosok magukat a remeterendek és nem más típusú szerzetesek közé sorolják.

F. Romhányi Beatrix 2008-ban írt tanulmányában erős kritika tárgyává teszi a hagyományos pálos történelemszemléletet és Gyöngyösi művét. Érvelését a Gyöngyösi által felhasznált hivatkozások és oklevelek, valamint a jelenleg rendelkezésre álló oklevelek adatainak disszonanciájára építi.

Erveit a következő szempontokkal kívánom árnyalni. Egyet kell érteni a szerző azon állításával, hogy Gyöngyösi a *Vitae fratrum*ot elsősorban a rendtagoknak szánta. A mű elsődleges célja: példaképeket adni a szerzeteseknek. Ehhez felhasználja az egyes rendfőnökök személyét is. Özsébet azonban tőlük elkülönítve kezeli, a róla szóló első fejezetben használja a *vita* kifejezést mondandója megjelölésére: „Incipit *vita* fratris Eusebii adhuc secularis.”¹¹⁰ A kiemelés a személy jelentőségének hangsúlyozását szolgálja. Üzenetének lényege: íme, a kiválók és a rend vezetői között is kiváló személy. A *vita* műfaját sokáig jegyzőkönyvi hitelességű beszámolóknak tekintették más esetben is, például Első Remete Szent Pálnál is. A *vita* a legendaírás egyik lehetséges formája. A *legenda* mint műfaj forrásértékének a megítélése az elmúlt évszázad során sokat változott. *Révai nagy lexikona* a legendát még valóságalappal bíró, erkölcsi tanúságot közvetítő műként határozza meg,¹¹¹ míg egy 1964-ben kiadott irodalomtörténet már csupán az

¹⁰⁹ MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom...* 254–274.

¹¹⁰ „Kezdődik Özséb testvér világi életének leírása”: GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum...* 38.

¹¹¹ *Legenda*, in *Révai nagy lexikona XII* (szerk. Révai Mór; Budapest, Révai Testvérek Irodalmi

Egyház által támogatott propagandaeszköznek tekinti.¹¹² Így vált a valóságot sajátosan – a példaadó, evangéliumi ihletésű életvitel szempontjából – megközelítő írásból egyszerűen megbízhatatlan, ideológiai tartalmú anyag. A *vita*, *legenda* hordozta információk értékelésének ilyen irányú változása természetesen kedvezőtlenül hat a közlendő hitelességének tekintetében. Számunkra azonban az ideológiai háttértől mentes értelmezés a valósághoz közelebb állónak látszik. Ahogy a legendairás körébe tartozó történeti dokumentumok alapos és hangsúlyozott forráskritikai feldolgozása nem mellőzhető, ugyanúgy egy személy létezése/nem létezése körüli kérdések ideológia-vezérelt megközelítésének mellőzése is a tudományos hitelesség erősítését szolgálja. Boldog Özséb esetében okkal feltételezhetjük létezésének tényét. Nem létező személyről nem *legenda*, csupán *példabeszéd*, *parabola* szokott születni. Nem szerencsés összemosni a két eltérő jelentésű fogalmat. Ez az oka Gyöngyösi szóhasználatának.

Másrészt, amint fentebb láttuk, a műnek más céljai is voltak. Egyik a rend elnevezésének, ősrégi mivoltának alátámasztása és különböző eredetű kiváltságainak összegyűjtése. Erre a rendet ért különféle támadások szolgáltattak okot, illetve az egyes kolostorok birtokjogának igazolását akarta megkönnyíteni. Gyöngyösi az okleveleket kibocsátásuk szándékával megegyezően használta fel és idézte. Nem a rend hagyományaira vonatkozó forrást látott bennük, hanem kiváltságokat és birtokjogokat biztosító iratot. Másik célkitűzése a rend hagyományainak írásba foglalása, minden bizonnyal a rendi közmeggyőződés, szájhagyomány alapján. Ezért sem lehetséges Özséb személyét pusztá fikciónak tekinteni.

A kolostorok – gyaníthatóan 1308 után vezetni kezdett – nekrológjai magukban foglalták a rendtagok halálának napját. Ezek mára elvesztek, de Gyöngyösi még használhatta őket.¹¹³ Joggal feltételezhető, hogy a néhány évtizeddel korábban létrejött monostorok kollektív emlékezete megőrizte az adott ház alapítójának emlékét, és az feljegyzésre is került.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a jelenlegi történetírás az egyes személyeket akkor tekinti kétségtelenül valósnak, ha egykorú okleveles adatokkal alátámasztható az eseményekben való részvételük. Ma ugyanis inkább folyamatokat és összefüggéseket kívánnak láttatni, semmint kiváló személyiségeket, hősöket. Ám Gyöngyösi idejében, de még a barokk korszakban is, a hős személye, példája, jelentős tettei voltak a megörökítésre méltók. Az írott oklevél mint kizárólag érvényes történeti forrás a pozitívizmus térnyerésével, a 19. században kezdte egyértelműen háttérbe szorítani az *emlékezetet mint történelmi forrást* és a szóbeliségre épülő, ugyanakkor,

Intézet, 1915) 579–580.

¹¹² KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom története I* (Budapest, Akadémiai, 1964) 62.

¹¹³ Lásd a 98. és 99. lábjegyzet.

természetesen írásos emlékekre is támaszkodó történetírói megközelítéseket. Ezt a szemléletbeli különbséget Gyöngyösin és művén számon kérni, illetve őt emiatt elmarasztalni nem lehet. Különösen nem az utóbbi időkben, amikor a történetelmélet a források kritika alá vehető sokféleségének sorában újra hangsúlyozza az emlékezetet, a szóbeli hagyomány, a tárgyi relikviák *együtt, egymásra vonatkoztatott értelmezésének* jelentőségét.¹¹⁴ A régészeti ásatások a Szent Kereszt-kolostor 1263 utáni létezését meggyőzően igazolták.¹¹⁵

Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum*ának Özsébre vonatkozó, visszafogott, óvatos közlését a későbbi századok során, különösen a barokk korban, a történetírók továbbfejlesztették. Ez a fokozatos fejlesztés vívta ki a kiváló pilisi remete esetében a jelen kor szinte tagadásba forduló kritikáját. Ami logikailag biztosnak látszik Gyöngyösi munkája alapján, az Özséb személyének valódisága, az esztergomi káptalannal való szoros kapcsolata, a Szent Kereszt-remeteség általa véghezvitt megalapítása a Hármass-barlang közelében és ezen monostor 13. század végén hirtelen megerősödő vezető szerepe.

¹¹⁴ GYÁNI Gábor, *A történelmi emlékezet rítusai*, in *A történész szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa* (Atelier Füzetek 4) (szerk. Szekeres András; Budapest, L'Harmattan, 2002) 104.

¹¹⁵ BENKŐ Elek, *A Szent Kereszt remetéinek korai kolostorai a Pilisben*, in *Pálosaink és Pécs* 35.

Ferenc pápa

FRATELLI TUTTI

Mindnyájan testvérek kezdetű enciklika

Írásomban nem a testvéri szeretetre vonatkozó tanítás összefoglalására, hanem annak egyetemes dimenziójára, a mindenki iránti nyitottságra összpontosítok. E szociális enciklika szerény hozzájárulás ahhoz a reflexióhoz, hogy a mások kirekesztésének és mellőzésének számtalan mai változatával szemben képesek legyünk a testvériség és a társadalmi barátság új, nem csak az üres szavak szintjére korlátozódó álmával válaszolni. Noha éltető és tápláló keresztény meggyőződésből írtam, arra törekedtem, hogy a párbeszéd lehetősége minden jóakarátú ember felé megnyíljon.

152 oldal, puhafedeles. Ára: 1500 Ft

Balás Béla

TÚL A POLITIKÁN

Történetek, gondolatok Betonba öntve

Friss, átütő, magával ragadó kötet, amely egy bölcs püspök összesűrűsödött élettapasztalatát tárja elénk. Stílusa tömör, a rövid, célratoró írások elgondolkoztatnak, meghökkentenek. Segítenek, hogy felismerjük önmagunkat és mélységeinket: szembesít, provokál, meghökkent és felold. Felemeli szemünket az örök távlatok fényébe. Az egykori bajóti plébánosnak, a nagymarosi ifjúsági találkozó megálmodójának kaposvári püspökként teljesedett ki az élete. Aranymiséjét kaposszentbenedeki templomban mutatta be, ahol így összegezte addigi papi és püspöki szolgálatát: „Ez az ötven év azzal telt, hogy mindkét kezével védett az Úr. Egyikkel tartott, a másikkal pofozgatott.” Két éve Zselickislakon él. Az ihletet adó csendben született meg e kötet, melyről egykori titkára, Rumszauer Miklós így vall: „Beton atya sziporkázó szellem. Világító rakéta, amit fellöttek az égbe, és szellemi világossága a sötét háttérben bombaként robbant, majd ezer apró csillagként hull a Szó a lélektalajra. Nemcsak aktív főpapi szolgálatában volt így, hanem emeritus püspökként is a szellem hasonló útját járja.”

144 oldal, keménytablás. Ára: 2400 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA

Klientúra és udvartartás – egy főpapi végrendelet értelmezési lehetőségei

A főúri udvarok kedvelt témái a kutatóknak; ezzel szemben a barokk műveltség terjesztésében szintén jelentős szerepet játszó püspöki és érseki központok átfogó és általános vizsgálatával ezidáig kevesebbet foglalkoztak.¹ A nemesi udvarok kontinuitásával ellentétben az egyházi főméltóságok körül kialakult udvartartások az érsek vagy püspök halálakor feloszlottak, tagjai szétszóródtak, ez pedig jelentősen megnehezíti az ily módon sokkal ideiglenesebbnek tekinthető intézmények kutatását. Az udvari központok kialakításának és az udvartartások személyi állományának feltérképezéséhez jó kiindulási pontként szolgálnak a főpapi végrendeletek és a temetéssel kapcsolatos iratok; bizonyos személyek feladatkörének és az érsekhez fűződő viszonyának mélyebb feltárásához pedig a levelezések, jelentések, számolók is segítségünkre lehetnek.

Szelepcsényi György a 17. századi magyar politikai és egyházi élet egyik meghatározó alakja volt.² Az 1604. március 13-án kismemesi családba született Szelepcsényi³ élete során több alkalommal is sikereket ért el a diplomáciában,⁴ 22 éven keresztül tevékenykedett magyar udvari kancellárként, illet-

¹ BITSKEY István, *Reprezentáció és mecenatúra Pázmány Péter udvarában*, in *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században* (szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó; Budapest, Ballassi, 2005) 361–374; BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében* (Budapest, Universitas, 2015) 163–182; FAZEKAS István, *Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568)*, in *Idővel paloták...* 343–360; GÁL-MLAKÁR Zsófia, *Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez*, in *Fons* (2007) 279–337; LACZLAVIK György, *Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása* (doktori értekezés; Budapest, 2012) 160–202.

² Szelepcsényi György esetében a forrásokban (Szelepcheny/Szelepcsény) és a szakirodalomban is több névalakkal találkozunk (Szelepcheny/Szelepcsényi). Munkáimban, így ebben a tanulmányban is Kollányi Ferencz nyomán a Szelepcsényi György névformát használok.

³ Pontos születési dátumát Rottal Jánosnak írt egyik leveléből tudjuk. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL), P 507, Nádasdy család nádasladányi levéltára, 1–A–535. No. 42, Szelepcsényi György Rottal Jánoshoz, Besztercebánya, 1670. márc. 17.

⁴ FAZEKAS István, *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások 20) (Győr, Győri Egyházmegyei Le-

ve fontos szerepet töltött be az 1667 és 1681 közötti időszakban, hozzájárulva a politikai helyzet stabilizálódásához. Mindeközben egyre magasabbra emelkedett a katolikus egyházi hierarchiában is, a címzetes püspökséget fokozatosan egyre fontosabb és jövedelmezőbb főpapi címekre váltotta, míg nem 1666-ban a magyar katolikus egyház élére lépett.⁵

Tekintve, hogy udvarára vonatkozóan sem rendtartások, sem pedig udvartartási iratok, elszámolások nem állnak nagyobb mennyiségben a rendelkezésünkre,⁶ vizsgálatunk kiindulópontja az 1684. április 24-én kelt, e tekintetben is informatív végrendelet⁷ és az azt kiegészíteni hivatott, 1685. január 6-i kodicillusa.⁸ A teljes kép megalkotásához további forrásoknak – jelen esetben a hagyatéki eljárás során készített összeírásoknak, valamint az érsek levezelési anyagának – a bevonására van szükség. Noha ezek pusztán egy pillanatnyi helyzetet tárnak szemünk elé, mégis jó kiindulást jelentenek, illetve szükségesek az érseki udvartartás feltérképezését célzó kutatáshoz.

A PATRÓNUS ÉS KLIENTÚRÁJA

Szelepcsényi pályafutása jól szemlélteti, hogy milyen társadalmi felemelkedési lehetőségekkel bírt az egyházi karrier a kora újkorban. A társadalom alsóbb rétegeiből származó főpapok – mivel nem számíthattak családjuk előkelő származására és vagyonára – elsősorban képzettségüknek és patrónusuk támogatásának köszönhetően futhattak be sikeres karriert. A végrendelet és a hagyatéki dokumentumok alapján kirajzolódik egy bizonyos, az érseki és magánbirtokokon is tevékenykedő klientúra, ami lehetővé teszi, hogy Szelepcsényit mint patrónust vizsgáljuk.

Az – egyszerre lakóhelyként és igazgatási központként is szolgáló – püspöki vagy érseki udvarokban az egyes funkciók egymásra csúszását tapasztal-

véltár, 2014) 60.

⁵ TUSOR Péter, *Szelepcsényi V. György*, in *Esztergomi érsekek 1001–2003* (szerk. Beke Margit; Budapest, Szent István Társulat, 2003) 303–310, itt: 304–305; FAZEKAS István, *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között* (akadémiai doktori értekezés; Budapest, 2018) 340–341.

⁶ Az eddigi kutatások során csupán két ilyen irat került elő, az egyik egy tájékoztató a pozsonyi érseki kúriára szállított húsokról 1676-ból, a másik egy kovácsmunkáról kiállított számla 1682-ből. Természetesen ezek az iratok is tartalmaznak adatokat az udvar személyi állományára, illetve működésére vonatkozóan, de átfogó képet nem lehet belőlük alkotni. Prímási Levéltár (továbbiakban: PL), Archivum Saeculare (továbbiakban: AS), Acta Radicalia (továbbiakban AR), Classis X. No. 196. fasc. 46. f. 305 (MNL OL, Mikrofilmtár [a továbbiakban: MF], 2664. doboz); PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 61. f. 108–110 (MNL OL, MF, 2670. doboz).

⁷ A végrendeletet lásd: PL, Főszékeskáptalani Levéltár (továbbiakban: FKL), Hiteleshelyi Levéltár, Capsa 68. fasc. 7. No. 15. A továbbiakban: Végrendelet.

⁸ A kodicillust lásd: PL, FKL, Hiteleshelyi Levéltár, Capsa 68. fasc. 7. No. 16. A továbbiakban: Kodicillus.

taljuk. Az udvar mint társadalmi intézmény vizsgálata során feltárható a függőségi viszonyok és kapcsolatok hálója,⁹ melyben megfigyelhető az egyes – a főpaphoz különböző módokon kötődő személyek alkotta – csoportok közötti átfedés.¹⁰ A patrónus körül található személyi állományt az elemezhetőség érdekében – a kapcsolatok mivoltát alapul véve – bontotta csoportokra Wolfgang Reinhard. Ezek, a rokonsági, a származási helyen alapuló kapcsolat, a barátság, valamint a patrónusi kapcsolat (Verwandschaft, Landmannschaft, Freundschaft, Patronage) nem minden esetben különíthetők el egymástól.¹¹ A kora újkori bürokratizálódás folyamatában a patrónus–kliens kapcsolatok jelentősége vitathatatlan. Ezek a kapcsolatok annál tartósabbak, minél erősebb egy társadalomban a hierarchia, és minél kisebb a lehetőség a mobilitásra; egész viszonyrendszerek alakulhatnak ki, illetve állandósulhatnak az általunk vizsgált időszakban.¹²

A testamentumban megnevezett végrendeleti végrehajtók, a gyászszertartáson segédkező emberek, valamint a kedvezményezettek körének megrajzolásával megismerhetjük Szelepcsényi személyi környezetét egy bizonyos időpontban, azonosíthatjuk a klientúra tagjait, és mintegy esettanulmányként megvizsgálhatjuk, hogy Szelepcsényi udvartartása esetében van-e átfedés a Reinhard által felvázolt kategóriák között.

A végrendeleti végrehajtók – az udvar fő alakjai

A végrendeleti dokumentumokban kijelölt végrehajtók felügyelték a hagyatéki eljárást, valamint ők szervezték meg a temetési szertartást is.¹³ Erre a feladatra az elhunyt általában egy hozzá közel álló személyt jelölt ki; ugyanakkor fontos volt az is, hogy a megnevezett rendelkezzen ilyen jellegű tapasztalattal.¹⁴ A Szelepcsényi által a végrendeletben kijelölt három testamentumos úr közül csak kettőnek a kinevezését erősítette meg az érsek a

⁹ ELIAS, Norbert, *Az udvari társadalom* (ford. Harmathy Veronika – Németh Zsuzsa – Gellériné Lázár Márta; Budapest, Napvilág, 2005) 9–12.

¹⁰ KOLTAI András, *Baththyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén* (Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012) 22.

¹¹ REINHARD, Wolfgang, *Freunde und Kreaturen: „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600* (München, Ernst Vögel, 1987) 35–40.

¹² PÁL Judit, *Az állam és a patrónus szolgálatában*, in *Korall* (2010) 42/179–205, itt: 179–181.

¹³ KOLOSVÁRY Tamás, *A magyar magánjog tankönyve. Kötelmi jog – Családjog – Öröklési jog II* (Budapest, Politzer, 1907²) 692; SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány* (Budapest, Magvető, 1989) 13.

¹⁴ Az Esterházy ifjak gyászszertartásának fő szervezője a fiait maga is gyászoló Esterházy Dániel volt, akinek nagy tapasztalata volt a temetési ceremóniákat illetően, korábban vállalta Nyáry Krisztina és Esterházy Miklós gyászszertartásának megszervezését is. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Esterházy László temetési költsége*, in *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban”*. *Tanulmányok az Esterházy családról* (szerk. Maczák Ibolya; Budapest, WZ Könyvek, 2009) 9–23, itt: 9.

kodicillusban is.¹⁵ Ezt azért fontos kiemelni, mert a személycsere épp az udvartartás két tagját érintette: Fenesy György helyett ugyanis, akit Szelepcsényi még nyitrai püspöki és kancellári időszakában vett maga mellé mint titkárt¹⁶ – tehát ez esetben egy régi és minden bizonnyal bizalmi kapcsolatról beszélhetünk –, a kodicillusban már Labsánszky Jánossal találkozunk,¹⁷ akit az érsek a végrendeletben még fiatal titkárának nevez.¹⁸ Fenesy György 1656-ban lett a nyitrai káptalan tagja, később olvasókanonokja, 1676-ban pedig már esztergomi kanonok, aki egyre magasabbra jutott a püspöki karban.¹⁹ Fenesyre vonatkozóan a kodicillus már nem tartalmaz hagyományozásokat, neve mindössze egy 1685. május 23-i – az esztergomi káptalan Szelepcsényi-hagyatékkal kapcsolatos követeléseit tartalmazó – iraton jelenik meg.²⁰ Az, hogy Fenesy meddig állt Szelepcsényi szolgálatában mint titkár, az eddig feltárt forrásokból nem derül ki.²¹ A patrónus–kliensi kapcsolat megmaradására enged következtetni az a tény, hogy Fenesy átment az esztergomi főszékeskáptalanba,²² noha Szelepcsényi esztergomi érseki időszakából ezidáig nem került elő olyan forrás, amely szoros viszonyra utalna.

Labsánszky János 1676-tól bizonyosan az érsek klientúrájának tagja volt, titkári minőségben egy ekkor keletkezett adománylevélen szerepel a neve Szelepcsényi mellett.²³ Az érsek egy nagyobb pénzüsszeget, két lovat,²⁴ valamint több ingóvagyon-tárgyat is hagyott rá.²⁵ Noha a végrendeleti dokumentumok arra utalnak, hogy Labsánszky az utolsó években az érseki ud-

¹⁵ Balogh Miklós csanádi püspök mellett Maholányi János, az érsek rokona és a Magyar Udvari Kancellária titkára került megnevezésre a kodicillusban is. Végrendelet f. 903–904; Kodicillus f. 924.

¹⁶ KOLLÁNYI Ferencz, *Esztergomi kanonokok 1100–1900* (Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1900) 295.

¹⁷ Kodicillus f. 924.

¹⁸ Végrendelet f. 912.

¹⁹ KOLLÁNYI 295–296.

²⁰ Ezek egytől egyig az érsek által elmulasztott befizetések vagy épp általa eltulajdonított, a káptalan képviselői szerint őket illető jövedelmek pénzben vagy terményben. PL, Archivum Ecclesiasticum Vetus (továbbiakban: AEV), No. 260/1–2. f. 31–33.

²¹ A Nyitrai Egyházmegye levéltára jelenleg nem kutatható. Az anyag áttekintése az 1648 és 1666 közötti időszakra vonatkozóan hasznos lenne Szelepcsényi nyitrai püspöki működéséhez, valamint a nyitrai káptalan személyi állományának és a kanonokok mozgásának feltérképezéséhez. Ez utóbbi Vagner József a nyitrai kanonokokra vonatkozó munkája alapján részben elvégezhető. VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez* (Nyitra, Huszár István Könyvnyomdája, 1896). Ez és az 1666 és 1685 közötti esztergomi káptalan összevetése egy átfogó kép megalkotását tenné lehetővé Szelepcsényi egyháziak alkotta klientúrájára vonatkozóan.

²² MIHALIK Béla Vilmos, *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegye-ben (1670–1699)* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017) 32–33.

²³ A nagykéri malom, földek és szőlők ügyében idézik az érsek 1676. évi adománylevelét 1762-ben. PL, AS, AR, Classis N. No. 66. f. 5.

²⁴ Végrendelet f. 912.

²⁵ Kodicillus f. 923; PL, AEV, No. 260/8. f. 27.

vartartás központi személyévé válhatott, ennek nem találjuk nyomát az esztergomi érseki időszakra vonatkozó magánlevelezés eddig feltárt forrásaiban.²⁶ Labsánszky az érseki udvar felbomlása után, 1688–1689-ben a Thurzó család birtokában lévő Árva uradalmi igazgatója volt. A család 1690-től megjelent Trencsén megyében is, az érseki birtokrendszerhez tartozó Beckóban.²⁷

Egyháziak az udvarban

Az egyházi középréteg tagjai közül Jaszlóczy Jakab kanonokot ugyan név szerint nevezi meg a végrendelet, de nem kedvezményezettként. Neve az Irgalmas Testvérek pozsonyi alapítása kapcsán kerül említésre, mint aki anyagiilag segítette azt.²⁸ Jaszlóczy 1676-tól pozsonyi kanonok, majd 1686-tól örkanonok, 1697-től címzetes tribuni püspök volt, 1698-tól pedig pozsonyi prépost és pozsonyi plébános.²⁹ A kanonok és az érsek közötti kapcsolat jobban megismerhető Jaszlóczy Jakab 24 leveléből, melyeket 1678 októbere és 1679 szeptembere között az érseknek címzett. A kanonok a leveleket egytől egyig az érsek morvaországi és sziléziai birtokairól – egy kivételével az összeset Letovicéről – küldte főleg gazdasági ügyekben. A leveleknek köszönhetően nem pusztán az érsek morvaországi birtokainak gazdasági helyzetéről, de az udvartartás ottani tagjairól is többet megtudhatunk. Jaszlóczy Jakab levelei többségükben jelentések; van egy, melyben a letovicei javak rebellisek és helyi katonák által elkövetett pusztításáról számol be,³⁰ de általában inkább a posztó- és kelme gyártással,³¹ illetve a borszállítással kapcsolatos híreket közvetíti.³² Ezek alapján helytállónak tűnik az a megállapítás,

²⁶ PL, FKL, Magánlevéltár, Lad. 95–101., Lad. 115; PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 37–49., fasc. 61–64., fasc. 79–80.

²⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal VII* (Pest, Nyomattott Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1860) 5.

²⁸ Végrendelet f. 909.

²⁹ KÁDÁR Zsófia, *Két ismeretlen társulati kisnyomatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez*, in *Magyar Könyvszemle* (2013) 3/372–380, itt: 378.

³⁰ PL, AS, AR, Classis X. No. 196., fasc. 47. f. 445–447, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1678. okt. 10. (MNL OL, MF, 2664. doboz).

³¹ PL, AS, AR, Classis X. No. 196., fasc. 48. f. 69–72, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. márc. 10.; uo. f. 104–105, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. ápr. 17.; uo. f. 158–161, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. jún. 5.; uo. f. 194–196, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. júl. 14. (mind: MNL OL, MF, 2665. doboz).

³² PL, AS, AR, Classis X. No. 196., fasc. 48. f. 175–177, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. jún. 26.; uo. f. 181–185, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. júl. 3.; uo. f. 243–245, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. aug. 28.; uo. f. 256–258, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. szept. 15. (mind: MNL OL, MF, 2665. doboz).

hogy Jaszlóczy Jakab az érseki klientúra tagja volt, aki nagy valószínűséggel karrierje előmozdítása érdekében vállalt feladatot Szelepcsényi udvartartásában.³³

A kodicillusban megjelenik az érsek római ágense, Jany (Giani) János is,³⁴ a magyarországi kötődésű olasz Giani család tagja. 1672-től volt a magyar püspökök, így Szelepcsényi közvetítője is a pápai udvarban.³⁵ Gyakori volt, hogy az ágensek munkájukért cserébe megkaptak valamely kisebb hazai javadalmat – többen például a bátai apátságot –, vagy részesültek az elhunyt főpapok hagyatékából.³⁶ Jany János apostoli jegyző és ágens bátai apáttá való kinevezése 1679. április 7-én kelt Bécsben. Először 1686-ig, majd 1687-től megint 1694-ig – valószínűleg haláláig – állt az apátság élén.³⁷ János testvére, Jany Ferenc Ferdinánd – 1673-tól esztergomi kanonok – szintén Szelepcsényi bizalmi embere volt.³⁸ Ferenc 1677-től pécsváradi apát, majd 1678-tól szerémi püspök 1679-től pedig csornai prépost lett.³⁹

Szelepcsényi név szerint megnevezte káplánjait: Náray Györgyre, valamint bécsi káplánjára, Haidinovics Pálra 100–100 tallért hagyott.⁴⁰ Náray György az 1670-es évektől Szelepcsényi különböző uradalmaiban – 1674-től Csütörtökön, 1680-tól pedig Pozsonypüspökiben – volt plébános, majd 1684-től a pozsonyi, 1690-től pedig az esztergomi káptalan tagja lett.⁴¹ Meg kell említenünk énekszerzői és írói munkásságát is, római tanulmányainak időszakában írt feljegyzései *Annotationes variae* címmel kéziratban maradt ránk.⁴² Csütörtöki plébánosként pedig krónikát vezetett a plébánián és kör-

³³ Jaszlóczy Jakab ezek alapján beleillik azon kanonokok sorába, akik javadalmaik mellett udvartartásokban vállaltak feladatot. MIHALIK 46–47.

³⁴ KODICILLUS fól. 925.

³⁵ MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban* (Budapest, METEM, 2006) 42.

³⁶ TUSOR Péter, *A magyar egyházi elit római hírforrásai*, in *Információáramlás a kora újkorban* (szerk. Z. Karvalics László – Kiss Károly; Budapest, Gondolat, 2004) 108–124, itt: 116–117.

³⁷ MOLNÁR 39.

³⁸ Erre Kollányi Ferenc Pálffy Tamásnak egy 1676-os leveléből következtetett, amely szerint Jany Ferenc és Sebestyén András nagyjából egy időben intézkedtek Itáliában és Bécsben az érsek ügyeivel kapcsolatban. KOLLÁNYI 286.

³⁹ Ismerünk egy korai, datálatlan Szelepcsényi-végakaratot. Készültének idejét Jany Ferenc szerémi püspöki címének köszönhetően tehetjük 1678-ra, hiszen a következő évben már a csornai prépostság élére nevezték ki, ahol elődje 1676 és 1679 között az aláírók között szintén szereplő Sebestyén András volt. A végakarat 1678. évi keletkezését támasztja alá az azt aláíró Orbán István kancelláriai titkár 1679-es halála is. PL, AEV, No. 260/1–2. f. 21; MOLNÁR 42–43; VICZIÁN János, *Jany Ferenc Ferdinánd*, in *Magyar Katolikus Lexikon II* (szerk. Diós István; Budapest, Szent István Társulat, 1993) 490 Jany Ferencet 1701-ben csanádi püspökké nevezték ki, mely egyházmegye élén egészen 1703-ig, haláláig állt. HORVÁTH Antal, *A csornai premontrei prépostság commendatorai a XVI–XVII. században. Klny. A csornai Premontrei Kanonokrend Keszthelyi Gimnáziumának 1941–1942. tanévre kiadott évkönyvéből* (h.n. é.n.) 22–23.

⁴⁰ Végrendelet f. 912–913.

⁴¹ KOLLÁNYI 310–311.

⁴² SZINNYEY József, *Magyar írók élete és munkái IX* (Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1903) 816–817; írói munkásságára koncentrál: BÉKESI Emil, *Náray György (1645–*

nyékén 1676 és 1679 között történt eseményekről. Munkája adalékokkal szolgál a közösség tagjaira, a plébános feladataira, a betegségekre, az éghajlatra vonatkozóan, továbbá hosszabban kitér néhány különös eseményre, csodajelre is.⁴³ Haidinovicz Pál 1668 és 1676 között a pozsonyi jezsuita gimnázium diákja volt,⁴⁴ ő tájékoztatta az érseket az 1683. évi bécsi ostrom eseményeiről.⁴⁵

További két egyházi személy szerepel a végrendeletben: Labsánszky Ferenc, akire a kodicillusban hagyott 150 forintot és a kisebb hiúzbundát,⁴⁶ valamint a jezsuita Gratz Jakab, akit Szelepcsényi gyóntatójaként és lelkiatyjaként nevezett meg.⁴⁷ Labsánszky Ferenc nagyszombati tanulmányai⁴⁸ után 1681-től a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult.⁴⁹ Hazatértét követően Szelepcsényi György káplánja volt,⁵⁰ és noha az érsek 1685-ben kinevezte esztergomi kanonokká, patrónusa halála miatt végül elesett a javadalomtól. Szelepcsényi utóda, Széchényi György esztergomi érsek 1686-ban ugyan kinevezte szepesi kanonokká, de az esztergomi káptalanba csak egy évtizeddel később, 1697-ben jutott be. 1708-tól olvasókanonok, 1709-ben pedig a csanádi püspöki székre emelték, melyet azonban betegség miatt nem tudott már elfoglalni 1710. évi halála előtt.⁵¹

Gratz Jakab neve a sági prépostság ügyeinek rendezése kapcsán bukkant fel; az érsek úgy rendelkezett, hogy működjön együtt titkárával a végrehaj-

1699), in *Magyar Sion* (1884) 3–14, 161–171, 333–346, 501–521; a kötet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, Ms.III.162. raktári jelzet alatt található meg. NÁRAY György, *Anotationes variae tempore alumnatus in Collegio Germ. (Róma–Eger, 1666–1668)*.

⁴³ NÁRAY György, *Cronica in Liber Cronicae Csortortokiensis LCCS. S. Jacob anno 1677*, 95–100, http://stvtrok.fara.sk/wp-content/uploads/Liber_cronicae_csortortokiensis_lccs_s_jacob_anno_1677.pdf (2021.02.16.).

⁴⁴ 1668-ban parvista minor, 1669-ben maior, 1670-ben principista, 1671-ben pedig grammata. Ezt követően 1672-ben és 1673-ban syntaxista, 1674-ben poéta, végül 1676-ban rétor, ekkor már 20 éves. „02711. Haidinovicz/Haidinouicz/Haydinovicz/Haidinovich/Hajdinovics/Haidinovicz, Paulus”: FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt, *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773) I–II* (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon 2) (Budapest, JTMRL, 2021; megjelenés alatt).

⁴⁵ Levelét közölte: FODOR Nóra, *Szelepchény György primás vagyonának eltulajdonítása*, in *Magyar Sion* (2017) 117–133, itt: 122–123.

⁴⁶ Kodicillus f. 923; PL, AEV, No. 260/6. f. 14.

⁴⁷ Kodicillus f. 924.

⁴⁸ 1675-ben poéta, 1676-ban rétor. „13650. Lapsanszky/Lapsanski, Franciscus”: FAZEKAS István – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁČZ Bálint, *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1773)* (Budapest, 2019; elektronikus adattár), https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=0&layout=s (2021.05.03.).

⁴⁹ KOLLÁNYI 317.

⁵⁰ HRADSKÝ József, *Initia, progressus ac praesens status capituli ad sanctum Martinum E. G. de monte Scepusio, olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis, nunc vero cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti* (Szepesváralja, Buzási Dénes, 1902) 447.

⁵¹ KOLLÁNYI 317.

tást elősegítendő,⁵² ugyanis a korábban világi papok bírtá címet az érsek átadta a beszercebányai jezsuitáknak.⁵³ A cseh provincia tagja, Gratz Jakab az érsek halálakor annak gyóntatójaként volt jelen, Szelepcsényi életének utolsó óráiról pedig feljegyzéseket is készített. Ebben beszámolt többek között Labsánszky Ferenc és Pongrácz Imre 1685. évi esztergomi kanonoki kinevezéséről is. A forrás további fontos adalékokkal is szolgál, megtudjuk belőle, hogy Labsánszky Ferenc Letovice káplánja volt, továbbá az érsek titkárának, Labsánszky Jánosnak a testvére.⁵⁴ Ezidáig ugyanis nem volt egyértelmű, hogy milyen fokú rokoni kapcsolat állt fenn közöttük.⁵⁵

Az udvartartás

A végrendelet felépítésének és következetességének köszönhetően a hagyományozás típusából következtethetünk az érsek és a kedvezményezettek közötti kapcsolat jellegére: Szelepcsényi általában pénzüsszegekről rendelkezett az udvartartás tagjainak részére. A személyek azonosításával és a hozzájuk kapcsolódó levelezések segítségével azonosítható az egyes személyek feladatköre is. Az érsek Labsánszky Jánoséval azonos összeggel gondoskodott Fanio Pálról, akinek a neve mellett nem olvasható tisztség, így pusztán a hagyományozott pénzüsszeg alapján következtethetünk arra, hogy egy fontosabb udvari emberről van szó.⁵⁶ Az érsek első apródjaként megnevezett, magyar nemesi családból származó Bako Péter a nagyszombati jezsuita gimnázium tanulói között szerepel 1673 és 1677 között.⁵⁷ Ő még a titkároknál is magasabb pénzüsszeget, 4000 forintot kapott a bérbe adott Pöstyény jövedelméből, valamint három lovat.⁵⁸ Az apród és szülei hűséges

⁵² Kodicillus f. 924.

⁵³ HERVAY Ferenc Levente, *Sági Boldogságos Szűz Mária prépostság*, in *Magyar Katolikus Lexikon XI* (szerk. Diós István; Budapest, Szent István Társulat, 2006) 798.

⁵⁴ A forrás 1685. augusztus 10-én kelt Brünben. Štátny archív v Bratislave Mariánskej provincie františkánov v Bratislave Lad. 67. Fasc. 1. 443/9. (49. doboz).

⁵⁵ BÁNKÚTI Imre, *Dézsmaérlet, hadellátás, katonaállítás. A Rákóczi-szabadságharc hétköznapijai a „tót impériumban”* (Lybus kötetek 2) (Budapest, Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, 2007) 62–63; MÉSZÁROS Kálmán, *Három lakodalom a Rákóczi-szabadságharc idején. Források Ráday Pál és Kajali Klára, Ráthonyi János és Nagyidai Anna, valamint Korláthkeő László és Otlyk Julianna házasságkötéséhez*, in *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére* (szerk. Kincses Katalin Mária; Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2018) 336–343, itt: 339.

⁵⁶ Végrendelet f. 912; PL, AEV, No. 260/8. f. 28.

⁵⁷ 1673-ban parvista, 1674-ben grammatista, 1675-ben pedig syntaxista. 1676-ban a poetica évfolyam hallgatója, 1677-ben pedig már rétor. „13296. Bako, Petrus”, „13497. Bako, Petrus”: FAZEKAS – KÖKENYESI – TERNOVÁCZ. További adatok: Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthány. Cat. IX. Lit. Tit. I. d. Matrica Gymnasii Academiae Tyrnaviensis, 1616–1693. 384v, 391v, 397r. Köszönöm a szíves közlést Fazekas Istvánnak és Kádár Zsófiának.

⁵⁸ Végrendelet f. 913.

szolgálataért a kodicillusban ezek a hagyományozások kiegészültek a Pozsony vármegyei Udvarnokban birtokolt nemesi házzal és egy cobolyprém-mel.⁵⁹

Noszticzius János és Freisleben Henrik a morvaországi birtokok és egyházak kapcsán jelennek meg a kodicillusban.⁶⁰ A temetési költségvetésnek köszönhetően tudjuk, hogy mindketten a letovicei birtokok quaestorai, tehát Szelepcsényi uradalmi tisztartói vagy pénzügyi tisztviselői voltak.⁶¹ Freislebentől nem maradtak fenn levelek, de Noszticziustól több gazdasági jelentés is fennmaradt, sőt személyével Jaszlóczy Jakab és Sebestyén András beszámolóiban is találkozunk.⁶² Ezekben kivétel nélkül gazdasági ügyekkel kapcsolatban említik: egy alkalommal bort és dámvadakat szállít Letovicébe Szelepcsényi parancsára, máskor a borotini javakkal kapcsolatban jelenik meg.⁶³ Noszticzius legkésőbb 1671-től jelen van az érsek itteni birtokain, Jaszlóczy 1679-es leveleiben pedig már provizorként szerepel.⁶⁴

Az érsek a végrendeletben 300–300 forintról rendelkező pozsonyi ügyintézője, Rajeczky Márton és pozsonyi gondnoka, Balko János javára.⁶⁵ Szintén 300 forintot és egy lovat hagyott Thedy Sándor – egy 1685-ös iratban érseki prefektusként szereplő⁶⁶ – szolgálójára, az összesítő dokumentumokban azonban már csak a pénzösszeg szerepel.⁶⁷ Az érsek udvarában dolgozó szakácsok, Márton és János, valamint Ujhelyi Márton konyhai felügyelő egyaránt 200–200 forintot kaptak,⁶⁸ Ujhelyi ezenfelül az érsek elhanyagolt vágújhelyi birtokához is hozzájutott.⁶⁹ A két posztókészítő, Ivanics Mihály és István részére fejenként 150 forintról és 6 láb posztóról ren-

⁵⁹ Kodicillus f. 923–925; Az összesítésnél a végrendeletben hagyományozott három ló már nem szerepel Bako Péter neve mellett. PL, AEV, No. 260/8. f. 30.

⁶⁰ Kodicillus f. 922.

⁶¹ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 63. f. 230.

⁶² Noszticzius a műhely rendreutasításáról ír az érseknek, mely alatt minden bizonyon a Jaszlóczy Jakab leveleiben is többször említett posztógyárat érthetjük. PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 48. f. 63–65, Noszticzius János Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. márc. 9. (MNL OL, MF, 2665. doboz).

⁶³ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 43. f. 218–220, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1671. márc. 20. (MNL OL, MF, 2663. doboz); uo. fasc. 48. f. 104–105, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. ápr. 17. (MNL OL, MF, 2665. doboz).

⁶⁴ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 48. f. 46–48, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. febr. 22. (MNL OL, MF, 2665. doboz); uo. f. 104–105, Jaszlóczy Jakab Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1679. ápr. 17. (MNL OL, MF 2665. doboz). Egy hagyatéki iratban Noszticzius János fia is szerepel 150 forint örökséggel, ami azonban sem a végrendeletben, sem a kodicillusban nem került feltüntetésre. PL, AEV, No. 260/6. f. 16.

⁶⁵ Végrendelet f. 913; PL, AEV, No. 260/8. f. 29.

⁶⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn Akten 697. (rote Nummer 303.) Konv. 1685. jún. f. 24.

⁶⁷ Végrendelet f. 913; PL, AEV, No. 260/8. f. 28.

⁶⁸ Végrendelet f. 913.

⁶⁹ Kodicillus f. 925; PL, AEV, 260/8. f. 29.

delkezett Szelepcsényi,⁷⁰ valamint a Gombában – ahol az érsek posztógyárat is alapított⁷¹ – birtokolt nemesi házat is rájuk hagyta, annak minden tartozékával együtt.⁷² Szelepcsényi megemlékezett apródairól is, egyenlően 100–100 tallérral kívánt gondoskodni Gyárfás Miklósról, Zubak Györgyről, Miskey Jánosról és Barannyai Jánosról.⁷³ Az érsek kodicillusában megemlítette udvari szabóját is, aki számára karmazsinnal festett posztót hagyományozott.⁷⁴

A hagyatéki eljárás során készített összeírás az érseki udvar további tagjait is felsorolja „servitoribus” címszó alatt.⁷⁵ Ezek az általában kisebb pénzösszegű hagyományozások néhol csak a személy, néhol pusztán a tisztség megnevezésével kerültek feltüntetésre a forrásokban. Ilyen személy Pabis Bertalan a maga 150 forintos örökségével,⁷⁶ vagy Csatlos György, aki 100 forintot, és a két másik csatlós, aki fejenként 80 forintot örökölt.⁷⁷ Baros Pálra a többiekhez hasonlóan 150 forintot hagyott az érsek.⁷⁸ Neve nincs feltüntetve a szervitorok között, de a temetési költségvetésben apródként szerepel, így bizton állítható, hogy az udvartartás tagja volt.⁷⁹ Az érsek pénzüsszegeken túl ingóságokat is hagyományozott az udvartartás tagjainak: bécsi házának hátramaradt berendezését megosztotta rokonai, Maholányi János, Jókay János és András, valamint Franyó Ádám között, aki emellett 100 forintot is kapott.⁸⁰ Franyó pontos helyét az udvartartásban eddig nem sikerült tisztázni, de szerepel Hajdinovics Pál 1683-as levelében, melyben a bécsi ostrom eseményeiről számol be az érseknek.⁸¹

Rokonok szolgálatban

Fontos csoportot alkot az udvartartáson belül az érseki rokonság: a Maholányi, Kordics, Jókay és Dékány családok egyes tagjai feladatot vállaltak Szelepcsényi udvarában, ez mintegy első lépcsőfoka volt további karrierjüknek. Az érsek egyik végrehajtójaként megnevezett kancelláriai titkár, Maholányi

⁷⁰ Végrendelet f. 913.

⁷¹ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára II* (Pest, Kozma Vazul, 1851) 51.

⁷² Kodicillus f. 923; a hagyatéki ügy során keletkezett összesítésben Ivarla is a posztósok örökségé-
ként szerepel. PL, AEV, No. 260/6. f. 4.

⁷³ Végrendelet f. 913; PL, AEV, No. 260/8. f. 29; Barannyai névvel a temetési költségvetésben is
találkozunk. PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 63. f. 244.

⁷⁴ Kodicillus f. 925.

⁷⁵ PL, AEV, No. 260/8. f. 27–31.

⁷⁶ Végrendelet f. 913.

⁷⁷ Uo.; PL, AEV, 260/8. f. 28–30.

⁷⁸ Kodicillus f. 923.

⁷⁹ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 63. f. 245.

⁸⁰ Végrendelet f. 911; PL, AEV, 260/8. f. 3.

⁸¹ FODOR 121.

János Szelepcsényi kancellársága idején helyezkedett el a kormány szervnél mint írnok. Az 1660-as és 1670-es évekből több gazdasági levelét ismerjük, melyeket bor- vagy épp posztügyben írt az érseknek.⁸² Az 1670-es években már az esztergomi érseki birtokok igazgatójaként, a tizedbérletek intézőjeként találkozunk vele.⁸³ Maholányi Mihály, aki szintén az érseki rokonság tagja, 1669-ben és 1672-ben is a pozsonyi jezsuita gimnázium tanulójaként szerepel.⁸⁴ Neve és öröksége – egy ló és 100 tallér – felsorolásra került a már említett „servitoribus” címszó alatt.⁸⁵ A Dékány család tagjai közül a végrendeletben János névvel találkozunk, akire pénzt hagy az érsek.⁸⁶ Ő 1665-ben egy szőlővásárlás kapcsán tájékoztatta Szelepcsényit,⁸⁷ 1671-ben pedig Éberhardból való elmozdítását és új feladatkört kért.⁸⁸ Későbbi pályájáról nem tudunk többet. Minden bizonnyal rokona volt az a Dékány Márton, akitől több gazdasági beszámolót és jelentést is ismerünk az 1670-es évekből. Ezekben főleg marhákkal, halakkal, borral, lennel és vámokkal kapcsolatos híreket közöl.⁸⁹

KITEKINTÉS

Az azonosított udvari szereplők érsekhez írt leveleinek, tehát Szelepcsényi magánlevelezésének elemzésével további személyek helye válik pontosítha-

⁸² PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 32. f. 206–208, Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Eberhard, 1665. márc. 23. (MNL OL, MF, 2659. doboz); uo. fasc. 38. f. 243–244, Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. okt. 7. (MNL OL, MF, 2661. doboz); uo. f. 283–286, Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. okt. 14. (MNL OL, MF, 2661. doboz); uo. fasc. 40. f. 1–2, Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. okt. 16. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. f. 98–100, Maholányi János Szelepcsényi Györgynek, Pozsony, 1670. okt. 30. (MNL OL, MF, 2662. doboz).

⁸³ FAZEKAS, A Magyar (Udvari) Kancellária... 302; első említése praefectusként 1669-ből származik, Szelepcsényi nevében jár el Bars és Nyitra vármegyék gyűlésén. PL, FKL, Magánlevéltár, 96. fasc. 10. f. 58–59, Szelepcsényi György az esztergomi káptalannak, Pozsony, 1669. dec. 7.

⁸⁴ 1669-ben parvista minor, 1672-ben principista. „02839. Maholany, Michael”: FAZEKAS – KÁDÁR – KÖKÉNYESI.

⁸⁵ PL, AEV, No. 260/8. f. 28.

⁸⁶ Kodicillus f. 923.

⁸⁷ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 32. f. 250–251, Dékány János Szelepcsényi Györgynek, Szentgyörgy, 1665. szept. 7. (MNL OL, MF, 2659. doboz).

⁸⁸ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 42. f. 159–160, Dékány János Szelepcsényi Györgynek, Eberhard, 1671. febr. 8. (MNL OL, MF, 2662. doboz).

⁸⁹ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 40. f. 189–191, Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Loszla, 1670. nov. 15. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. fasc. 41. f. 49–51, Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Loszla, 1670. nov. 21. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. fasc. 42. f. 125–127, Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Loszla, 1671. febr. 13. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. fasc. 61. f. 83–86, Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Richwald, 1671. márc. 7. (MNL OL, MF, 2670. doboz); uo. fasc. 47. fol. 369–373, Dékány Márton Szelepcsényi Györgynek, Losonc, 1678. jún. 9. (MNL OL, MF, 2664. doboz).

tóvá a korábbi időszakra, az 1660-as és 1670-es évekre vonatkozóan. Ilyen az a Sebestyén András, akitől több gazdasági tárgyú jelentést ismerünk; például egy egészen korait 1665-ből, melyben az orthi sörfőzőkre panaszskodik.⁹⁰ Leveleinek nagy része az érsek morvaországi birtokain íródott 1670-ben és 1671-ben. 1670-ben több alkalommal is kéri az érsektől Letovicéből való elmozdítását,⁹¹ értesíti továbbá brünni útjairól,⁹² egy alkalommal pedig járandósága kifizetésének elhúzóására panaszskodik, de rendszeresen küldi Szelepcsényinek gazdasági jelentéseit.⁹³ Udvari tevékenységével párhuzamosan, 1667-ben Sebestyén pozsonyi kanonokká lépett elő. Szelepcsényi minden bizonnyal komoly szerepet játszott pályája alakításában, hiszen 1676-tól 1679-ig csornai prépost, 1679-től pedig erdélyi püspök lett.⁹⁴ Személyében Szelepcsényi Györgynek az érseki udvari szolgálatot sikeres főpapi karrierre váltó egyik kliensét tisztelhetjük. Ez azonban nem mindenkinek sikerült, erre jó példa a végrendeletben is szereplő Labsánszky Ferenc, aki Szelepcsényi György klientúrájába tartozott, de patrónusa halála után csak lassabban haladt felfelé az egyházi hierarchiában.

A végrendelet és a kodicillus felépítésének, valamint az alapos és informatív hagyatéki iratoknak köszönhetően sokan azonosíthatóak a klientúra és az udvartartás tagjai közül az érsek halálának idején. A hagyományozások típusából és értékéből következtethetünk az egyes személyek udvarban betöltött szerepére és az érsekhez fűződő kapcsolatára. A kapcsolattípusok alapján pedig – szem előtt tartva a reinhardi kategóriákat – csoportokat rajzolhatunk fel, melyek határvonalai a Szelepcsényi-udvartartás esetében is elmosódnak. Elég Maholányi Jánost vagy a Dékány család tagjait említenünk, akiken keresztül vizsgálható a rokonság udvartartásban betöltött szerepe, a rokonsági (Verwandtschaft) és a patrónusi (Patronage) kategóriák összecsúsása. A Labsánszky testvérek példája pedig jól szemlélteti, hogy az érsek

⁹⁰ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 32. f. 247–249, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Orth, 1665. aug. 2. (MNL OL, MF, 2659. doboz).

⁹¹ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 38. f. 41–42, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1670. aug. 12. (MNL OL, MF, 2661. doboz); uo. f. 206–208, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1670. okt. 3. (MNL OL, MF, 2661. doboz).

⁹² PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 40. f. 112–113, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1670. nov. 3. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. f. 158–159, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1670. nov. 10. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. fasc. 42. f. 178–180, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1671. febr. 5. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. f. 92–93, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1671. febr. 20. (MNL OL, MF, 2662. doboz); uo. fasc. 43. f. 218–220, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Brünn, 1671. márc. 20. (MNL OL, MF, 2663. doboz).

⁹³ PL, AS, AR, Classis X. No. 196. fasc. 42. f. 178–180, Sebestyén András Szelepcsényi Györgynek, Letovice, 1671. febr. 5. (MNL OL, MF, 2662. doboz).

⁹⁴ TEMESVÁRY János, *Erdély választott püspökei*, in *A szamosújvári M. Kir. Állami Főgimnázium 20-ik évi értetítője az 1913/14. tanévről* (közl. Dömötör János; Szamosújvár, Aurora Nyomda, 1914) 5–122, itt: 41–45.

patrónusi tevékenysége az általa elősegített egyházi és hivatali karrierek azonosításával tovább árnyalható.

Az udvartartás végrendeleti és hagyatéki iratokból kiinduló elemzésének ugyanakkor megvannak a határai. A források nemcsak az udvartartásra, de az érseki vagyonra vonatkozóan is pusztán egy pillanatnyi állapotot tárnak szemünk elé, nem teszik lehetővé a mintegy 19 éven át fennálló központ mindennapjainak és működésének megismerését. Ehhez jegyzékekre, számlákra, rendtartásokra van szükség, melyek előkerülését csak remélhetjük.

Erdő Péter

BESZÉLGETÉSEK AZ IMÁDSÁGRÓL ÉS A SZENTSÉGEKRŐL

Az elmúlt években a Mária Rádió beszélgetéssorozatát indította Erdő Péter bíboros úrral, hogy bemutassa hitünk alapigazságait a 21. század emberének, köztük azoknak a fiataloknak, akiket manapság oly gyakran keresőknek nevezünk. Jelen kötetben a Miatyánkról és a szentségekről szóló anyag szer-

kesztett változatát nyújtjuk át az olvasónak. Elterjedt nézet, hogy a Nyugat nem keresztény többé; a krisztusi életfelfogás nem hatja át a mindennapjainkat, nincs jelen a döntésekben, az életút alakításában és a társadalom működésében. Pedig amit ma Európa értéknek tart, azt mind Jézus Krisztus szava, tettei, magatartása, világfelfogása alapozta meg. A gyengék segítése és felkarolása, a szegények felemelése, a periférián élők gondozása, az idegenek befogadása, a nemek egyenlősége, mások tisztelete és elfogadása, egymás szeretete és a béke...

240 oldal, keménytáblás. Ára: 2500 Ft

ÉLET AZ ÉLET KENYERÉBŐL

Az Eucharisztia teológiája

Puskás Attila – Laurinyecz Mihály (szerk.)

A Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra készülve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara három egymást követő tanévben eucharisztikus kurzust szervezett, hogy az isteni szeretet nagy titkát és hitünk középponti misztériumát együtt szemléljük, s az eucharisztikus lelkületben megújuljunk. A kurzusok nyomán összeállított tanulmányok sorát ebben a kötetben három olyan írással egészítettük ki, melyek a Hittudományi Karon egy korábban tartott teológiai Tanári Konferencián elhangzott előadások anyagát tartalmazó, *Az élet kenyere. Az Eucharisztia ünneplése és teológiája* címmel kiadott konferenciakötetből vettünk át. A kiegészítéssel az élet kenyérének életet ajándékozó kegyelmi hatására kívántunk utalni; az Eucharisztia isteni életet közlő forrástermészetére, mely a Kongresszus jelmondatának is központi gondolata: „Minden forrásom belőled fakad.”

394 oldal, puhafedezés. Ára: 3900 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318–6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ SIPOS ZSOLT

Egy talpas oltárkereszt két változatának háttértörténete

A TALPAS OLTÁRKERESZT KÉT AZONOS MEGJELENÉSŰ VÁLTOZATA

„A művészet érdekében, a nemes izlés érdekében csak örvendünk lehet azon, hogy a renaissance óta félreismert, lenézett barbárnak, gótnak, csúfolt csúcsíves stílus a XIX. sz.[ázad] folyamán becsületre jutott [...]” – állapította meg Némethy Gyula, a nagyváradi latin szertartású egyházmegye tudós papja, aki a Bécsi Egyetemen teológiai tanulmányaival párhuzamosan művészettörténetet is hallgatott.¹

A 19. század második felére jellemző helyzetet jól példázza a nagyváradi római katolikus székesegyház kincstára is. Többségben neogótikus kelyhek tartalmaz, amelyeket ma is előszeretettel használnak.²

A kincstár kiemelkedő darabja egy talpas filigrán kereszt.³ A neogótikus ötvösművészet hatásait mutató kereszt négykaréjú talpa magas piedesztálon áll. Mindegyik mezőt drótsodronyból alkotott növényi ornamentika díszíti, amelyet kék, zöld és fehér színű zománc tölt ki. Mindegyik karéjt egy-egy közepes méretű ékkő és két-két apró kagylógyöngy díszíti. A karéjakat elválasztó keskeny sávok közepén egy-egy foglalatba helyezett zöld ékkő látható. Ugyanígyen zöld ékkövek díszítik a szerény méretű noduszt is, amely fölött a kereszt talpazatát alkotó, gótikus építészeti elemekkel gazdagon díszített fülszelel található. A kereszt előlapja felőli fülkében miniatűr Ecce

¹ NÉMETHY Gyula, *A szent kehely. Külön lenyomat a „Religio-Vallás”-ból* (Budapest, Nagy Sándor Könyvnyomdájából, 1904) 35; EMÖDI András, *Előszó*, in *Az erdélyi katholicizmus multja és jelene. Hasonmás kiadás* (gond. Emödi András; s.a.r. Voiticsek Árpád – Voiticsek Ilona; Nagyvárad, Nagyváradi Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó, 2011) XI.

² KOLBA Judit – SAȘIANU, Alexandru, *Szent László és városa 1192–1992* (Budapest, Officina Nova, 1992) 51–52.

³ LAKATOS Attila, *A nagyváradi római katolikus püspökség kincstára és művészeti gyűjteményei, in Felix Terra. Istorie și artă eclesiastică în Episcopia Romano-Catolică de Oradea. Történelem és egyházművészet a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyében* (szerk. Raluca Mălăncioiu – Balla Tünde – Lakatos Attila; București, Muzeul Național de Istorie a României, 2017) 37.

homo, míg a hátoldaliban a kereszthordozás jelene látható, mindkét esetben két-két katona kíséri Jézust. A tulajdonképpeni kereszt szárainak éleit liliumra emlékeztető motívumsor keretezi. A kereszt szárain, négykaréjú rozettában, a négy evangélista szimbólumai láthatóak domborműves kialakításban (angyal, oroszlán, bika és sas). A kereszt szárainak elő- és hátlapját egyaránt kék, zöld és fehér zománccal kitöltött növényi ornamentika borítja. Az előlapon kis méretű, öntött ezüstkorpusz, a hátlapon a szárak végein és a két szár találkozásánál vörös és fehér tűzzománccal borított szirmokból álló rozetták.⁴

Az oltárkereszt a neogótikus ötvösművészet egyik remeke.⁵ Bár a gótikus stílusnak csak modern változata, mégis szemet gyönyörködtető, ahogy a mester felelevenítette a régi elemeket a 19. század második felében. Mintáját a kései gótikából meríthette, amikor az európai ötvösművészetben mindinkább a figurális elemek érvényesültek építészetiekkel társítva. Itt például miniatűr fülkében Krisztus szenvedéstörténetének jeleneivel találkozunk, valamint a talp tipikusan gótikus formájával.⁶

E keresztnek csupán néhány részletében eltérő változatát az esztergomi főszékesegyház kincstára őrzi.⁷ A neogótikus pacifikálé talpán kék sodronyzománc, rubinok, smaragdok és gyöngyök figyelhetők meg. Nyolcszögű szárán csigás dísz, négy smaragd, nyolcszögű kápolnafülkéiben pedig szobrok láthatók. A kápolna zománcozott tetőzetéből emelkedik ki az áttört, csipkés szélű, zománcozott kereszt, rajta aranyozott ezüstkorpusz és az evangélisták domború jelképei.⁸

E változat készítője az 1880–90-es években aktív Link Fülöp vagy Egger Dávid lehetnek, ami minden bizonnyal érvényes a nagyváradi példányra is.⁹ A kereszt szárainak díse hasonló az Eggernek tulajdonított, reprodukcióról ismert egyik Ipolyi-féle mellkereszthez, a figurális díszek Link szerzőségét sem zárják ki.¹⁰ Genthon István közölte az általa előképnek vélt középkori mű közlési helyét.¹¹

⁴ BALLA Tünde – LAKATOS Attila, *Oltárkereszt*, in *Felix Terra...* 277. A talpas oltárkeresztről egész oldalt elfoglaló, részleteiről pedig féloldalnyi színes fényképfelvételek tekinthetők meg a következő album jellegű kiadványokban: BALLA – LAKATOS 276–279; KOLBA – SÁŠIANU 56–57.

⁵ BALLA – LAKATOS 277.

⁶ KOLBA – SÁŠIANU 57.

⁷ BALLA – LAKATOS 277.

⁸ LEPOLD Antal, *Az esztergomi főszékesegyházi kincstár katalógusa* (Budapest, Szent István Társulat, 1942) 45.

⁹ BALLA – LAKATOS 277.

¹⁰ KONTSEK Ildikó, „Rajta leszünk, nem nyugszunk míg csak zománcozunk e szép nemét sikerül felélesztenünk” – *A sodronyzománc használata a XIX. század második felének magyarországi ötvösművészetében*, in *Magyar Sion* (2013) 96–97.

¹¹ Az oltárkereszt Anton Eisenhoit 1589-ben készült keresztjét utánozza, lásd: WEINGARTNER, Josef, *Das kirchliche Kunstgewerbe der Neuzeit* (Wien, 1927) 165, idézi: *Esztergom műemlékei I:*

1. kép

AZ ESZTERGOMI TALPAS OLTÁRKERESZT ELŐLNÉZETBŐL
Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár ltsz. 64 201 (fotó: Mudrák Attila)

2. kép

AZ ESZTERGOMI TALPAS OLTÁRKERESZT HÁTULNÉZETBŐL
Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár ltsz. 64 201 (fotó: Mudrák Attila)

Az esztergomi változatot Vaszary Kolos bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek kapta ajándékba Esterházy Miklós hercegtől annak emlékére, hogy Cziráky Margit grófnővel megeskette 1898-ban; a Főszékesegyházi Kincstárba Kohl Medárd esztergomi segédpüspök és főszékeskáptalani kanonok ajándékként került 1917-ben.¹²

A HÁZASSÁGKÖTÉS JELENTŐSÉGE ÉS AZ ÜNNEPÉLYES EGYHÁZI CEREMÓNIA

Évszázadok óta ez volt az első eset, hogy az Esterházy család hercegi ágának tagja magyar főnemes leányát készült feleségül venni, korábban főként osztrák, német, angol származású hölgyek váltak Esterházy hercegnékké.¹³ Hosszú idő után ebben a leendő házasságban érvényesült újra az a családi hagyomány, mely több évszázadra visszatekintő végrendeleti rendelkezésen alapult. Esterházy Miklós (1583–1645) nádor, akinek a család fényét köszönhette, a jövődő nemzedéknek hagyományozta utolsó akaratával: „Házasságra adván magát, [...] ha valamivel alacsonyabb rendű leszen is magánál az, vegye maga nemzetét az atyafiak jó tetszéséből.”¹⁴

Galánthai herceg Esterházy Miklós Pál Antal Mária a 19–20. század fordulóján Magyarország leggazdagabb főnemes volt.¹⁵ A főnemesi körökben arról beszéltek, hogy a herceg a királyi családból való egyik főhercegnőt veszi el feleségül. A herceg édesapjának kedvenc terve volt e házasság, mely közeli rokonságba hozta volna családját a királyi családdal, és arra jogosította volna fel a fiatal herceget, hogy válságos időkben közbenjárója legyen a magyar nemzetnek a trónnál. A fiatal herceg azonban magyar grófkisasszonyt készült feleségül venni és szerelmi házasságot kötni.¹⁶

Cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Margit Ludovika Johanna a hercegi család nemtetszése ellenére készült házasságot kötni a herceggel.¹⁷ Herceg

Múzeumok, Kincstár, Könyvtár (összeáll. Genthon István; Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1948) 263; KONTSEK 96.

¹² GEREVICH Tibor, *Esztergomi műkincsek*, in *Prímás-album. Dr. Serédi Jusztinián Magyarország bibornok hercegprímása tiszteletére* (Budapest, Franklin-Társulat, 1928) 194; KONTSEK 96; *Esztergom műemlékei...* 263; *Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis pro anno reparaatae salutis communi 1917* (Strigoniü, Typis Gustavi Buzárovits, [1917]) XXXV.

¹³ *Herceg Esterházy Miklósné*, in *Dunántúli Hírlap* (a továbbiakban: DH) (1910. aug. 20.) 1; *Esterházy herceg házassága*, in *Ország-világ* (1898. nov. 20.) 737.

¹⁴ MERÉNYI Lajos, *Az Esterházy hercegek*, in *Vasárnapi Ujság* (1898. nov. 20.) 815; MOLDEN, Hanna, *Griff és rózsza. Esterházy Pál és Ottrubay Melinda – egy hercegi pár története* (ford. V. Pánczél Éva; [Budapest], Elektra, 1999) 38.

¹⁵ MOLDEN 85; *Esterházy herceg házassága* 737.

¹⁶ *Esterházy herceg házassága* 737.

¹⁷ MOLDEN 30; *Cziráky Margit grófnőre emlékeztünk halálának 100. évfordulóján (1874. aug. 11.–1910. aug. 18.)*, in *Fertődi Kalendárium. Az Esterházy Pál Alapítvány kiadványa 2010-ben* (szerk. Bertha János; Fertőd, Esterházy Pál Alapítvány, [2010]) 264.

Esterházy IV. Pál halálos ágyán egyezett bele a házasságba, a házassággötés hírért csak ezt követően hozták nyilvánosságra; a herceg édesapjának augusztusi halála miatt az esküvőt¹⁸ végül is novemberben tartották meg.¹⁹

Az egyházi szertartásra 1898. november 16-án került sor Budapesten, a budavári²⁰ primási palota érseki magánkápolnájában.²¹ A szertartás 10 órakor kezdődött és egy óra hosszáig tartott. A palota lépcsőházát az esküvő alkalmából valósággal virágoskertté varázsolták, és a lépcsőket drága szőnyegekkel borították be.

¹⁸ A világi szertartásra a Cziráky család lovasberényi uradalmának központjában, Lovasberényben került sor. A polgári szertartást a lovasberényi egyszerű jegyző végezte. DOMINKOVITS Péter, *Margit Kopp – Stefan Körner (szerk.) Margit Esterházy hercegné 1874–1910. Odaadó, modern, családcentrikus. Eisenstadt, 2010.*, in *Soproni Szemle* (2011) 332; *Galanthai Herceg Esterházy Miklósné*, in *Soproni Napló* (a továbbiakban: SN) (1910. aug. 20.) 1.

¹⁹ *Esterházy herceg házassága 737*; DOMINKOVITS 332. A házassági értesítő kétoldalas kéziratának szövege a következő: „Galanthai herceg Esterházy Miklós, Fraknó örökös ura, Edelstetten fej.[edelmi] grófja, Sopron vármegye örökös főispánja, az államtudományok tudora, cs.[ászári] és kir.[ályi] kamarás és tart.[alékos] hadnagy a 11. sz.[ámú] huszár ezrednél tisztelettel tudatja házassági egybekelését cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Margittal, cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Antal cs.[ászári] és kir.[ályi] kamarás és boldogemlékü neje született galanthati gróf Esterházy Alice csillagkeresztes hölgynek leányával. Az esküvő Budapesten a bibornok herceg primás házi kápolnájában f.[olyó] évi november hó 16-án fog megtartatni. Kismarton, 1898. november havában. Cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Antal cs.[ászári] és kir.[ályi] kamarás tisztelettel tudatja saját valamint boldogemlékü neje született galanthati gróf Esterházy Alice csillagkeresztes hölgy leányának cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Margitnak házassági egybekelését galanthati herceg Esterházy Miklóssal, Fraknó örökös urával, Edelstetten fej.[edelmi] grófjával, Sopron vármegye örökös főispánjával, az államtudományok tudorával, cs.[ászári] és kir.[ályi] kamarással, és tart.[alékos] hadnaggyal a 11. sz.[ámú] huszárezrednél. Az esküvő Budapesten a bibornok herceg primás házi kápolnájában f.[olyó] évi november hó 16-án fog megtartatni. Lovasberény, 1898. november havában.”: Esterházy Miklós galanthati herceg és Cziráky Margit cziráki és dénesfalvi gróf házassági értesítője, Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Házassági és eljegyzési értesítők, egyedi jelzet nélkül. Itt mondok köszönetet Vasné Tóth Kornéliának, az OSZK tudományos kutatójának a házassági értesítő felkutatásában nyújtott segítségével.

²⁰ A hercegi család egyik rezidenciájaként szolgált a budai Várban levő Tárnok utcai, a Szentháromság tér melletti Esterházy-palota. MOLDEN 37, 47.

²¹ A kápolna eredeti formájában ma már nem látható. A hercegi pár házassági anyakönyvi bejegyzése a Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia Levéltárában található. A bejegyzés a következő adatokat tartalmazza (a mai helyesírás szerinti átírásban): Az esketetés éve és napja: 1898. nov. 16. A jegyesek neve és állapota: galanthati herceg Esterházy Miklós Pál Antal, Edelstetten fejedelmi grófja, Sopron vármegye örökös főispánja, császári és királyi kamarás, az államtudományok tudora, császári és királyi [tartalékos hadnagy], herceg Esterházy Pál és Trauttmansdorff Mária grófnő törvényes fia, cziráki és dénesfalvi gróf Cziráky Margit Johanna Mária Ludovika Erzsébet, gróf Cziráky Antal és Esterházy Alice grófnő törvényes leánya. A jegyesek származási és lakhelye: Bécs, Kismarton, Dénesfa, Lovasberény. A jegyesek vallása: római katolikus, római katolikus; A jegyesek életkora: 29, 24. A jegyesek állapota: nőtlen, hajadon. A tanúk neve és állapota: herceg Esterházy Alajos katonai attasé és herceg Trauttmansdorff Károly bécsi lakos, gróf Csekonics Endre valóságos belső titkos tanácsos és gróf Esterházy László földbirtokos. Az eskető neve és hivatala: főmagasságú és főtisztelendő Vaszary Kolos bibornok hercegprimás. Vajon kihirdetve vagy a hirdetéstől vagy más házassági akadálytól felmentve voltak? hirdetve,

Az esküvő nagy fényel ment végbe.²² Fényes díszmagyarok, csillogó katonai egyenruhák és káprázatos női öltözetek töltötték meg a kápolnát.²³ Archív fényképek a vőlegényt díszmagyarban, a menyasszonyt pedig a híres Esterházy-ékszerek²⁴ egyes darabjait viselve örökítették meg.²⁵

A főrangú frigy jelentőségét érzékelteti, hogy a gondosan megtervezett esküvőn nemcsak a Magyar Királyság, hanem a Habsburg Monarchia elitjének képviselője is megjelent.²⁶ Násznagy volt a vőlegény részéről herceg Esterházy Alajos londoni katonai attasé és herceg Trauttmansdorff Károly, a menyasszony részéről gróf Csekonics Endre és gróf Esterházy László. Nyoszolyolány volt herceg Trauttmansdorff Ilona, herceg Trauttmansdorff Gabriella és gróf Cziráky Charienne. Vőfély volt gróf Esterházy Rudolf, gróf Cziráky László, gróf Keglevich Miklós és gróf Csekonics Gyula.²⁷

Az esketést Vaszary Kolos hercegprímás nagyszámú papi segédlettel végezte. Részt vett ebben Klinda Teofil primási irodai titkár, Kohl Medárd primási személyi titkár, Ernszt Sándor pozsony-virágvolgyi káplán, a Cziráky család nevelői, valamint Katona, Horváth és Chobot hercegi házi papok és nevelők.²⁸

Vaszary hercegprímás alkalmi beszédében kiemelte, hogy az emberi életben a boldogság és a szenvedés szüntelenül váltják egymást:

Ezen boldog órában, midőn életük ege oly tiszta, nem beszélhetek a felhőkről, melyek azt később néha beárnyékolják. Az ünnepség virágai között nem szólhatok a tövisokről, melyek életök utait időnkint beborítják, mert oly boldog családi életet, minőt Isten az édenben alapított, elképzelni talán, de elérni nem lehet. Mert hisz az édenből első szüleinkkel a boldogság is száműzetett s azóta mint bolygó vándor jár közöttünk, majd hosszabb, majd rövidebb időre tér be hozzánk, azután távozik, újabb megjelenéséig bajt, bánatot, szenvedést hagyva maga után.²⁹

hirdetve. Észrevételek: Kismartonból, Lovasberényből ide bocsáttak: Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia Levéltára, Házassági Anyakönyvek, VI. köt., 196. o., 42. sz., 1898. nov. 16. Itt mondok köszönetet Bodroghelyi Erzsébetnek, a Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia irodavezetőjének a házassági anyakönyvi bejegyzés felkutatásában nyújtott segítségével.

²² *Mi ujság?*, in *Vasárnapi Ujság* (1898. nov. 20.) 823–824.

²³ *Esterházy herceg házassága* 737.

²⁴ Rubinok, zafírok, smaragdok, gyöngyök és gyémántok, négy teljes ékszerkészlet, külön e célra készített dobozokban diadémek, nyakékek, karkötők és fülbevalók alkották a nagy értékű családi készletet. MOLDEN 79.

²⁵ MOLDEN 278–279.

²⁶ DOMINKOVITS 332.

²⁷ Az ünnepélyes eseményt jelenlétükkel megtisztelő főnemesek felsorolását lásd: *Mi ujság?* 824.

²⁸ *Mi ujság?* 824; *Schematismus cleri archidioecesis Strigoniensis pro anno a Christo nato 1898* (Strigonii, Typis Gustavi Buzárovits, 1898) XXII, 134.

²⁹ *Esketési beszéd. 1898. november 13. Mondotta Esterházy Miklós herceg és Cziráky Margit grófnő esküvőjén a budai primási palota kápolnájában*, in *Vaszary Kolos bibornok, hercegprímás beszédei* (s.a.r., bev. Keményfy K. Dániel; Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1909) 105–106. A boldog szerelmi házasságból a hercegi párnak hat gyermeke született. Pál Má-

A HERCEGNÉ VÉGAKARATÁNAK JELENTŐSÉGE ÉS A TEMETÉSI SZERTARTÁS

A hercegné legszebb női hivatásának, anyaságának lett áldozata.³⁰ 1910 júliusában kislányt szült Eszterházán, akit Bernadette névre kereszteltek. Egy hónappal kislánya születése után a hercegné elhunyt Eszterházán.³¹ A főnemesi család gyászjelentésében közölte a hercegné halálát³² és temetése időpontját: „A drága halottnak földi maradványai hétfőn, folyó hó 22-én, délután 3 órakor Eszterházán fognak eltemettetni. Az engesztelő szentmise áldozatok ugyancsak hétfőn délelőtt 10 órakor fognak a süttőri plébániában³³ és az összes kegyuri templomokban a Mindenhatónak bemutatatni.”³⁴

A hercegné Bernadette születése előtt végrendeletileg azon óhajának adott kifejezést, hogy holttestét Eszterházán helyezték örök nyugalomra.³⁵

ria Alajos Antal Miklós Viktor örökös herceg 1901-ben Kismartonban látta meg a napvilágot. Az Esterházy-örökös megszületése örvendetes eseményt jelentett a családban. Ugyanakkor súlyos csapások is érték a hercegi családot. Alexia hercegnő 1902-ben Budapesten született, de röviddel azután elhunyt, hogy édesapja még megkeresztelte. A kilencéves Mária hercegnő 1909-ben gyermekbénulásban megbetegedett, és attól kezdve kerekesszékekhez kötötteen élt. *Halálozások, in Vasárnapi Ujság* (1910. aug. 28.) 737; DOMINKOVITS 332; MOLDEN 12, 37, 41.

³⁰ *Az Esterházyak gyásza, in Budapesti Hirlap* (1910. aug. 20.) 7.

³¹ MOLDEN 41.

³² „[...] Galanthalai Herceg Esterházy Miklósné szül.[etett] cziráki és dénesfalvi Gróf Cziráky Margitnak az I-só osztályu Erzsébet-rend tulajdonosának, csillagkeresztes és palotahölgynek csütörtökön, 1910. évi augusztus hó 18-án, éjjeli 11 órakor, rövid betegség és a halotti szentségek ajtatos felvétele után, életének 37-ik évében történt gyászos elhunytát.”: Esterházy Miklósné galanthalai herceg született Cziráky Margit cziráki és dénesfalvi gróf gyászjelentése, OSZK, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, E betűs gyászjelentések, egyedi jelzet nélkül. Érdemes itt megjegyezni, hogy a hercegné halála napján érkezett meg a kabinetiroda leirata, mely szerint I. Ferenc József osztrák császár és magyar király a közjótékonyság terén szerzett érdemeiért – a legmagasabb női kitüntetés – az I. osztályú Erzsébet Rendet adományozta számára. A gyász-esetről értesítették a kabinetirodát. Az uralkodó német nyelvű részvétlíviratának magyar fordítása a következő: „Őfelségét legfájdalmasabban érintette Hercegséged gyászshiradása Margit hercegnő váratlan elhalálózásáról, aki az évek virágában Főméltóságodtól és még oly zsenge korban levő gyermekeitől oly hirtelen elszakított és Őfelsége Főméltóságodat teljes szívből legbensőbb és legmelegebb részvétéről a pótolhatatlan veszteség fölött, amely Hercegségedet ezáltal érte, legkegyelmesebben biztosítja, amidőn Őfelsége egyuttal ezekért a Mindenhatóhoz esedezik Hercegséged számára, hogy ily súlyos megpróbáltatást lelki erővel elviselhessen. Paar [Ede gróf, I. Ferenc József főhadsegéde], lovassági tábornok.”: *Galanthalai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 1; *Galanthalai Herceg...*, in SN (1910. aug. 20.) 1; *Esterházy Miklósné hercegné halála, in Budapest* (1910. aug. 20.) 10.

³³ A süttőri Szent András Apostol Plébánia halálozási anyakönyvében nem található bejegyzés a hercegné 1910. aug. 22-i temetéséről. Itt mondok köszönetet Nemes Gábornak, a Győri Egyházmegyei Levéltár főlevéltárosának, aki volt szíves megnézni az említett anyakönyvet.

³⁴ Esterházy Miklósné galanthalai herceg született Cziráky Margit cziráki és dénesfalvi gróf gyászjelentése, OSZK, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, E betűs gyászjelentések, egyedi jelzet nélkül. Itt mondok köszönetet Vasné Tóth Kornéliának, az OSZK tudományos kutatójának a gyászjelentés felkutatásában nyújtott segítségéért.

³⁵ *Galanthalai Herceg...*, in SN (1910. aug. 20.) 1. A hercegné kedvenc tartózkodási helye az eszterházai kastély volt; gyakran kikocsikázott a kastélyból Fertőszéplak határába. *Herceg...*, in DH (1910. aug. 20.) 1; *Cziráky Margit grófnőre emlékeztünk...* 266.

Végakarata az volt, hogy az általa annyira szeretett eszterházai határban nyugodjék.³⁶ „Ott akarok pihenni, ahol a Fertőt és a Hanságot látom” – hagyta meg szereteteinek.³⁷

A hagyománytisztelő hercegné egy hagyománnyal szakított.³⁸ Ez volt az első eset, hogy a hercegi család egy tagját nem Kismartonban, a családi kriptában temették el.³⁹ A hercegné az első tagja volt a családnak, akit Eszterházán helyeztek örök nyugalomra.⁴⁰

Esterházy Miklósné egyszerű falusi temetést óhajtott. Saját kívánságára nem balzsamozták be a holttestét.⁴¹ Kívánsága volt még, hogy koszorút ne küldjenek a sírjára, hanem a virágok árát adják át a Mária Jozefinum intézetnek, melynek díszelnőknője volt.⁴² Továbbá – szintén kérése szerint – két kedvenc almásszürke lovát fogták a halottaskocsi elé.⁴³

A hercegné holttestét egyszerű ruhában, kezében néhány szegfűvel⁴⁴ helyezték a koporsóba, majd üvegfedéllel leborították, tetejére pedig márványszarkofágot helyeztek. A hercegné ravatalát az eszterházai kastély kápolnájában négy égő gyertya vette körül. A falakat fekete posztó borította. A sötét színű, lezárt márványkoporsóra sárga és fehér krizantémeket, őszirózsákat és halvány rózsaszín rózsákat helyeztek.

A temetés napján reggel 7 órától egészen délig folyamatosan csendes szentmiséket mutattak be a ravatal előtt a kastélykápolnában.⁴⁵ Délután 3 óra

³⁶ *Cziráky Margit grófnőre emlékeztünk...* 265.

³⁷ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 1. „Szerette a Hanságot és a Fertőt! Az egyik egy értéktelen posvány, a másik egy végtelen vadon rétség! [...] az ő természet vadon szépségei vonzották [...]”: *Esterházy hercegnő emlékére. Kovacsics Károly tisztartó beszédje a süttői templomban 1912. évi augusztus hó 19-én tartott ünnepélyes gyászistentisztelet után* (Sopron, Röttig Gusztáv és Fia, 1912) 8–9.

³⁸ MOLDEN 41.

³⁹ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 2. „Szerette a magyar földet s ott akart pihenni az édes anyaföldben s nem a hideg márványsírban, mert nem akarta, hogy az a föld, a melyet úgy szeretett, meg legyen fosztva az Ő jelenlététől, hogy legparányibb alattvalójának is megadja az alkalmat, hogy sírjához zárandokolva, csüggedő lelke biztatást, lelkesedést merithessen az élet nehéz küzdelmében.”: *Esterházy hercegnő emlékére...* 8.

⁴⁰ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 20.) 1. Esterházy IV. Miklós herceg 1920. április 6. reggelén soproni barokk palotájában hunyt el. Április 8-án Sopronban, a gótikus Boldogasszony-templomban búcsúztatták gyászszertartással az elhunytat. Ezt követően április 10-én temették el a herceget, de nem a sötét, márványhideg kismartoni családi kriptába, hanem felesége mellé, Eszterházán. MOLDEN 83–85.

⁴¹ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 1.

⁴² Uo. 2; *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 20.) 1.

⁴³ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

⁴⁴ „A hercegné kedvenc virágja a szegfű volt. Nyáron az egész [eszterházai] kastély levegője terhes volt a szegfű nehéz, fűszeres illatától.”: HARSÁNYI Lajos, *Őnarckép. Részletek egy önéletrajzból*, in *Vigilia* (1973) 667.

⁴⁵ 9 órakor gróf Széchenyi Miklós győri megyéspüspök mondott szentmisét a hercegi család és a vendégek részvétele mellett. 10 órakor volt a hivatalos szentmise, melyet Váris Károly és Németh János prépostok celebráltak. *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 1.

körül megkezdődött a gyászszertartás. A hercegné ravatalát a kápolnából kihozták a kastély udvarára. Oldalt a herceg állt gyermekeivel, mögöttük az Esterházy és a Cziráky családok, a közeli rokonság.⁴⁶ Megindító volt látni a férj megtört alakját, a négy félárva gyermeket és az elhunyt édesapját.⁴⁷ Az egyik erkélyre a kis Bernadettet hozták ki bölcsőjében, hogy ő is ott legyen édesanyja temetésén. A gyermekek szomorúan nézték édesanyjuk virágos koporsóját.⁴⁸ Akik tudták, melyek voltak a kedvenc virágai, mind halvány rózsaszín rózsákból font koszorút küldtek. A sok hatalmas koszorú között egy souvenir de la malmaison-okból⁴⁹ kötött csokor is helyet kapott.⁵⁰

A hercegné temetési szertartását gróf Széchényi Miklós győri megyéspüspök (1901–1911) nagyszámú papi segédlettel végezte.⁵¹ A győri székeskáptalan képviselőjében részt vett a temetésen Balics Lajos püspöki helynök, apátkanonok, Ruschek Antal apátkanonok, városplébános és Kölly György kanonok.⁵² A környékbeli falvakból és a kegyurasághoz tartozó plébániákból mintegy 100 plébános jelent meg a temetésen.

Megjelent a temetésen Habsburg-Lotharingiai Izabella osztrák főhercegné és lánya, Gabriella főhercegnő, továbbá a herceg Esterházy család több tagja. Ausztriából eljöttek a herceg Schwarzenberg és a gróf Trauttmansdorff család tagjai.⁵³

A magyar kormány képviselőjében megjelent gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök, gróf Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter.⁵⁴ Sopron város képviselőjében jelen volt Töpler Kálmán polgármester.⁵⁵ Ott volt Sopron vármegye küldöttsége, Kismarton város képviselője.⁵⁶ Részt vettek a temetésen a szomszédos községek lakosai is, körülbelül 5000 ember.⁵⁷

Széchényi Miklós püspök beszentelte a hercegné földi maradványait. Szomorúan hangzott el a papok éneke, a püspök halkán mondta a latin szavakat. Fél 4 körül, miután elhangzott az ima, a vadászok felemelték a hercegné koporsóját a halottaskocsira, amely – átalakítva – ugyanaz a kocsi volt, melyen tizenkét évvel korábban esketni vitték.

A papság előrement, a kocsi pedig megindult. Mellette mentek a vadászok és tizenkét vármegyehusár, mögötte a herceg gyermekeivel, az Ester-

⁴⁶ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

⁴⁷ *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1.

⁴⁸ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

⁴⁹ Halvány rózsaszín, telt virágú, illatos rózsafajta.

⁵⁰ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 23.) 2.

⁵¹ *Herceg Eszterházy Miklósné temetése*, in *Pesti Hirlap* (1910. aug. 23.) 9.

⁵² *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1.

⁵³ *Herceg Eszterházy Miklósné temetése* 9.

⁵⁴ *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1.

⁵⁵ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

⁵⁶ *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1.

⁵⁷ *Herceg Eszterházy Miklósné temetése* 9.

házyak, a Czirákyak, a vendégek, utánuk pedig a különböző testületek. A hercegi uradalom tisztjei a koszorúkat hozták. Miután a gyászmenet kiért az udvarról, a gyermekek elbúcsúztak és visszatértek a kastélyba.

Forrón tüzelt a nap, sűrű porfelhő nehezedett az egész útra. Fedetlen fejfel ment mindenki a nagy hőségben.⁵⁸ A menet komor gyászpompával vonult végig az úton.⁵⁹ Nem külső pompa, dísz volt, mert egyszerű ruhában volt mindenki, hanem a gyász fényessége, őszintén siratta mindenki a hercegnét. A süttöri főutcán végig gyászlobogók lengtek a házakon, az emberek a kapuk előtt álltak. Félórai út után ért a kocsi a templom kapujához. Az utca végén lévő templomból harangszó fogadta a gyászkocsit.

A templom mellett bekerített, bokrokkal benőtt kis kert 150 évvel korábban sírkert volt. Itt ásták meg a hercegné sírját. Körülbelül négy méter szélességű és hosszúságú, betonnal befalazott mélyedésbe helyezték a koporsót. Miután az utolsó ima elhangzott, a herceg, a rokonok néhány maroknyi földet dobtak a koporsóra, majd a vadászok lapátolták rá a földet. A szomorú munka nagyjából háromnegyed óráig tartott.

A herceg mindvégig ott maradt. Csendesen rendelkezett, gondos figyelemmel őrködött, mikor a koporsó fölé borították a vízhatlan kátránypapírt. Férfias erővel győzte le fájdalmát. Csak egyszer zokogott fel. Néhány percre gróf Esterházy Móric kíséretében eltávozott a sír mellől, visszatérte után ott maradt, míg befejezték az elhantolást és a sírra rátűzték a fekete fátyolos, egyszerű fakeresztet.⁶⁰ A hercegné földi maradványait a süttöri templom kertjében ideiglenes nyugalomra helyezték el.⁶¹

⁵⁸ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

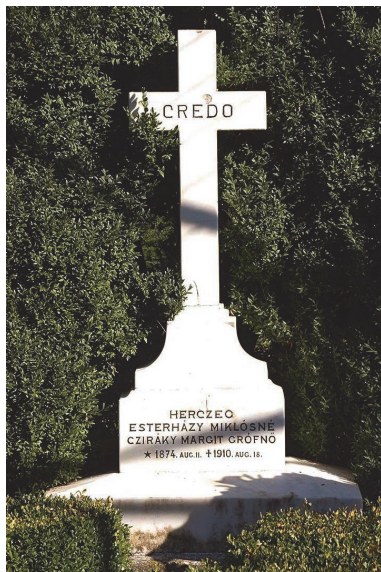
⁵⁹ *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1.

⁶⁰ *Galanthai Herceg...*, in SN (1910. aug. 24.) 2.

⁶¹ *Herceg...*, in DH (1910. aug. 23.) 1; *Herceg Eszterházy Miklósné temetése* 9. A hercegné első nyughelye a süttöri templom udvara volt. Az eszterházi határ annyira mocsaras, zsombékos volt, hogy Eszterháza határában megépítették a ma is Sírdombként nevezett helyet. Elkészültét követően került sor az újratemetésre. Sírját kívánsága szerint egyszerű fehér kereszt jelzi. Két fehér kereszt a szabad ég alatt jelzi a mai napig a hercegi pár közös nyughelyét (4–5. kép). 2008-ban a Nemzeti Sírkert részévé nyilvánították. *Cziráky Margit grófnőre emlékeztünk...* 263, 265; MOLDEN 85; *Magyar Közlöny* (2008. jún. 18.) 5424.

3. kép
ESTERHÁZY MARGIT HERCEGNÉ SÍREMLÉKE
Fertőd-Süttör
(fotó: Római Katolikus Plébánia, Fertőd-Süttör)

4. kép

ESTERHÁZY (SZÜL. GRÖF CZIRÁKY) MARGIT
(1874–1910) HERCEGNÉ SÍRKERESZTJE
Fertőd-Esterháza
(fotó: EKKF K N Kft. fotótár)

5. kép

ESTERHÁZY IV. MIKLÓS (1869–1920)
HERCEG SÍRKERESZTJE
Fertőd-Esterháza
(fotó: EKKF K N Kft. fotótár)

A NAGYVÁRADI PACIFIKÁLÉ SZEREPE NAPJAINKBAN

A műtárgy a helyi hagyomány és egyes leltárkönyvi feljegyzések szerint gróf Széchényi Miklós nagyváradi római katolikus megyéspüspök (1911–1923) ajándéka volt a székesegyház számára.⁶² A nagyváradi latin szertartású székeskáptalan 1912. június 3-án tartott törvényes ülésén felvett jegyzőkönyvének 932. cikkelye értelmében Széchényi püspök 1839/912 szám alatt kelt leiratában az iránt kereste meg a káptalant, hogy – liturgikus könyvek és felszerelések készletével együtt – egy cizellirozott ezüst pacifikálét, melyet Esterházy Miklós hercegtől megboldogult felesége temetésének emlékére kapott ajándékba, megőrzés végett vegyen át, és mint a székesegyház tulajdonát, ennek leltárába iktassa be. A káptalan önmagyméltóságának ajándékaiért a székesegyház részére hálás köszönetet mondott, és a leiratot Fetser Antal címzetes püspök, örkanonok – későbbi győri megyéspüspök – részére

⁶² BALLA – LAKATOS 277.

adta ki, hogy azt a székesegyház értékei között megőrizni, az ajándékozott tárgyakat a székesegyház részére átvenni, azokat ennek leltárába bevezetni szíveskedjen.⁶³

Napjainkban a színes tűzzománc berakással és ékkövekkel gazdagon díszített, részben aranyozott ezüst oltárkereszt sajátos szerepet tölt be a nagyváradai székesegyház liturgikus életében. Ezt a pacifikálét ugyanis kizárólag a püspökszentelési szertartások során szokás használni.⁶⁴ A székesegyház püspöki széktemplomi funkciójához kapcsolódó tárgyi emlék az egyházmegye jelenlegi egyházművészeti gyűjteményének egyik legritkábban használt darabja.⁶⁵

⁶³ Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale ale României, Fond nr. 134 Capitlul Episcopiei Romano-Catolice din Oradea, Actele ședințelor politico-juridice, Inventar nr. 520, Registru nr. 137, Rola nr. 985, Fila nr. 111–112, A nagyváradai l.[atin] sz.[ertartású] f[ő]t[isztelen]dó Káptalan Nagy Váradon 1912 évi június hó 3-án tartott törv.[ényes] ülés.[ének] jegy.[zökönyve].

⁶⁴ BALLA – LAKATOS 277.

⁶⁵ *A nagyváradai római katolikus püspökség kincstára és művészeti gyűjteményei* (szerk. Balla Tünde – Lakatos Attila; Nagyvárad, Nagyváradai Római Katolikus Püspökség, 2017) 10, 13.

◆◆◆ KÖZLEMÉNYEK

◆◆◆ NÉMETH LÁSZLÓ IMRE Boldog IV. Károly király naplója

BEVEZETÉS

Az utolsó magyar király, IV. Károly, akit 2004-ben II. János Pál pápa boldoggá avatott, 1921-ben kétszer kísérelte meg, hogy hazatérve átvegye a trónt.¹ Először 1921. március 27-én találkozott Horthy Miklós kormányzóval a budai Várban. A találkozóknak nem volt tanúja, mindkét résztvevő azonban beszámolt róla. Horthy Miklós *Emlékirataiban*, amely először 1953-ban jelent meg^{II} IV. Károly király pedig naplójában, amelyet titkára, Karl Werkmann 1924-ben adott ki, szövegét maga a király diktálta neki.^{III} A király magyar magántitkára, Boroviczény Aladár szintén 1924-ben írta meg a történeteket németül és olaszul. *A király és kormányzója* c. könyve 1993-ban

^I Fontosabb irodalom: *IV. Károly visszatérési kísérletei* (Budapest, Magyar Királyi Minisztérium, 1921); ORMOS Mária, „*Soha amíg élek!*” (Budapest, Pannónia, 1990); NAGY József, *IV. Károly. Az utolsó magyar király* (Budapest, Göncöl, 1995); KOVÁCS Gergely, *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete* (Budapest, Új Ember 2004); BERTÉNYI Iván, ifj., *IV. (Boldog) Károly*, in *Korunk* (2016) 8/54–63. Az esemény szereplői közül is néhányan megírták visszaemlékezéseiket: *Die Memoiren des Grafen Tamás von Erdödy. Habsburgs Weg von Wilhelm zu Briand. Vom Kurier der Sixtus-Briefe zum Königsputschisten.* (Hrsg. Paul Szemere – Erich Czech-Jochberg; Wien – Zürich – Leipzig, Amelthea, 1931); LEHAR, Anton, *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1920* (Hrsg. Peter Broucek; Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1973). Legújabb: *Dai Rapporto del nunzio Lorenzo Schioppa 1920–1925. Lorenzo Schioppa nunciato politikai jelentéseiből* (Nunciatus jelentések 1) (szerk. Somorjai Ádám; Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2020). Az első visszatérési kísérletre vonatkozó jelentéseket a kiadvány nem közli, jelentések vannak benne a második visszatérési kísérletről (19., 25. dokumentum) és a királykérdésről (6., 15., 16., 18., 20., 24., 33. dokumentum).

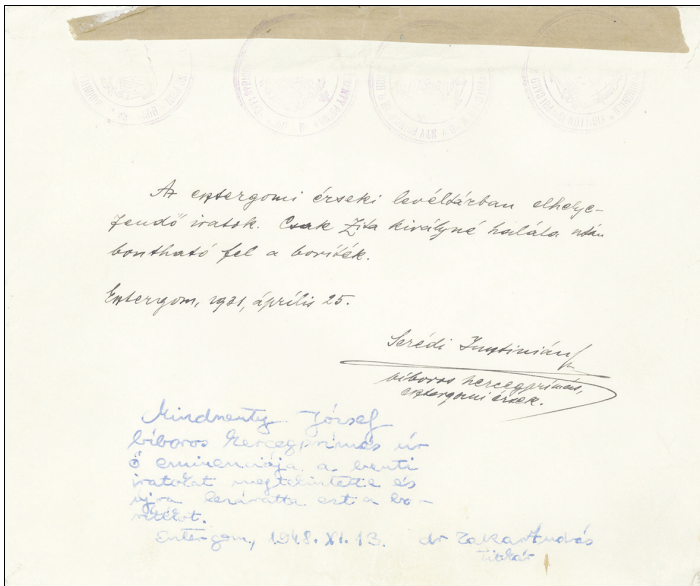
^{II} HORTHY Miklós, *Emlékirataim* (Buenos Aires, k.n., 1974²). Az első kiadás (1953) elérhető interneten: https://web.archive.org/web/20120526131101/http://www.nemenyi.net/doc/02Horthy_Em.pdf (2021.01.27.). Legfrissebb irodalom Horthyról: TURBUCZ Dávid, *Horthy Miklós* (Budapest, Napvilág, 2014); HOREL, Catherina, *Horthy* (Budapest, Kossuth, 2017).

^{III} *Aus Kaiser Karls Nachlass* (Volksausgabe herausgegeben von Karl Werkmann Sekretär weiland des Kaisers und Königs Karl; Berlin, Kulturpolitik, 1925) Első kiadás: 1924.

jelent meg magyarul.^{IV} Pritz Pál írta hozzá a jegyzeteket és az Utószót, amelyben ezt olvashatjuk:

A Boroviczényi család birtokában van Károly lediktált visszaemlékezésének egy gépelt példánya. A hozzá került példányra Boroviczény Aladár 1921. május 13-án – tehát elkészülte után alig egy hónappal – rávezette: azzal a megbízással kapta az uralkodótól, hogy a tervezett magyarországi útján legjobb tudása és lelkiismerete szerint hasznosítsa. Nem tudjuk, hogy a hazatérő Boroviczény ezt a megbízást miként teljesítette.^V

Az esztergomi Prímási Levéltárban található egy nagyalakú boríték, amely több kisebb borítékot tartalmaz bizalmas iratokkal.^{VI} Ezek közül a legnagyobb alakún (1. kép) az alábbi kézírások olvashatók: „Az esztergomi érseki levéltárban elhelyezendő iratok. Csak Zita királyné halála után bontható fel a boríték. Esztergom, 1931. április 25. Serédi Jusztinián, bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek.” A fekete tollal írt írás alatt egy kék tollal írt másik írás is olvasható: „Mindszenty József bíboros hercegprímás úr ő eminenciája a benti iratokat megtekintette és újra lezáratta ezt a borítékot. Esztergom, 1948. XI. 13. dr. Zakar András titkár.”

1. kép

A NAPLÓT TARTALMAZÓ BORITÉK

^{IV} BOROVICZÉNY Aladár, *A király és a kormányzója* (Budapest, Európa, 1993).

^V Uo. 317.

^{VI} Prímási Levéltár, Serédi magánlevéltár, 72. doboz, K.

A boríték eredetileg Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek viaszpecsétjével volt lezárva a borítéknak azon az oldalán, ahol a nyílás van. Közepén és a négy sarkában helyezték el a viaszpecsétet. A borítékot 1948-ban a tetején vágták fel, érintetlenül hagyva a viaszpecsétet. Barna ragasztószalaggal zárták vissza. A ragasztószalagot az egyik oldalán négy-szer, a másik oldalán pedig háromszor lepecsételték Mindszenty bíboros címeres gumipecsétjével.^{VII}

A boríték két dokumentumot tartalmazott. Az első dokumentum egy egy-oldalas kézzel írt feljegyzés:

Istenben boldogult Károly király naplóját 1931. április 24-én Boroviczényi Aladár úr adta át nekem a budai primási palotában azzal a kéréssel, hogy azt az esztergomi primási levéltárban őrizzem, azonban senkinek hozzáférhetővé ne tegyem, míg Zita királyné életben lesz, mert ez a napló több dologban eltér attól, amelyet Zita királyné jóváhagyásával Werkmann Károly nyomtatásban is megjelentetett. Budapest, 1931. április 24. Serédi Jusztinián, bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek.

A feljegyzést a bíboros még aznap készítette, amikor a dokumentumot megőrzésre átvette. A dokumentumot őrző boríték dátuma szerint az átvett dokumentumot másnap Esztergomban lezárt borítékban beadta a Primási Levéltárba megőrzésre. Boroviczény Aladár tehát teljesítette megbízatását, és a rábízott iratot Budán átadta Serédi Jusztinián bíborosnak.

Az átadott irat nagy alakú félbehajtott borítóján az alábbi kék ceruzával írt kézírás olvasható: „Tagebuch S(uae) M(ajestate)s. mit eigenhändigem Korrecturen.”

A borítón belül tizenegy félbehajtott lap található. Az első lapnak a külső oldalán az alábbi kézírás olvasható:

Tagebuch-Aufzeichnungen Seiner K. u. K. Apostolischen Majestät Kaiser und König Karl über die Osterreise nach Ungarn in 1921. Der Kaiser dictierte dem Hauptmann Karl Werkmann seine an Ort- und Stelle gemachten Schlagwort artigen Notizen ins Stenogramm. Vorliegende Abschrift wurde vom Kaiser durchgelesen und nach an Seiten 7,10,11,14 (Crony)15 und 18 durchgeführten eigenhändigen Correcturen gutgeheissen. Hertenstein, am 13. Mai 1921. Boroviczény

A félbehajtott A3-as méretű lap tíz félbehajtott lapot tartalmaz, amely írógéppel van írva, minden lap első és harmadik oldalán. A lapok meg vannak számozva 2-től 21-ig. A 21. oldal a kézzel írt borító harmadik oldala. Az első oldal számozatlan, a lap tetején kézzel írt szöveg olvasható: „Fast wortgetreue Übertragung des Stenogramms.”

^{VII} Mindszenty bíborosról a legújabb monográfia: BALOGH Margit, *Mindszenty József 1892–1975 I–II* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015).

Mindkét dokumentum Károly király már idézett nyomtatásban megjelent naplójára utal, amelyhez Zita királyné saját kezűleg írt ajánlást a kiadónak 1924. december 24-én Lequeutióban.

A nyomtatásban megjelent naplóhoz a kiadó írt előszót, van benne egy írás a naplóról és egy bevezetés, majd következik a napló szövege a titkár kiegészítéseivel, amelyet zárszó követ.

A napló mindkét változata, a gépelt és a nyomtatásban megjelent, az 1921. március 26. és április 6. közötti eseményeket örökíti meg. A király március 26-án, nagyszombaton fél 12-kor Bécsből indult autóval. Este 10 óra körül érkezett meg a szombathelyi püspökségre, ahonnan másnap, március 27-én, húsvétvasárnap autón utazott Budára. A miniszterelnökségtől gyalog ment a királyi palotába, ahol 14 óra körül találkozott Horthy Miklós kormányzóval. A találkozó után du. fél 5-kor autón visszaindult Szombathelyre. A gépkocsi meghibásodása miatt csak március 28-án, húsvéthétfőn hajnali fél 6-ra érkezett vissza a püspöki palotába.

2. kép

EMLÉKTÁBLA A SZOMBATHELYI PÜSPÖKSÉG BEJÁRATÁNÁL
(fotó: Perger Gyula)

Horthy szerette volna, ha a király azonnal elhagyja az országot, a király azonban kivárt. Néhány napot ágyban feküdt. A nagyhatalmak határozatát megismerve kijelentette, hogy hajlandó az országot elhagyni. A svájci kormány nyilatkozott, hogy nincs kifogása további svájci tartózkodása ellen, az osztrák kormány pedig hozzájárulását adta ahhoz, hogy az országon átutazzon. Vasúti szerelvénye április 5-én dél körül hagyta el Szombathelyet. Délután 16 órakor az osztrák–magyar határnál az antanttiszték és a királyt a határig kísérő Hegedüs Pál tábornok jegyzőkönyvben rögzítették, hogy IV. Károly elhagyta Magyarországot.

Az események leírása a két szövegváltozatban lényegében megegyezik egymással, a nyomtatott változat csak néhány jelentéktelen körülmény esetében közöl más sorrendet. A nyomtatott szöveg sok helyen stilárisan és nyelvi szempontból javítja a gépelt napló szövegét, a nevek és a helységek írásmódját. A gépelt szövegben van néhány olyan részlet, amely a nyomtatott naplóban nem olvasható. A lényeges különbség a király és a kormányzó március 27-i találkozásának leírásában van. E gépelt napló ezen leírása magyar fordításban megjelent Boroviczény magyar nyelven kiadott könyvének függelékében.^{VIII} A beszélgetés mindkét szövegben azzal kezdődik, hogy Horthy szerencsétlenségnek tartja a király jövetelét, és kifejezésre juttatja, hogy azonnal vissza kell mennie Svájcba. Ezt követően a gépelt naplóban a találkozó leírása lényegesen rövidebb, a nyomtatott szöveg hosszú párbeszédet közöl, amelyben Horthy többszörösen is ellenszolgáltatást kért azért, hogy átadja a hatalmat. Követelődzőnek van beállítva. A gépelt naplóban erről nincs szó, abban a beszélgetés végén a király a megállapodás lezárásaként adja a Mária-Terézia-rend nagykeresztjét a kormányzónak. Horthy ugyanígy idézte fel emlékirataiban az eseményt.^{IX} Miután Horthy nem volt hajlandó átadni a hatalmat, abban állapodtak meg, hogy a király visszamegy Szombathelyre, Horthy pedig mint az ő tábornoka marad Budán.

A gépelt napló eddig még nem jelent meg teljes terjedelmében, ezért hasznosnak látszik közreadni azt eredeti nyelven, németül, összevetve a nyomtatásban kiadott naplóval, hogy látható legyen a két szöveg eltérése, a kiegészítések, elhagyások, a stiláris javítások. Ezek részletes elemzése a korszakkal foglalkozó történészekre vár. A naplóban említett fontosabb személyekről a tanulmány végén található függelék közöl rövid életrajzi utalásokat. A nyomtatásban kiadott szöveg lábjegyzeteinek közlésétől eltekintettünk.

^{VIII} BOROVICZÉNY 363–365.

^{IX} HORTHY 138.

A szövegek közlés az alábbiak szerint történt:

1. A főszövegben

- olvasható a gépelt napló, amely az eredetiben folyamatos, tördelés és bekezdés nélküli. A közlésben az oldaltöréseket római számok jelzik a következő módon: II | ;
- vastagon van szedve az, ami a nyomtatásban kiadott szövegben nem található, dőlt betűvel az, ami a nyomtatásban kiadott szövegtől eltér;
- fel vannak tüntetve a nyomtatott kiadás oldalszámjai a következő módon: 51 | ;
- a szöveg tördelése a nyomtatott kiadást követi;
- a zárójel () azokat a részeket jelöli, amelyek csak a nyomtatásban kiadott szövegben olvashatók, itt lábjegyzetben találhatóak;
- az ékezetek hiányát pótoltuk, a ß-t, és a két betűvel írt betűket (pl. ue = ü) a nyomtatásban kiadott szövegnek megfelelően írtuk;
- a nevek írásában a nyomtatásban kiadott szöveg írásmódját követtük pl. Vas – Vass, a gépelt napló saját részeiben is;
- a számok írásában a gépelt naplót követtük, ahol többnyire arab számokkal vannak írva, a nyomtatásban kiadott szövegben többnyire betűvel;
- az ország- és városnevek írásánál a nyomtatásban kiadott szöveget követtük pl. Vár Palota – Várpalota;
- nincsenek jelezve a gépelt szövegben található hibák, kihúzások és javítások.

2. A lábjegyzetben

- található azok a szövegrészek, amelyek csak a nyomtatásban kiadott szövegben olvashatók.
- az oldalszámok jelzése a főszövegben használt jelzéssel azonos,
- a tördelés a nyomtatásban kiadott szöveg tördelését követi.

3. A nyomtatásban kiadott naplóban vannak kiegészítések (ERGÄNZUNGEN), amelyeket elhagytunk.

AUS KAISER KARLS NACHLASS

Fast wortgetreue Übertragung des Stenogramms.¹

¹ | ³⁵ | **Samstag, 26. März 1921**

³⁷ | Ich fuhr am Karsamstag um *11.30 Uhr*² vormittags von der Ecke Landskronngasse mit dem Auto des Chauffeurs Maier, der früher bei meiner Großmutter war, ab, und zwar über Graben, Stephansplatz, Kärntner Straße, Paulanerkirche, Wiedner Hauptstraße, über die Spinnerin am Kreuz, die ganze Triester Straße bis nach Wiener-Neustadt.

Die Straßen sind elend, die holperig gepflasterte Triester Straße noch immer die beste. Die Laxenburger Allee ist wie ein Karrenweg. Alle Städte konnten mit größter Geschwindigkeit durchfahren werden. Es existieren wieder die alten Wegmauten mit Schlagbaum. Von Wiener-Neustadt fuhren wir durch den großen Föhrenwald, Frohsdorf links lassend, nach Seebenstein.

Beim Parktor des Schlosses in Seebenstein wartete Schlederer. Wir fuhren nun weiter über Aspang, Mönnickkirchen, Pingau nach Sinnersdorf an der österreichischen Grenze. Es war ein wunderbarer Tag.

Ein merkwürdiges Gefühl, unerkannt in der Heimat zu sein.³

³⁸ | Die Straßen in *Steyer*⁴ sind so schlecht, wie sie es auch früher waren.

Mönnickkirchen hat sich zu einem großen Kurort entwickelt. Für die Osterfeiertage wurden schon viele Wochen früher die Zimmer bestellt. Man sah sehr viele Dirndl und Touristen.

In Sinnersdorf war österreichische Paßrevision, die sehr schnell von staten ging. Die österreichischen Finanzorgane sowie die Gendarmen machten einen sehr guten Eindruck. Sie sind gut angezogen, sauber, anständig. An der ungarischen Grenze war ein alter Gendarmeriewachtmeister aus Debreczin, der richtige braune Sohn der Puszta, der nicht recht wußte, was er mit einem Passe anfangen sollte. *Daneben*⁵ ein Soldat in ¹¹ | **weissen** Sommerwillichhosen. Nun ging es weiter im Auto nach *Pinkafö*.⁶ Das war eine Freundlichkeit der österreichischen Grenzorgane;⁷ das Auto hatte nicht das Recht, die Grenze zu überschreiten.

¹ A gépelt szövegre kézzel van ráírva.

² A nyomtatásban az idő jelzésének formátuma: 11 Uhr 30. Máshol is.

³ A nyomtatásban a mondat végén felkiáltójel van.

⁴ Steiermark

⁵ Neben ihm stand

⁶ Kézzel javítva, de nem mindenhol.

⁷ A nyomtatásban itt pont van, amely után új mondat kezdődik.

In *Pinkafeld*⁸ aßen wir im Gasthause Jenner. Nach zwei Tagen wieder das erste warme Essen. Schnitzel mit Gurken. Der Wirt hob sich Besteck und den Rest der Gurken zum Andenken auf. Es war interessant zu sehen, wie die Leute auf fremdes Geld fliegen. Das Schnitzel bezahlten wir mit französischen, den Wagen mit schweizerischen Franken.

Von Pinkafő führen wir mittels Wagen über Oberwarth, wo gerade die Auferstehungsprozession war. Wir knieten nieder und ließen ³⁹ | den Zug an uns vorbeiziehen. Die Garnison war ausgerückt, und zwar in unseren alten, guten Uniformen, die Artillerie mit *Kartuoche*.⁹ Es war ein erhebender Moment, ()¹⁰ die ersten alten Uniformen wiederzusehen. **Ein Mann meinte: Hat sich der Tamás einen spaßigen Bimpf aufgezwickt!** Von Oberwarth führen wir nach Petersdorf, St. Mihály. Dort *erhofften*¹¹ wir von Herrn Schey ein Auto zu bekommen. Dieser Herr ist ein großer Patriot, Legitimist, **ehemals Jude** und Freund des Tamás. Wir waren in dessen ()¹² Wohnung und sprachen mit seinen Töchtern. Die eine, die jüngere, bot sich, obwohl sie nicht wußte, wer ich war, an, als Stubenmädchen nach Prangins zu gehen. Ich fragte die Leute aus, wie wohl der König aussehe. Ich dachte immer, sie würden Photographien bringen **und nahm sogar die Brille ab**, doch erkannte mich niemand. Zum Schlusse tranken sie alle auf das Wohl des Königs und beschimpften mich, weil ich nicht „Ex“ getrunken hatte, aber der Wein war mir zu schwer. **Schey selbst hatte einen kleinen Schwips**. Wir führen nun mit den Pferden des Herrn Schey (das Auto war dienstuntauglich) auf der direkten Straße nach Steinamanger.

Wir trafen etwa um 10 Uhr abends vor dem bischöflichen Palais in Steinamanger ein. Der ⁴⁰ | Bischof ^{III} | hatte gerade ein Souper, und zwar war bei ihm Minister Vass eingeladen. Als Tamás den Diener zum Bischof hinaufschickte, um ihn für sich und einen zweiten Herrn um ein Nachtquartier zu bitten, war der Bischof eher ungehalten. Aber als guter Hausherr kam er doch zu uns herunter in den großen Saal des bischöflichen Palais. Er gab uns beiden die Hand, dann entstand eine Pause, worauf Tamás fragte, ob der Bischof nicht erkenne, wer sein Begleiter sei. Der Bischof erklärte, er kenne diesen Herrn nicht.

*Auf das hin*¹³ erklärte Tamás sehr feierlich, das sei Seine Apostolische Majestät der König.

Der Bischof stutzte und nahm mich ins Nebenzimmer, wo er mich fragte: „Sind Sie es wirklich?“

⁸ Pinkafő

⁹ Kartusche

¹⁰ Und dabei

¹¹ hofften

¹² (Scheys)

¹³ Da

Ich bejahte.

Damit war das Eis gebrochen.

Der Bischof zitterte am ganzen Körper; er war furchtbar aufgereggt. Er sagte nur, er müsse den Minister Vass von meiner Anwesenheit verständigen. Vass war **ebenso** erstaunt, **und bestürzt wie der Bischof**, benahm sich aber sehr korrekt, indem er sofort zu mir kam und erklärte, er sei von dieser Stunde an nicht mehr Minister. **Ich säuberte mich nun etwas und bekam ein wohlverdientes Abendessen. Mittelweile musste, wie immer in Ungarn, ein Politiker zu Rate gezogen werden. Es erschien der Abgeordnete Lingauer. Noch vorher hatte ich¹⁴ den Obersten Lehár⁴¹ | zitiert, der freudestrahlend herbeikam, ()¹⁵ sich sofort meldete **und über meine Anwesenheit gar nicht erstaunt war. Er meinte, das habe er sich täglich erwartet.** Der Bote, der zu ihm gesandt worden war, war der Oberleutnant von Almássy, ein Bekannter des Bischofs, der viel bei ihm verkehrt und die Pfadfinder in Steinamanger in patriotischem Sinne erzieht. ()¹⁶**

Nach dem Souper fanden sofort Beratungen statt.

Der Abgeordnete Lingauer wünschte, daß¹⁷ Pronay nach Steinamanger kommen sollten, um hier unter Aufsicht zu sein.

()¹⁸

Ich hatte anfangs die Absicht, noch in IV | der Nacht ein Manifest zu erlassen und es dem Reichsverweser derart bekanntzugeben, daß es eine Stunde später publiziert und die Truppen beeidigt wären.

Dieser *Manifestentwurf*¹⁹ lautete:

„Dem Drange meines Herzens folgend bin *ich*²⁰ in die geliebte Heimat zurückgekommen und habe mit heutigem Tage die Regierung wieder übernommen. Gott mit uns!“²¹

Die Herren meldeten mir aber, daß Graf Teleki und der Oberkommissär für Westungarn Graf Sigray in Iváncz, nahe Steinamanger, auf⁴² | dem Gute des letzteren wären und daß man sie auf telephonische Verständigung in ungefähr zwei Stunden haben könnte.

⁴³ | **Sonntag, 27. März 1921**

¹⁴ Ich hatte

¹⁵ und

¹⁶ Ich säuberte mich nun etwas und bekam ein wohlverdientes Abendessen.

¹⁷ A szó a gépelt szövegbe ceruzával írt betoldás.

¹⁸ Es erschien der Abgeordnete Lingauer.

¹⁹ Manifest-Entwurf

²⁰ Ich

²¹ A nyomtatásban az idézet elején hiányzik az idézőjel.

⁴⁵ | Nach Rücksprache mit dem Obersten Lehár entschloß ich mich, die beiden Herren kommen zu lassen. Es wurde ihnen durch einen Offizier mitgeteilt, daß *ein*²² großes Unglück geschehen würde, wenn sie nicht gleich nach Steinamanger kämen. Sie waren alle im Bette – es war 2 Uhr morgens – und *erschracken fürterlich*.²³ Bis die Herren kamen, entwarf ich mit ()²⁴ Minister Vass eine Botschaft an den Reichsverweser, die per Hughes hätte abgegeben werden sollen.

Lehár war dafür, ihm sofort den Militär-Maria Theresien-Orden und die Herzogswürde zu verleihen. Minister Vass war dagegen; er fürchtete, den Reichsverweser dadurch zu verletzen.

Gegen halb 5 Uhr früh kamen Teleki und Sigray an. Beide waren *entsetzt*²⁵ Sigray *etwas*²⁶ weniger.

Mittlerweile hatte Lehár zum Schutze von Steinamanger ein Bataillon aus Güns kommen lassen. Teleki erklärte sofort, es gebe nur zwei Möglichkeiten: Entweder sofort zurück in die Schweiz oder nach Budapest.

Ich erklärte ihm natürlich, ein Zurück gebe es nicht. *Alea jact*²⁷ est. Teleki selbst war der Meinung, daß sich der Reichsverweser bei meiner Ankunft ()²⁸ melden würde. An einen ⁴⁶ | ernstlichen Widerstand seinerseits glaubte niemand, nicht einmal Lehár.

Ich ^v | entschloß mich aus zwei Gründen, nach Budapest zu gehen: Erstens wäre es im Falle der Loyalität des Reichsverwesers zweckdienlicher gewesen, gleich an Ort und Stelle den ganzen Regierungsapparat zu übernehmen, und zweitens hielt ich Steinamanger als Zentrum der westungarischen Bewegung im Hinblick auf Österreich für nicht sehr geeignet.

Ich befahl daher, daß Ministerpräsident Graf Teleki mit dem Minister Vass um 6.30 Uhr früh per Auto nach Pest zu fahren habe, um den Reichsverweser aufzuklären. Ich selbst wollte eine Stunde später fahren, um, falls sich in Pest Schwierigkeiten ergeben würden, noch rechtzeitig vor Pest hierüber orientiert zu werden. Ursprünglich wollte Graf Teleki nach Pest fliegen; ich habe aber diesen Weg doch für unsicher gehalten.

⁵¹ | **Sonntag, 27. März 1921** Fortsetzung

⁵³ | Die Sache verzögerte sich etwas und wir fuhren eine Stunde später als Teleki weg. Ich fuhr mit Sigray, Oberst Jármy und noch einem Offizier. Am

²² irgendein

²³ erschaken sehr

²⁴ dem

²⁵ bestürzt

²⁶ allerdings

²⁷ iacta

²⁸ freudigst

Volant saß Almássy. Teleki verirrte sich aber am Wege und kam daher erst eine Stunde nach mir in Pest an. Auf dem Wege nach Pest schief ich *entweder oder ich*²⁹ beschäftigte mich mit der Bildung des Kabinetts.

Ich fragte Sigray, ob er eventuell die Regierung übernehmen würde. Er erklärte, es zu tun, wenn sich kein Besserer finden sollte. Ich wollte als Programm der Regierung **haben**: Gesetzmäßigkeit und Sparsamkeit ().³⁰

Wir kamen etwa um 2 Uhr in *Ofen*³¹ an und fuhren vor das Gebäude des Ministerpräsidiums. Dort stellten wir das Auto ein, und ich schickte Sigray und Jármy voraus, um den Reichsverweser von meiner Ankunft zu unterrichten.

Sigray kam nach kurzer Zeit mit *ziemlich langer Nase*³² zurück. Er sagte: „Eure Majestät müssen sehr energisch sein.“

Am Burgtor erwartete mich Hauptmann Magasházy, der Flügeladjutant des Reichsverwesers, ⁵⁴ | in feldmäßiger Uniform mit ^{VI} | rot-weiß-grüner Feldbinde. Er führte mich in ein Appartement der Burg,³³ *wo aber nicht geheitzt war.*³⁴

Ich erklärte **daher**, direkt zum Reichsverweser gehen zu wollen.

Als ich ins Flügeladjutantenzimmer *trat*,³⁵ ()³⁶

()³⁷ kam mir bereits Horthy mit verstörter Mine entgegen³⁸ **und er sagte**³⁹ sogleich in seinem Arbeitszimmer ()⁴⁰:

„Das ist ein Unglück, Eure Majestät müssen sogleich ()⁴¹ zurück“.

Ich **sagte ihm**⁴² ()⁴³ **„Ich will ein Ministerium bilden und Sie zum Armeüberkommandanten machen.“** Er lamentierte, das bedeute den Ruin Ungarns, die kleine Entente würde einmarschieren, die Armee sei nicht verlässlich, es könnte zu Blutvergießen kommen. Es sei nicht einmal ein halbes Perzent Wahrscheinlichkeit, daß die Sache gelingen würde, ich würde keinen Ministerpräsidenten finden, und so fort. Ich erwiderte ihm, ich würde trotz alledem ein Ministerium bilden, ich hielte die Gefahr der kleinen Entente nicht groß, erzählte ihm von der Mission

²⁹ etwas, dann

³⁰ haben.

³¹ Budapest

³² ernstem Gesichte

³³ A nyomtatásban itt pont van és új mondat kezdődik.

³⁴ Es war eisig kalt, ungeheizt, ich sowieso schon durchgefroren.

³⁵ eintrat

³⁶ merkte ich sofort, was für eine Gesinnung hier herrschte: korrektes Frontmachen, aber alla Blicke voll erbitterte Feindseligkeit.

³⁷ Da

³⁸ A nyomtatásban itt pont van és új mondat kezdődik.

³⁹ Er sagte

⁴⁰ (es war früher meines).

⁴¹ weg, müssen sofort in die Schweiz

Briands, erklärte ihm daß mir das Schießen gar nicht imponieren würde, einen Ministerpräsidenten würde ich schon bekommen, eventuell den Minister Vass. Im weiteren Verlaufe der Konversation machte ich ihn auf die Szene in Schönbrunn aufmerksam, als damals unsere weißrote Fahne noch wehte und nach sehr schmerzlichen Ereignissen eingezogen worden war und er mir versichert hatte, er würde mir wieder zu meinen Rechten verhelfen. Ich hielt ihm auch vor, daß ich ihn als kleinen Kapitän zum Marinekommandanten gemacht hatte, aber er blieb auf seinem Stadtpunkt. Auf meine Mitteilungen über die Mission

⁴² erwiderte Horthy

⁴³ sehr freundlich, davon sei keine Rede, ich könne es auch gar nicht, da ich durch meine Reise alle Brücken hinter mir abgebrochen hätte.

Nun begann ein über zwei Stunden dauerndes Ringen um die Macht, bei welchem ich, dort im Gegensatz zur Horthy über keine Gewehre verfügend, trotz verzweifelter Anstrengungen der treulosesten, vaterlandsverräterischsten und niedrigsten Herrschsucht Horthys erlag.

Ich danke zuerst Horthy aufs herzlichste für alles, was er für König und Nation getan, ich zählte seine Verdienste auf und versicherte ihm, daß König und Nation dies niemals vergessen würde:

⁵⁵ | „Und jetzt fordere ich Sie auf, mir die Regierung zu übergeben.“

Horthy: „Was bieten mir Eure Majestät dafür, wenn ich jetzt übergebe?“

Ich meinte, schlecht verstanden zu haben:

„Wie meinen Sie das?“

Horthy: „Ja, was geben Eure Majestät mir dafür?“

Dabei streckte er die offene Hand gegen mich aus. Meinte er Geld und Gut? oder war es eine unwillkürliche Geste, die das Besitzergreifenwollen von einer ihm selbst noch nicht klaren Gabe bedeuten sollte?

In mir stieg ein solcher Ekel auf vor diesem gemeinen Handel, daß mir physisch übel wurde, und nur mit Mühe erwiderte ich:

„Was wollen Sie denn?“

Horthy: „Nun, ich will wissen, was mir Eure Majestät bieten!“

Ich: „Horthy, wenn jemand der Anführer der Truppen war, die das Land von dem Bolschewismus befreiten, wenn es ihm dann gelang, der feindlichen Okkupation ein Ende zu bereiten, wenn er dieses Land treu verwaltet, Ruhe und Ordnung hergestellt hat und es dann seinem König freiwillig, übergibt, so ist sein Platz naturgemäß ein sehr hoher, und es wird auch äußerlich und vor aller Welt zur Geltung kommen, daß er sozusagen der rechte Arm des Königs ist. Dieser Platz, Horthy, gebührt in diesem Falle Ihnen.“

⁵⁶ | Doch Horthy drängte weiter:

„Und was bieten mir Euere Majestät noch?“

Ich: „Ich bestätigte Ihnen sich selbst verliehen Herzogstitel.“

Horthy begann nun plötzlich zu lamentieren. Er spielte so schlecht Komödie, daß selbst ich, der ich von den Menschen immer das Gute annehme, daß dies nur Theater war. Er jammerte: Er dürfe jetzt nicht an sich denken, sondern nur an Ungarn, – das arme Ungarn! Was werde jetzt mit dem Lande geschehen! Revolution, Haltunk der Großen und Kleinen Entente, Einmarsch der letzteren, Opposition der Präbendenten und des Hauptteils des Volkes usw.

Glücklich, ihn von dem Lande und nicht nur von sich sprechen zu hören, konnte ich ihn über diese Fragen beruhigen; ich konnte ihn Punkt für Punkt widerlegen.

Schließlich sagte ich: „Es wird alles verfassungsmäßigen geschehen. Ich werde jetzt ein Ministerium bilden.“

Horthy: „Eurere Majestät werden keinen Ministerpräsidenten finden. Die Armee ist unverläßlich, und es wird zu Blutvergießen kommen.“

Ich erwiderte, einen Ministerpräsident würde ich schon bekommen, ich hätte jetzt schon

Briands gab er zuerkennen, daß er nicht recht daran glaube, die Franzosen hatten schon zu viel versprochen.

⁶² | Als sich die Sache in die Länge zog ()⁴⁴: „Ich bleibe auf meinem Standpunkte.⁴⁵ Ich lasse Ihnen 5 Minuten Zeit, sich die Sache zu überlegen!“

Aber auch nach fünf Minuten war nichts zu erreichen. ()⁴⁶ **Nun, da ich sah, daß auf diesem Wege nichts^{VII} | zu erreichen sei, proponierte ich folgendes: „Ich gehe jetzt nach Steinamanger zurück, nehme dort die Truppen Lehárs und versuche in Steiermark und Österreich Ordnung zu machen.“ wozu er sich wem auch mit Wiederstreben [sic] bereit**

prinzipielle Zusage, sogar von einem von Horthys eigenen Ministern: Vass. Schießen imponiere mir gar nicht, ich würde trotz alledem⁵⁷ | die Regierung übernehmen und ein Ministerium bilden. Es werde bei der bekannten Treue der Ungarn nicht so schwer sein, die Ordnung im Lande aufrechtzuerhalten. Horthy solle jetzt die Macht übergeben!

Horthy sagte, daß er für die Übergabe noch etwas wolle, daß er Armeeoberkommandant sein möchte.

Ich sah, daß die ganze Unternehmung und das Land auf dem Spiele stehe, wenn ich diese niedrige Selbstsucht nicht befriedigte, andererseits erwog ich, daß es für einen Monarchen in meinem Alter und bei dieser außenpolitischen Lage unmöglich sei, die Armee aus der Hand zu lassen, um sie noch dazu – wie ich jetzt entdeckte – in solche Hände zu geben:

„Sie werden unter mir Armeeoberkommandant sein. Jetzt aber übergeben Sie!“

Horthy: „Ich will aber noch etwas.“

Ich: „Was wollen Sie denn noch?“

Horthy: „Ich will wieder Flottenkommandant werden.“

Ich: „Gut, wenn wir wieder einmal eine Flotte haben werden, sollen Sie Flottenkommandant sein!“

Horthy begann wieder das Lamentieren über die Folgen.

Ich antwortete, ich hätte ihm dies alles schon erklärt. Er müsse ja erkennen, welche große Vorteile der König dem Lande bringen könne, wenn sich nur alle loyal hinter ihn stellten.⁵⁸ | Liebe Horthy Ungarn wirklich, so solle er übergeben! Eine zögernde Haltung natürlich schwere Gefahren bringen.

Horthy: „Ich will aber noch etwas haben, wenn ich übergebe.“

Ich: „Was noch?“

Horthy: „Euere Majestät müssen mir noch einen sehr hohen Orden verleihen.“

Ich vergaß vollkommen, daß Horthy Protestant ist, und sagte: „Wenn Sie jetzt übergeben, so verleihe ich Ihnen das Golden Vließ!“

Horthy, freidigt bewegt, sagte, die würde ihm passen.

Ich: „Übergeben Sie jetzt die Macht!“

Horthy: „Unmöglich! Nein! Ich kann nicht übergeben. Jetzt habe ich wieder an mich gedacht! An was denke ich denn? Ich habe ja der Nationalversammlung einen Eid geschworen.“

Ich: „Sie haben mir zuerst den Eid geschworen.“

Horthy: „Der Eid gilt nicht mehr, er ist überholt.“

Ich: „Nein, das ist er nicht. Ich habe keinen Soldaten seines Eides entbunden! Soe, Horthy, sind außerdem noch durch einen zweiten, ganz persönlichen Eid an mich gebunden: durch den Kämmerereid!“

⁵⁹ | Horthy: „Das gilt alles nichts mehr. Eurer Majestät gegenüber fühle ich mich nicht mehr gebunden. Es gilt mir nur mehr der letzte Eid: der der Nationalversammlung geschworene.“

Ich: „Und dieser Eid kann nichts gegen den König enthalten, denn die Nationalversammlung hat nicht das Recht, die alte Verfassung umzuändern, und hat es auch nicht getan! Sie selbst haben auf Anfragen von mir und meinen Getreuen, wie Sie diesen Eid auffassen, immer geantwortet: Als Bekräftigung des meinem Könige geschworenen Eides.“

Nun meinte Horthy, jeder anständige Mensch halte sich „trotzdem“ an den alten Eid gebunden.

erklärte.⁴⁷ Schon vorher hatte ich ihn gefragt, was er jetzt machen werde, ob er mich wohl einsperren würde, worauf er lachte. Während der ganzen Konversation behauptete er, durch seinen der Nationalversammlung geleisteten Eid gebunden zu sein. Er bestritt seine Eidspflicht mir gegenüber. Sagte er allerdings, jeder anständige Mensch würde sich trotzdem an den alten Eid gebunden halten. Als er mir sagte, er hätte Verpflichtungen gegenüber der Nation, erwiderte ich, auf mich schauen in diesem Momente meine Ahnen von Rudolf von Habsburg an hernieder. Er meinte, er begreife das nur zu gut. Vor dem Weggehen

Ich erinnerte ihn an den Eid in Schönbrunn.

Horthy: „Ja, das war damals! Jetzt aber habe ich die Verpflichtung gegenüber der Nation.“

Ich: „Sie haben gar keine Verpflichtung mehr gegenüber der Nation. Das Staatsnotrecht erlischt in dem Augenblicke, in dem der gekrönte König wieder im Lande ist und die Rechtskontinuität wiederherstellen will. Mit meinem Erscheinen hier hat also Ihre Verantwortlichkeit gegenüber der Nation gänzlich aufgehört. Ich allein habe die volle Verantwortung vor Gott und dem Vaterlande, denn ich habe den Krönungseid geschworen und nicht Sie!“

Horthy schwieg ablehnend und verdrossen.

Ich: „Weigern Sie sich jetzt, die Macht zu übergeben, so ist das einfach Revolution und das ganze Staatsleben begibt sich ab heute 60 | abermals auf revolutionären Boden. Also – übergeben Sie!“

Horthy: „Nein!“

Ich: „Herr Admiral, ich befehle Ihnen bei dem Eid, den Sie mir als Ihrem Obersten Kriegsherrn geschworen haben, sich mir zu unterstellen und mir die Macht zu übergeben!“

Horthy: „Nein!“

Dann nach einer Pause: „Übrigens, die Armee ist auf mich eingeschworen und nicht verlässlich königstreu. Eure Majestät dürfen nicht auf sie rechnen.“

Ich: „Das deckt sich nicht mit den Meldungen, die mir erstattet wurden. Es hieß, Sie hätten die Armee fest in der Hand. Sie sind ja übrigens von mir auch darin nach Kräften unterstützt worden und haben Macht und genügend Zeit dafür gehabt.“

Horthy: „Ja, die Armee habe ich fest in der Hand, jedoch ist es meine Ansicht, daß Eure Majestät jetzt die Macht nicht übernehmen sollen, und ich will sie auch nicht übergeben. Daher werde ich der auf mich beedigten Armee befehlen, Eurer Majestät nicht zu gehorchen. Sie wird sicher ihren Eid mir gegenüber halten, eventuell kommt es eben aufs Blutvergießen an. Es ist also nicht einmal ein halbes Prozent Wahrscheinlichkeit, daß Eurer Majestät Sache gelinge.“

Ich: „Wie können Sie denken, daß Soldaten Ihnen den Eid halten werden, wenn Sie selbst⁶¹ | eid-

brüchig würden! Ich glaube vielmehr, daß sich meine Offiziere und Mannschaften bestimmt an ihren zuerst dem Könige geschworenen Eid erinnern und den Ihnen geleisteten Eid nur so weit halten werden, als wie Sie selbst, Horthy, ihn immer ausgelegt sehen wollten: Sie sahen in diesem Eid den dem Admiral des Kaisers und Königs geleisteten Schwur.“

Horthy: „Ich werde alle jene, die ihren Eid zu mir nicht halten, einfach als eidbrüchig und fahnenflüchtig erschießen lassen.“

Ich dachte da: Er spricht sich selbst das wohlverdiente Urteil.

Nur mit Aufbietung meiner ganzen Selbstbeherrschung gelang es mir, diese Infamien zu ignorieren. Ich schwieg aus Liebe zu Ungarn in der immer stärker werdenden Überzeugung, diesem Menschen müsse die Leitung der Geschicke des Landes aus den Händen gerissen werden. Ich sah einen treulosen, verbohrten Widerstand, der keinem Argument weichen wird, weil er keinem weichen will. Alle edleren Gefühle schienen hier erloschen.

Ich hatte niemanden neben mir. Ich wußte nicht einmal, wo meine zwei Herren waren. Ich war unbewaffnet, hatte nicht einmal meinen Revolver bei mir. Draußen waren die Flügeladjutanten

**sagte ich ihm: „Sie bleiben auf Ihrem Stadtpunkt, ich auf meinem.“
Und vorher noch hatte ⁶⁸ | ich ihm gesagt.⁴⁸**

„Sie bleiben hier als mein General.“

Was er⁴⁹ bejahte.

Er erzählte mir unter anderem auch, daß er bei einem angekündigten Putsch zugunsten des Erzherzogs Joseph erklärte, ihn im Blute ersticken zu wollen.

()⁵⁰

Horthys und seine übrigen Satelliten. Alles hier gehorcht nur seinem Befehl. – Ich war wie in einer Falle. Hier gab es keine andere Waffe als hartnäckige Ausdauer. Ich hörte ⁶² | und fühlte aus den Reden und dem Benehmen Horthys, was dieser jetzt überlegte, und so sagte ich offen:

„Sie bleiben auf Ihrem Standpunkt und ich auf meinem. – Was werden Sie jetzt tun? – Werden Sie mich gefangennehmen?“

Horthy sah mich verduzt an. Schaute hierauf nachdenklich-verlegen zu Boden. Es herrschte durch einige Momente vollkommene Stille. Dann errötet Horthy. Er lacht gezwungen und sehr verlegen und sagt langsam, zögernd: „Nein, ich werde Eure Majestät nicht gefangennehmen.“

Ich: „Dann übergeben Sie!“

Jetzt packte Horthy wieder seine alten Einwände aus: „Es ist der Ruin des Landes, die Kleine Entente kommt, im Innern wird Aufstand sein. – Warum haben Eure Majestät nicht noch zehn Jahre gewartet? Ich hätte inzwischen noch weiter gesäubert.“

⁴⁴ sagte ich

⁴⁵ Stadtpunkt

⁴⁶ Ich kämpfte alle Gefühle der Empörung nieder. Vielleicht konnte ich doch noch eine edlere Saite bei meinem Admiral bewegen. Ich versuchte es, indem ich ihm vor Augen hielt, welch großes Vertrauen ich ihm jederzeit geschenkt hatte: Vom kleinen Kapitän hatte ich ihn auf den verantwortungsvollen Posten des ⁶³ | Flottenkommandanten im Kriege gestellt. Ich machte ihn auf die Szene in Schönbrunn aufmerksam, als damals unsere rot-weiß-rote Flagge noch wehte und nach sehr schmerzlichen Ereignissen eingezogen worden war, und er mir geschworen hatte, er würde mir zu meinen Rechten verhelfen! Von Prangins aus hätte ich in meinem Vertrauen zu ihm stets getrachtet, gerade ihn auf einen hohen militärischen Posten zu bringen. Mit Freude hätte ich ihn als Reichsverweser begrüßt, ohne erst auf Horthys Meldung seiner Wahl und Bitte um Bestätigung zu warten. Er müsse doch dieses Vertrauen, welches sein König in ihn gesetzt habe, rechtfertigen! Er könne es doch nicht enttäuschen!

Um seine Loyalität zu beweisen, erzählte nun Horthy, daß er bei einem angekündigten Putsche zugunsten des Erzherzogs Joseph erklärt hätte, ihn im Blute ersticken zu wollen. Er könne den Erzherzog Joseph des Königs wegen nicht zulassen und – den König nicht wegen des Landes:

„Die Kleine Entente wird kommen und Ungarn, dieses arme Land, das sich mir anvertraut hat, ganz verwüsten.“

Dann fuhr Horthy fort, das Volk setze nur mehr Vertrauen in ihn, der dem Sturme nicht gewichen, sondern standgehalten habe. Man sage im Lande, niemand könne mehr Vertrauen in den König setzen, da dieser vor der Gefahr geflohen sei!

⁶⁴ | Ich: „Horthy! Und so eine infame Unwahrheit lassen Sie gegen Ihren König sagen? Sie selber sind ja mein Zeugel Sie selbst waren ja in Schönbrunn und haben dort alles gesehen! Sagen Sie dem Volk, ob ich vor der Gefahr geflohen bin oder nicht?“

Horthy: „In Österreich nicht.“

Ich: „Und in Ungarn? – Ich war nicht hier, als die Revolution ausbrach, ich war dringend nach Wien gerufen worden, wo es noch gefährlicher aussah, doch bin ich Ungarn gegenüber noch viel weiter gegangen als Österreich: Ich habe meiner geliebten Nation die Sicherheit, ja das Leben all meiner kleinen Kinder anvertraut!“

⁶⁹ | Ich war in der Burg in der Uniform Lehärs, als Oberst, erschienen. Ich verließ **dann** das Zimmer durch einen Nebengang und ging mit Magasházy wieder möglichst unbemerkt zum Auto⁵¹ **und fuhr weg.** ()⁵² **Ich hatte den Reichersverswesers gebeten, er möge den Politikern sagen, ich sei schon wieder aus Ungarn draußen. Da wir so alles abgemacht zu haben schienen verlieh ich dem Reichsverswesers⁵³ beim Abschied das Großkreuz des Maria Theresienordens.**⁵⁴

Ich setzte nun Horthy nochmals auseinander, daß ich die von der Kleinen Entente drohende Gefahr nicht für groß halte, hingegen könnte ich für nichts garantieren, wenn Horthy nicht gleich übergebe. Ich hätte Zusagen von führenden Männern, erzählte ihm noch ausführlicher hierüber, nannte jedoch noch keinen Namen. Dann forderte ich ihn wieder auf, die Macht zu übergeben. Horthy glaubte nicht recht an die Versprechungen Frankreichs. Es wären schon so viele gewesen! – Er übergibt nicht! – Plötzlich aber sagte er, er möchte den Namen des fahrenden Franzosen wissen.

Ich erwiderte: „Ich kann ihn nicht sagen: er ist absolut geheim!“

Horthy bedauerte dies: „Es wäre für mich ⁶⁵ | die einzige Möglichkeit gewesen, zu übergeben, denn wenn der Name gewichtig ist, ... dann, natürlich, steht die Sache ganz anders.“

Ich faßte wieder Hoffnung, Horthy könne doch einmal an das Land denken:

„Wenn Sie versprechen, zu übergeben und zu schweigen, so kann ich Ihnen, dem Reichsversweser, den Namen sagen.“

Horthy: „Ja!“

Und so nannte ich ihm den Namen.

Freude von Horthy: „Ja, warum haben denn Eure Majestät das nicht gleich gesagt? – Das ist jetzt natürlich etwas ganz anderes!“

Ich: „Also – übergeben Sie jetzt?“

Horthy: „Natürlich werde ich übergeben ... aber jetzt ... momentan ... ist es unmöglich. Ich habe den ganzen Apparat nicht so in der Hand. Eure Majestät sind zu plötzlich gekommen.“

Ich: „Ich habe es Ihnen ja schon im vorigen Herbst sagen lassen, daß ich bestimmt heuer im Frühjahr wiederkehre.“

Horthy meinte, er könne die ganze Sache jetzt auch noch in wenigen Wochen ganz in die Hand bekommen; die einzige Bedingung dazu wäre, daß ich Lehärs Truppen nehme und nach Wien marschiere:

„Eure Majestät würden das gute alte Wien` erobern, und wir haben ‚unser liebes Österreich-Ungarn‘ wieder.“

Horthy hatte wohl erkannt, daß ich nicht ⁶⁶ | zur Umkehr zu bewegen sei, und deshalb griff er seinen alten Lieblingsplan, den eines Vormarsches nach Wien, auf. Er wiederholte seinen Vorschlag, ich solle mit ungarischen Truppen die Eroberung Wiens versuchen, worauf die Königsfrage auch in Ungarn ganz von selbst geregelt wäre. Ich habe die über die Grenzen Ungarns greifenden Pläne Horthys immer als das traditionelle Ablenkungsmanöver illegitimer Staatsoberhäupter und als verfehlt angesehen und ihn deshalb schon vor Monaten ermahnt, in Ungarn die Gesetzmäßigkeit wiederherzustellen, nicht aber einerseits den Bolschewismus in die Slowakei tragen, andererseits den verkappten Bolschewismus in Österreich bekämpfen zu wollen. Ich wies daher auch jetzt die Horthyschen Pläne zurück, um so mehr als ich besorgen konnte, daß es Horthy nur darum zu tun war, mich von Budapest zu entfernen. Übrigens mag Horthy auch damit versucht haben, mich zu kompromittieren. Ich habe mit den am B. November 1920 an Admiral von Horthy und Herrn von Rakovszky gerichteten Handschreiben erklärt, daß Ungarns Gut und Blut ausschließlich im Interesse Ungarns und nicht für andere, dem Lande fremde Zwecke und Ansprüche verwendet werden sollten. Ich wäre also mir selbst untreu geworden, wenn ich lediglich auf einen unmotivierten Wunsch Horthys hin die Eroberung Wiens inszeniert hätte. Horthy aber tat

Wir führen **nun** um zirka 4.30 Uhr vom *Ministerratspräsidium*⁵⁵ in aller Eile weg,⁵⁶ *damit nicht die Sache verraten werde oder der Reichsverweser seinen Entschluss bedauerte.*⁵⁷

()⁵⁸

Ich⁵⁹ ließ nicht einmal die Wache in der VIII | Burg ins Gewehr treten und befahl dem Flügeladjutanten Magasházy, nicht zu auffallend „Habtacht“ neben mir zu gehen. Die alten Gardien hatten mich aber doch erkannt. Es wurde ihnen jedoch verboten, von meiner Anwesenheit zu sprechen. **Da**

jetzt ganz begeistert und ⁶⁷ | drängte mich. Er würde mich dann nach wenigen Wochen nach Budapest bitten; inzwischen hätte er hier Ordnung gemacht.

Ich lehnte ab: Es sei jetzt nicht von Österreich die Rede, sondern von Ungarn. Horthy solle übergeben.

Horthy meinte, vor drei Wochen könne er ganz unmöglich übergeben, er habe nichts genügend in der Hand.

Ich proponierte nun, im Lande zu bleiben, mich in Szombathely zu verbergen. Horthy nimmt alles fest in die Hand, und in drei Wochen ist Horthy in Szombathely und bittet mich, nach Pest zurückzukehren.

Ich zog meinen Kalender heraus:

„Heute ist der 27. März, drei Wochen sind am 17. April vorbei (und mit Nachdruck): Schauen Sie, Horthy, wenn Sie an dem Tag nicht in Szombathely sind, so bin ich an dem Tag in Budapest!“

Horthy sagte zuerst zu, dann waren ihm aber bald die drei Wochen zu kurz; das könne er nicht; überhaupt, der Plan sei nicht gut; die Ententeleute werden sicher Wind davon bekommen, daß der König in Ungarn sei, und er könne es dann nicht leugnen. Das wäre der Untergang des Landes!

„Nein, der Plan ist unmöglich! Eure Majestät müssen sofort in die Schweiz zurück.“

Ich: „Ich habe es Ihnen ja schon gesagt, daß dies unmöglich ist.“ Jetzt war man so weit ⁶⁸ | wie am Anfang. Jeder Appell an Vaterlandsliebe und Königstreue war gescheitert, alle Argumente waren erschöpft.

Ich griff nun zum letzten Mittel. Ich nahm Horthys Vorschlag eines Vormarsches durch Steiermark auf Wien auf, jedoch mußte ich die Ausführung dieses Planes von einer Besprechung über dessen Durchführbarkeit mit Lehár abhängig machen (diese „Besprechung“ gefiel Horthy schon weniger). Und ich schloß:

⁴⁷ A wozu-tól a lapszélre ceruzával irt javítás.

⁴⁸ Und ich schloß

⁴⁹ Horthy

⁵⁰ A 68. oldalon: Wenn dann die Diplomaten kämen, solle er ihnen einfach sagen, sie hätten bei ihm nichts zu protestieren, Seine Majestät sei ja schon wieder aus Ungarn draußen. Falls aber der Marsch nach Wien undurchführbar sei, so bliebe ich eben in Szombathely und wartete die drei Wochen ab, bis Horthy mich abholen komme, wozu sich dieser, wenn auch mit Widerstreben, bereit erklärte.

Als Horthy endlich diesen Entschluß gefaßt hatte, erklärte er, jetzt mit allem einverstanden zu sein, und äußerte immer wieder seine Freude, daß nun alles so gut geregelt sei und dadurch den günstigsten Verlauf verspreche. Er bitte nun noch um eines: Das Theresienritter-Ordenskapitel, das die Gesuche der Ordensbewerber prüfte, hatte ihm die Ordenswürdigkeit zugesprochen. Es würde ihn aber nur freuen, wenn ihm sein Allerhöchster Kriegsherr diesen Orden ⁶⁹ | überreichte, wie es den Theresienrittern in den Jahren 17 und 18 geschehen sei. Ich verlieh ihm daraufhin den Theresien-Orden.

Jetzt verabschiedete ich mich und fuhr in aller Eile weg, *damit die Sache nicht verraten werde oder der Reichsverweser seinen Entschluß bedauere.* A dólt betűvel szedett mondatrészt a gépelt változatban később szerepel.

aber einige von ihnen vor dem Verbote ausgegangen waren, dürfte das Verbot wirkungslos geblieben sein.

Interessant ist noch folgende kleine Episode: Bevor ich das Arbeitszimmer des Reichsverwesers verließ, fragte ich ihn, ob der mich begleitende Magasházy verlässlich sei, ich hätte vielfach das Gegenteil gehört. Der Reichsverweser versicherte aber, er sei verlässlich und schweigsam *wie wir alle*.⁶⁰

⁸³ | **Sonntag, 27. März 1921** Fortsetzung

⁸⁵ | Wir fuhren von Budapest über Stuhlweißenburg, wo wir vom Korpskommando aus nach Steinamanger meine Rückkunft ankündigten. Es herrschte ein fürchterliche Samum, ein Wind mit Staub, so daß man kaum vor sich hinsehen konnte. Hinter Stuhlweißenburg platzte unser letztes Pneumatik. Wir mußten ein altes picken, was sehr lange Zeit in Anspruch nahm. Mit diesem gepickten kamen wir bis Várpalota, von wo aus ein Weiterfahren unmöglich war. Wir trafen Oberst von Lorr, der dort ein Lehrregiment hat. **Er bewirtete uns.** Er bewohnte das Kastell von Várpalota mit seiner Familie schon seit einem Jahr und ist mit seinem Dienste sehr zufrieden.

⁵¹ A nyomtatásban itt vesszõ van.

⁵² A következõ négy bekezdésbõl az elsõ kettõ a gépelt naplóban késõbb olvasható (VII–VIII. oldalakon):

Ich ließ nicht einmal die Wache in der Burg ins Gewehr treten und befahl dem Flügeladjutanten Magasházy, nicht zu auffallend „Habt Acht“ neben mir zu gehen. Die alten Garden hatten mich aber doch erkannt. Es wurde ihnen jedoch verboten, von meiner Anwesenheit zu sprechen

Interessant ist noch folgende kleine Episode: Bevor ich das Arbeitszimmer des Reichsverwesers verließ, fragte ich ihn, ob der mich begleitende Magasházy verlässlich sei, ich hätte vielfach das Gegenteil gehört. Der Reichsverweser versicherte aber, er sei verlässlich und schweigsam – „wie wir alle“.

Ich war froh, aus der Burg draußen zu sein. Ich hatte eigentlich schon in dem Moment, da ich sie betreten, bedauert, den Rat Telekis befolgt zu haben, statt meinen in der Schweiz gefaßten Plan durchzuführen, aber ich mußte doch glauben, daß Horthys eigener Minister-⁷⁹ | präsident besser wisse, wie es um ihn stehe, als ich aus der Schweiz.

Sollte sich Horthy abermals ändern, so dachte ich nun, würde ich ihn, auf westungarische Bajonette gestützt, eher zur Übergabe zwingen können als mit noch so großer Willenskraft und äußerster Selbstbeherrschung allein und unbewaffnet in der Ofener Burg.

⁵³ Ich verlieh ihm

⁵⁴ daraufhin den Theresien-Orden.

⁵⁵ Ministerpräsidium

⁵⁶ A nyomtatásban itt a mondatnak vége van. A dõlt betûvel szedett mondatrész a 70. oldalon olvasható.

⁵⁷ bedauere. A dõlt betûvel szedett mondatrész a 69. oldalon a második bekezdésben olvasható.

⁵⁸ A nyomtatásban itt következnek: Ich war in der Burg in der Uniform Lehärs, als Oberst, erschienen. Ich verließ das Zimmer durch einen Nebengang und ging mit Magasházy wieder möglichst unbemerkt zum Auto.

⁵⁹ Az itt kezdõdõ két bekezdés a nyomtatásban a 69. oldalon olvasható.

⁶⁰ A nyomtatásban idézõjelben van: „wie wir alle“.

Hinter uns kam ein Regierungsauto mit Graf Teleki und Sigray, die nach Steinamanger fuhren. Sie baten mich, einzusteigen, aber nach

ihrer schwächlichen Haltung wollte ich nicht mit ihnen fahren. Sie fuhren weiter. Zum *Glücke*⁶¹ traf bald eines unserer drei Autos ein, die von Steinamanger gestartet waren und das unterwegs in einen Graben gefallen war und sich die Lenkstange verbogen hatte, so daß die Innsassen die Lenkstange bei einem Dorfschmiede geradebiegen lassen mußten. Glücklicherweise hatte der Unfall für die Insassen keine üblen Folgen gehabt. Fast gleichzeitig kam auch da dritte Auto an, das uns bis Pest^{IX} | gefolgt war und dort in der Hofgarage neue Pneumatiks gefaßt hatte. Nun wurden wir endlich flott.

⁸⁷ | **Montag, 28. März 1921**

⁸⁹ | Die Nacht war sehr kalt. Ich hatte nur einen dünnen Husaren-Sommerpaletot und darüber einen schwarzen Mantel des Bischofs. Ich froh *wie ein Schneider*⁶², dabei wurde der Wind immer stärker und wir waren übernachtig. Um zwei Uhr früh hatten wir wieder eine Panne. Ich verließ nun das Auto Almássys und setzte mich in das Fliegerauto, eben jenes, welches die Lenkstange verbogen gehabt hatte. Es war seitlich zu schließen und so konnte der Wind nur von vorne blasen. Ich hielt das bereits für ein Paradies.

Um halb 6 Uhr früh kamen wir in Steinamanger an. Die zweite Nacht gänzlich ohne Schlaf. Oberts Lehár war erwacht und meldete mir folgendes:

Horthy hatte ihm telegraphiert, **er solle mich bewegen, sofort das Land zu verlassen.**

()⁶³

Magasházy hatte ihm auch telephonierte: „Karl⁹⁰ | hat Pest verlassen, worauf Lehár replizierte: „Seine Majestät.“ Benitzky und Szmrecsányi wären über Befehle Horthys in Hajmaskér angehalten worden, als sie zu mir kommen wollten. **Szmrecsányi soll sich angeblich geäußert haben, nun würde Horthy aufgehängt werden.**

Auf das Telegramm Horthys hin telegraphierte ich ihm:

()⁶⁴ „In Anbetracht der geänderten Verhältnisse ()⁶⁵ **fordere ich Sie auf, sich mir zu unterstellen und ich vertraue auf die Bereitwilligkeit meines bewährten Admirals (ungefähr).**“ Es kam die Antwort, er könne sich

⁶¹ Glück

⁶² maßlos

⁶³ „Báró Lehár ezredes, Szombathely. Kérlek a haza érdekében igyekezz, hogy a ma éjjel Szombathelyre visszaérkező Károly királyt még az éj folyamán a határon átszállítsd. Horthy.“ – (Zu deutsch: „Oberst Baron Lehár, Szombathely. Ich bitte im Interesse des Vaterlandes, Dich zu bemühen, daß Du den heute nachts nach Szombathely, zurückkehrenden König Karl noch im Laufe der Nacht über die Grenze transportierst. Horthy.“)

nicht unterstellen, werde sich aber, wenn ich die Herrschergewalt übernehme, fügen.

Es⁶⁶ wurde nun mit Sigray ein Manifest verfaßt, welches gegenüber dem ersten nur eine kleine Zugabe, einen Hinweis auf meine Friedensliebe, enthielt. **Es war ausgemacht worden, daß Teleki provisorisch unter mir die Regierung forfürth, er sofort nach Budapest zurückkehrt und dort alles für meine Ankunft in ^x | ca. 2 Tagen vorbereitet. Für das Manifest lehnte er die Verantwortung ab.**

Am Nachmittag des Montag empfing Horthy die Ententegesandten. Er teilte ihnen meine Ankunft mit. **Ich hatte ihm durch Teleki befehlen lassen, den Gesandten gegenüber zu erklären, die Königsfrage wäre gelöst. Ich glaube, daß er diesem Befehle nicht nachgekommen ist.** Er hatte, wie ich hörte, schon damals den spanischen König auf radiotelegraphischem Wege gebeten, mir ein sauf-conduit zurück nach der Schweiz zu verschaffen.⁶⁷ Die Gesandten waren nicht sehr freundlich. Die unangenehmsten waren der Serbe und der Engländer,⁶⁸ **angeblich ein Judenstämmling. Der letztere erklärte, der König verfolge habsburgische Politik und setze die dynastischen Interessen über die des Landes.**

*Am Abend*⁶⁹ ()⁷⁰ erklärte Horthy, das Manifest nicht zu veröffentlichen. *Er*⁷¹ befahl Zivil – und Militärbehörden, nur ihm zu gehorchen.

⁶⁴ Lieber Admiral Horthy!

⁶⁵ verlange Ich Ihre unbedingte Unterwerfung unter Meine Befehle. Von Ihnen, Meinem braven, treuen Admiral, bin Ich gewiß, wie Ihre Entscheidung ausfallen wird. Karl.“

Horthy antwortete darauf: „Bitte Seine Majestät, diesen Befehl zurückzuziehen, ich kann darauf erst nachmittags antworten.“

Weiters: Er fürchte sehr, daß, falls er die Regierung übergebe, die Anarchie kommen werde oder Erzherzog Joseph, und daß dann eine Katastrophe für das Land kommen werde.

Um 3 Uhr nachmittags hughesierte Horthy dem Grafen Teleki, dass er unter gewissen Voraussetzungen bereit sei, die Macht zu übergeben, daß er sich aber vorbehalten müsse, bis dahin die Maschinerie in der Hand zu behalten.

Graf Teleki antwortete nach Rücksprache mit mir:

„King thanks you for loyalty. In case of your demission he doesn't want Joseph, but Lukachich as iron commander of Budapest. He wants to give out manifest to-day and to take the oath of the troops. Teleki.“ – (Zu deutsch: ⁹¹ „König dankt Ihnen für Loyalität. Im Falle Ihres Rücktritts will er nicht Joseph, sondern Lukachich als festen Kommandanten von Budapest. Er will heute Manifest herausgeben und die Truppen beeidigen. Teleki.“)

Ich war überzeugt, daß ich denselben oder den nächsten Tag die Regierung übernehmen würde, und besprach mit Teleki die Reisemodalitäten. Er meinte: Per Auto nicht möglich, da für einen entsprechenden Empfang gesorgt werden müsse

⁶⁶ Az előző lábjegyzetben irt rész folytatása a 91. oldalról.

⁶⁷ Az aláhúzott szavak a nyomtatásban dőlt betűvel vannak szedve.

⁶⁸ A nyomtatásban itt pont van.

⁶⁹ Im Laufe des Abends

⁷⁰ stellte sich heraus, daß Horthy nicht daran denke, die Regierung zu übergeben. Er.

⁷¹ A nyomtatásban itt vessző után folytatódik a mondat: und a személynév más (Er) nélkül.

⁹³ | **Dienstag, 29. März 1921**

⁹⁵ | Am **nächsten Tage**, Dienstag kamen Andrassy und Bethlen zu mir in Audienz. Beide brachten dieselbe Proposition: Zurück in die Schweiz, sonst Gefahr für die Nation, aber vorher eine Proklamation erlassen, um aus der Situation den *größtmöglichen*⁷² Nutzen zu ziehen.

Andrassy trug *dies*⁷³ mehr ruhig vor, dabei mit Ausfällen gegen Horthy, Bethlen⁷⁴ mehr mit der calvinischen Steifnackigkeit. Er übermittelte mir auch Aufträge Horthys, ich sollte bald abreisen, niemanden empfangen etc., was ich nicht zur Kenntnis nahm.

Aus den Anregungen Andrassys konstruierte ich mir die letzte friedliche Lösung. Ich telegraphierte dem Reichsverweser ()⁷⁵:

„Ich verstehe Ihre Politik nicht. Entweder hätten Sie mich neulich in Budapest verhaften lassen sollen,⁷⁶ oder aber sich mir unterwerfen. Um den Bürgerkrieg zu bannen, schlage ich Ihnen folgendes vor: Ich ernenne Sie zum königlichen Statthalter und beede Sie. Ich bleibe als König mit allen königlichen Ehren im Lande,⁷⁷ werde über alles im Laufenden⁷⁷ erhalten und übernehme zu günstiger Zeit die Regierung.⁷⁸ Ich verlange die Auflösung des Hauses.“ Unter der Hand ließ ich ihm sagen, **daß die Auflösung des Hauses nicht**⁷⁹ **conditio sine qua non sei und** daß der Eid auch nicht öffentlich abgelegt werden müsse, nur in Anwesenheit zweier Geheimer Räte.

¹⁰¹ | **Mittwoch, 30. März bis Freitag, 1. April 1921**

¹⁰³ | Die Antwort war ein Brief, in dem er mich seiner Loyalität versicherte und erklärte, er könne keinen öffentlichen Eid ablegen und ein geheimer nütze nichts.

Mittlerweile hatten zwischen (),⁸⁰ Teleki, Andrassy ()⁸¹ und Gratz, der aus Wien gekommen war, Beratungen über die politische Lage, das Manifest *etc.*⁸² stattgefunden. Ich erklärte **aber, nicht mit diesem vierblättrigen**

⁷² größtmöglichen

⁷³ das

⁷⁴ A gépelt szövegben eredetileg itt Teleki neve van, ami ceruzával át van húzva, és fölé van írva Bethlen.

⁷⁵ ungefähr

⁷⁶ A nyomtatásban itt nincs vessző.

⁷⁷ laufenden

⁷⁸ A nyomtatásban itt fejeződik be az idézet.

⁷⁹ A nicht a gépelt szövegbe ceruzával van beírva.

⁸⁰ Bethlen

⁸¹ , Sigray

⁸² usw.

Kleeblatte, sondern, nur mit Gratz zu verhandeln. Das ist wirklich ein braver Mann. Er war immer für das Aushalten und arbeitete mit mir als Minister des Horthy gegen die Pester Regierung. Ein schwarz-gelber Ungar durch und durch. Als obgenanntes Kleeblatt ()⁸³ etwa vier Tage verhandelt hatte, wollte es⁸⁴ eine Abschiedsaudienz,⁸⁵ natürlich mit langem Gerede. Ich gewährte die Audienz, machte sie aber sehr kurz und feierlich, schnallte das Bajonett um, und hielt folgende Ansprache:

„Es ist mein unwiderruflicher Wille, über den nicht mehr diskutiert wird:

1.) Ich bleibe im Lande, solange ich nicht sehe, daß daraus ein Krieg für Ungarn entsteht. Innerpolitische Gründe sind mir nicht maßgebend. (Die Politiker befürchteten damals eine Dethronisation im Parlamente.)

2.) Das Manifest ist gut; ich behalte mir vor, daran noch Korrekturen vorzunehmen.

3.) Dr. Gratz bleibt in Steinamanger.“

¹⁰⁴ | Hierauf dankte ich ihnen.

Einer fragte noch, warum ich das Land nicht verlassen wollte, worauf ich erwiderte: „Weil ich ein zu guter Ungar bin.“ Hierauf Händedruck **und gnädiges Kopfnicken.**

Bevor sie wegfuhr, ließen sie noch fragen, was unter Korrekturen zu verstehen sei. Ich ließ antworten: „Keine die großen Ideen störenden.“

()⁸⁶

¹²³ | **Montag, 4. April 1921**

⁸³ Als die Herren

⁸⁴ sie

⁸⁵ A nyomatásban itt pont van.

⁸⁶ ¹¹¹ | **Samstag, 2 April 1921**

¹¹³ | Am Samstag war die Note der Großen Entente gekommen und gleichzeitig drohende Meldungen über Serbien. Auf das hin wollte man eine Entscheidung haben. Ich berief mich auf meine Erkrankung; die ungarische Regierung möge machen, was sie wolle, da sie ja nicht meinige sei.

¹¹⁵ | **Sonntag, 3 April 1921**

¹¹⁷ | Am Sonntag ließ sie sagen, wenn ich die Erklärung, auszureisen, nicht bis sechs Uhr abends gegeben haben würde, müßte sie um vier Uhr früh den Befehl zu gewissen Evakuierungen geben. Mittlerweile war aber eine Mitteilung gekommen, die die Situation wieder etwas günstiger erscheinen ließ. Fitz Williams hatte mir das A. Telegramm gebracht. Gratz hat nun eine Art Erklärung verfaßt. Etwa:

„Mit Berufung auf die mir durch die ungarische Regierung zugekommenen Mitteilungen über drohenden Krieg habe ich mich entschlossen, auszureisen.

Ich werde nur unter folgenden Bedingungen wegfahren:

Die Regierung hätte die Verantwortung zu übernehmen:

1. daß das Manifest publiziert wird;
2. daß die Reise meinem Range entsprechend vor sich gehe und ich in der Schweiz genau so wie früher leben könne;

3. daß alle jene, die treu zu mir gehalten haben, keine Nachteile erlitten.

Übrigens bin ich jetzt krank, und ich werde erst nach meiner Genesung abreisen.“

So wäre es möglich gewesen, zurückzutreten, falls die Mitteilungen der ungarischen Regierung nicht richtig waren oder die daran geknüpften Bedingungen nicht erfüllt wurden.

¹²⁵ | ()⁸⁷ Mittlerweile waren die Ultimata von der Kleinen Entente gekommen. Ein tscheschisches ^{XII} | ()⁸⁸ im Namen der Rumänen und Serben, ungezählte serbische. Das schwächste war das eigentliche rumänische. Gratz verlangte, daß die Ultimata schriftlich wiederholt würden weil er glaubte, daß die Gegner sich dazu schwer entschließen würden. Dann wies er das Ministerium an, bei den Großmächten gegen die Einmischung der *kleinen*⁸⁹ Entente in innere⁹⁰ *ungarischen*⁹¹ Angelegenheiten zu protestieren. Er befahl auch, man solle den Rumänen sagen, daß ich im Jahre 1918 dem König Ferdinand gegen den Willen der Deutschen den Thron gerettet hätte. Gratz hatte⁹² mir zuerst vorgeschlagen, dem Könige direkt diese Sache zu telegraphieren, bat mich aber dann wegen der Siebenbürger, die eine solche Message vielleicht als Preisgabe ihres Landes an Rumänien gedeutet hätten, davon abzusehen. Die beiden ersten Befehle Gratz' ¹²⁶ | wegen schriftlicher Wiederholung der Ultimata und wegen Protestes bei den Großmächten sollen, wie mir mitgeteilt wurde, vom Ministerpräsidenten Teleki als unnütz storniert worden sein. Dies war ein Hauptgrund für die Demission Gratz'.

Bei allen diesen diplomatischen Arbeiten war der Spiritus rector der ehemalige Botschafter Graf Szécsén, der sich in der selbstlosesten und patriotischsten Weise in den Dienst der Sache stellte. Er hat auch am Manifeste mitgearbeitet. Er war nach Steinamanger geeilt, sobald er im Ödenburger Komitate erfahren hatte, daß ich angekommen war.

Das gefährlichste an der außenpolitischen Lage war, daß die ungarische Regierung erklärt hatte, keinen Widerstand zu leisten.

Andererseits ist so ziemlich erwiesen, daß der linke Flügel der Kleinen Landwirte-Partei irgendwie mit den Serben packelte. Weiters besteht ein Brief des ehemaligen Hauptmanns Gömbös, worin er den Serben die Freundschaft anträgt und dafür als Preis die Dethronisation des Hauses versprach. Diesen hochverräterischen Brief hatte Teleki in der Hand. **Es wäre seine Pflicht gewesen, Horthy ^{XIII} | hiervon zu verständigen.**

Man sieht also: Wenn auch die Regierung die Erklärung, keinen Widerstand zu leisten, nicht den Serben gegeben hat, so bestanden ¹²⁷ | doch Kanäle, durch die es der serbische Gesandte leicht hätte erfahren können. Es bestand bei den Bestgesinnten die Furcht, daß die Kleinen Landwirte den

⁸⁷ Am Montag ließ man mir sagen, man wolle, daß ich am Dienstag wegfahre. Ich vermute, daß sie gar nicht an meine Krankheit glaubten. Mindestens hielten sie die Sache für nicht gefährlich. Teleki sagte einmal, er hätte mit einer Kopfwunde, mit 39 Grad Fieber, amtiert. Da könnte ich also auch fahren. Ich stimmte zu ...

⁸⁸ , im eigenen und

⁸⁹ Kleinen

⁹⁰ A gépelt szövegben ceruzával van beírva.

⁹¹ ungarische

⁹² hat

Serben suggerieren würden, einzumarschieren und vielleicht *irgend ein*⁹³ ungarisches Dorf anzuzünden, um die Schuld auf den König zu wälzen. Nach dem letzten Vorschlage an Horthy versuchte ich noch das letzte Mittel: das der Gewalt.

Mit den Truppen Lehárs nach Pest zu marschieren, war aber unmöglich; denn erstens ist die Distanz zu groß und war der Anschluß der anderen Garnisonen unsicher, und zweitens ist Ungarn so schmal, daß jederzeit ein Einbruch der Gegner erfolgen kann. Entscheidend ist aber, daß Lehárs Truppen, 1500 Feurgewehre, auf die ganze Grenze von 150 Kilometer verteilt waren. Diese abzuziehen, hätte bedeutet, die Serben einzuladen, in Ungarn einzufallen.

Es gab nun noch ein zweites Mittel:⁹⁴ ()⁹⁵ **Ostenburg**⁹⁶ **Als Hunyady am Donnerstag eintraf, fragte er mich, ob Ostenburg**⁹⁷ am Freitag oder Samstag das System im Budapest umstürzen *dürfe*.⁹⁸ ()⁹⁹ Ich bejahte. Später wurde der Termin auf Dienstag verschoben. Gleichzeitig erklärte man, ich sollte am bestimmten Tage um 2 Uhr früh in *der Maria Theresienkaserner*¹⁰⁰ sein, und zwar durch die Somogy und die Donau mit einem Nachen übersetzend hingelangen.

Sie erklärten 700 Mann zu haben, der zwei Regimenter in Pest nicht sicher zu sein, die Artillerie vielleicht zu haben. Auf das hin ließen Lehár und ich die Sache als aussichtslos fallen. Am Montag jedoch ließen sie sagen, sie würden es dennoch machen. Es scheint ihnen aber doch der Mut im letzten Moment gefehlt zu haben. Es war zuletzt vereinbart, dass die Sache um 2 Uhr früh losgehen sollte und sie bis 4 oder 6 Uhr per Hughes nach Steinamanger melden würden. Benitzky hätte momentan die Regierung übernehmen und ich mit dem für die Schweiz bereitgestellten Zuge nach Budapest fahren sollen. Für alle diese Manöver musste ich krank werden, um die Krise hinauszuziehen. Andererseits musste ^{XIV} | ich gegen Dienstag wieder wohler werden und so musste schließlich am Dienstag abgereist werden. Die montägige Verständigung, daß die Sache doch stattfinden, war mir nicht rechtzeitig gemeldet worden, sondern erst, als der Offizier bereits weg war. Ich möchte noch einiges über weißen Terror sagen. Es wird erzählt, daß nach der

⁹³ irgendein

⁹⁴ A nyomatásban itt pont van. Majd így folytatódik: Ich wurde befragt, ob Offiziere

⁹⁵ Sie sagten, sie hätten 700 Mann.

⁹⁶ A gépelt szövegbe kézzel van beszúrva.

⁹⁷ A gépelt szövegbe kézzel van beszúrva.

⁹⁸ dürfen

⁹⁹ Sie sagten, sie hätten 700 Mann.

¹⁰⁰ Budapest

Ermordung des Redakteurs der Népszava¹⁰¹ die Mörder dem Soldaten, der Zeuge der Tat war und dies auch den Offizieren gegenüber zugegeben hatte, gleichfalls in die Donau geworfen haben. Beide Mörder wurden über Befehl der Kanzlei des Reichsverwesers freigelassen.¹⁰² Einer die Mörder soll ein Rittmeister Graf Croy gewesen sein. Dieser Ehrenmann tauchte übrigens auch in Steinamanger auf. Dem Sohne eines Rabbiners wurden die Hoden weggeschnitten und auf einem Teller dem Vater überbracht. Ein Offizier, der früher dem Pronay-Detachement angehört hatte, erzählte, daß jüdische Frauen gezwungen wurden, mit großen Hunde Unzucht zu treiben. Bei der Gruppen Lehár kamen keine Atrozitäten vor. Nur einmal wurde ein Redakteur gezwungen, einen gegen die Offiziere gerichteten Artikeln zu verschlingen und es wurde ihm Tinte nachgegossen.

In den letzten Tagen meines Aufenthaltes in Steinamanger verschärfte sich die Kontrolle der ¹²⁸ | Regierung. ()¹⁰³ Gratz wurde durch Kánya, Lehár durch Hegedüs kontrolliert.

()¹⁰⁴

Horthy erließ einen sehr merkwürdigen Armeebefehl, den zu publizieren, Lehár sich weigerte, und Teleki **wieder** erklärte, diese Weigerung als Ministerpräsident zu billigen. **Steinamanger¹⁰⁵ wurde künstlich von der Außenwelt abgesperrt. Es gab 9 Kontrolstationen zwischen Budapest und Steinamanger.**

¹³³ | **Montag, 4. April 1921** Fortsetzung

¹³⁵ | Oberst Lehár ließ **dennoch** einen amerikanischen Journalisten kommen, dem er mitteilte, daß meine Anwesenheit die Gesetzmäßigkeit bedeute, daß es jetzt weder roten noch weißen Terror mehr gebe. Dies scheint in Budapest mißfallen zu haben, denn Lehár erhielt **am Tage vor meiner Abreise** den Befehl, sich nach Budapest zu begeben. Er erklärte, solange in Steinamanger zu bleiben, als der König dort bleibe, worauf er enthoben wurde.

()¹⁰⁶

^{xv} | **Ich habe niemals Pronay und Héjjas gesehen; ich kenne sie auch gar nicht. Es ist bezeichnend, daß Horthy als Wache nur Leute des Pro-**

¹⁰¹ A lap neve a gépelt szövegbe kézzel és ceruzával van beírva.

¹⁰² A szó kézzel és ceruzával van beírva a gépelt szövegbe.

¹⁰³ Steinarmanger wurde künstlich von der Außenwelt abgesperrt. Es gab neun Kontrollstationen zwischen Budapest und Steinamanger. Ez a két mondat a gépelt szövegben később olvasható.

¹⁰⁴ Auf das hin ließen Lehár und ich die Sache als aussichtslos fallen.

¹⁰⁵ Az itt kezdődő és a következő mondat a nyomtatásban a 128. oldalon olvasható.

¹⁰⁶ Die Lage war unhaltbar geworden. Es war an kleine günstige Wendung mehr zu denken. Da nun dia Sache der Offiziere

nay-Detachements hat. In der Zeit des Steinamangerer Aufenthaltes kamen: Von den Kroaten ein von der Frank-Partei gesandter Doktor, der mir klipp und klar erklärte, die Kroaten wollten weder von Ungarn noch von Österreich etwas wissen, sondern nur die Dynastie haben. Er erzählte Lehár, daß die Kroaten noch viel Geld brauchten und noch nicht fertig seien. Weiteres sah ich Rtm. Riedl, der eine Bewegung in Steiermark entfachen und es dazu bringen sollte, daß ich bei der Durchfahrt durch Österreich in Steiermark aufgehalten werde. All dies scheiterte an der allgemeinen Feigheit. Ich habe ihm für den Bischof Schuster eine von mir paraphierte Erklärung übergeben, die Mitteilungen über die Vorgänge im November 1918 und über die angebliche Eidesentbindung enthält. Ich habe Riedl aber verpflichtet, daß er diese Erklärung nach Kenntnisnahme durch den Bischof und Professor Uhde verbrenne; er könne eine Kopie ohne meine Paraphe machen, aber auch diese Arbeit dürfe nicht für Zeitungen verwendet werden. Rintelen, der sich überhaupt sehr anständig benahm, erklärte, die Steiermark würde sich von Österreich als Herzogtum losrennen und zu ihrem früheren Herrscher zurückkehren, falls die Sache in Ungarn gutgehe (durch Lehár). Major Milossevics meldete aus Wien, daß dort vor 6 Monaten nichts zu machen sei. Ich gab ihm nichts mit. Nur Rittmeister Riedl und Oberleutnant Wachsmann bekamen Briefe für Ihre Majestät, die auch angekommen sind. Milossevics kam noch ein zweites Mal. Fitz William gab ich einen Brief für Ihre Majestät. Ich habe auch Schager geschrieben, da die Situation unhaltbar werde; er solle das Tiroler und steirische Komitee verständigen, daß ich auf der Durchfahrt event¹⁰⁷ aufgehalten werde. Fitz William hat Borovicsenyi kommen lassen, um den Ententeleuten zu zeigen, daß ich wirklich krank sei. Da nun die Sache Ostenburg nicht gelungen war, mußte ich^{XVI} | doch am Dienstag abreisen. ()¹⁰⁸

¹³⁷ | **Dienstag, 5. April 1921**

¹³⁹ | Die Budapester Regierung soll befohlen haben, daß jede Demonstration zu unterbleiben habe. Die Lokalbehörden hielten sich jedoch nicht an diese Weisung und verständigten die Bevölkerung anderthalb Stunden vor der Abreise.

¹⁰⁷ A nyomtatásban itt pont van.

¹⁰⁸ Die Zeit lief gegen mich. Es waren nun acht Tage seit meiner Besprechung mit Horthy und Hortis seit meiner Ankunft an die fremden Mächte verstrichen, anfangs, einem Widerstand zu organisieren, die der Restauration günstig gesinnten Mächte waren aber lahmgelegt worden. Horthys unbekehrbare Treulosigkeit erzwang meine Abreise.

Diese kam trotz der schlechten Witterung in Massen und stellte sich auf dem Hauptplatz auf. ()¹⁰⁹ Ich erschien auf dem Balkon, die Menge sang die *Volkshymne*¹¹⁰ und alles rief: „Auf Wiedersehn, auf baldiges Wiedersehn!“ – Einige sagten: „Die, die jetzt den König hinaustreiben, sollen bald weggehen!“ **Es waren Schulkinder, Abgeordnete, Eisenbahner etc. anwesend.** ()¹¹¹

Im großen Saale des bischöflichen Palais waren der Adel, die Geistlichkeit, Graf Sigray und der Vizegespan Herbst zur Abschiedsaufwartung erschienen. Als ich die Treppe hinunterging, trat die Wache ins Gewehr¹¹² **und** wir fuhren mit Sigray langsam zur Bahn, allerorten von der Bevölkerung stürmisch begrüßt und mit Wiedersehensrufen begleitet. ()¹¹³

Auch am *Bahnhofo*¹¹⁴ waren zahlreiche Menschen, die in dieselben Rufe ausbrachen ()¹¹⁵, als sich der Hofzug in Bewegung setzte.

Bevor der Zug den Steinamangerer Bahnhof verließ, wurde er noch einmal angehalten, da Telegramme aus Budapest gekommen waren. Die Menge lief dem Hofzug nach. ()¹¹⁶

Ich¹¹⁷ **hatte nämlich nach Budapest sagen lassen, daß ich ()¹¹⁸ nur unter drei ()¹¹⁹ Bedingungen wegfahren würde:**

Die Regierung hätte die „Verantwortung zu übernehmen:

1.) daß das Manifest publiziert wird; 2.) daß die Reise meinem Range entsprechend vorsichgehe und ich in der Schweiz genau so wie früher leben könne;

3.) daß alle jene, die treu zu mir gehalten haben, keine Nachteile erlitten.

()¹²⁰

¹⁰⁹ Es waren Schulkinder, Abgeordnete, Eisenbahner usw. anwesend.

¹¹⁰ den Hymnus

¹¹¹ Und ein Bauer klagte laut: „Ach, was haben sie unserem armen König die Haare weiß gemacht in diesen Tagen!“

¹¹² Gewehr;

¹¹³ Ich hatte noch immer eine geheime Hoffnung, daß vielleicht ¹⁴⁰ | doch noch aus Pest die Nachricht kommen werde: „Alles gelungen, Maschine umdrehen!“

Ich verzögerte alles nach Möglichkeit. Ich berief mich noch darauf, daß meine Bedingungen nicht angenommen seien und ich ohne diese Annahme nicht abreise. Es kam jedoch die Meldung, ich solle fahren, ich würde die Annahme der Bedingungen noch auf ungarischem Boden erfahren.

¹¹⁴ Bahnhof

¹¹⁵ (wie früher)

¹¹⁶ Wiederum glaubte ich, die so sehnlich erwartete Nachricht aus Pest wäre gekommen. Ich habe mich mit Herzklopfen aus dem Waggonfenster gelehnt, voll Freude und Stolz über meine Offiziäre, meinent, sie hätten für König und Nation alles gewagt und gewonnen.

Es war aber nur die Annahme meiner drei Bedingungen gekommen, darunter die des bedingungslosen und zeitlich unbegrenzten Aufenthaltes in der Schweiz.

¹¹⁷ Az itt következő rész a 3. pont végéig a nyomtatásban a 117. oldalon olvasható.

¹¹⁸ werde

¹¹⁹ folgenden

¹²⁰ Übrigens bin ich jetzt krank und ich werde erst nach meiner Genesung abreisen.

Diese letzteren punkt nahm ich noch auf, da Graf Erdődy mir gemeldet hatte, er würde gemäß einer Verständigung des Präsidenten der Steinamangerer Polizei nach meiner Abreise verhaftet werden. Schon am Samstag war die Note der großen Entente gekommen und gleichzeitig drohende Meldungen über die Serben. Auf das hin wollte man eine Entsch-^{xvii} | dung haben. Ich berief mich auf meine Erkrankung; die ungarische Regierung möge machen, was sie wolle, da sie ja nicht die meinige sei.

Am¹²¹ Sonntag ließen¹²² sie sagen, wenn ich die Erklärung, auszureisen, nicht bis 6 Uhr abends gegeben haben würde, müßte sie um 4 Uhr früh den Befehl zu gewissen Evakuierungen geben. Mittlerweile war aber irgendeine Mitteilung gekommen, die die Situation wieder als etwas günstiger erscheinen ließ. Fitz Williams hatte mir das Albach¹²³-Telegramm gebracht. **Auf das hin hat Gratz ()¹²⁴ eine Art Erklärung verfaßt,¹²⁵ die ein Zurückgehen gestattet hätte (mit Berufung auf die mir durch die ungarische Regierung zugekommenen Mitteilungen über drohenden Krieg habe ich mich entschlossen auszureisen. Dann folgten die drei Bedingungen. Übrigens bin ich jetzt krank und ich werde erst nach meiner Genesung abreisen.) So wäre es möglich gewesen, zu sagen, die Mitteilungen der ungarischen Regierung waren nicht richtig, anderseits möglich, die Genesung hinauszuschieben.**

Am¹²⁶ Montag ließ man mir sagen, man wolle, daß ich am Dienstag wegfare. Ich vermute, daß sie gar nicht an meine Krankheit glaubten. Mindes- tent hielten sie die Sache für nicht gefährlich. Teleki sagte einmal, er hätte **amtiert** mit einer Kopfwunde bei 39 Grad Fieber ()¹²⁷. Da könnte ich also auch fahren. Ich stimmte zu,¹²⁸ **da ich dachte, dass nachts Ostenburg handeln würde.**

¹⁴⁵ | **Dienstag, 5. April 1921** Fortsetzung

¹⁴⁷ | Vor meiner Abreise demissionierte ()¹²⁹ Cziráky, der sich überhaupt vorzüglich benommen hatte. Auch wollte Sigray, nachdem er mich an die Landesgrenze gebracht hatte, demissionieren. Man redete ihm aber ab, da

¹²¹ A nyomtatásban ez a bekezdés a 117. oldalon olvasható.

¹²² liess

¹²³ A

¹²⁴ hat

¹²⁵ A nyomtatásban itt pont van.

¹²⁶ Ez a bekezdés a nyomtatásban a 125. oldalon olvasható.

¹²⁷ , amtiert.

¹²⁸ A nyomtatásban itt három pont van.

¹²⁹ Obergespan Graf

die Gefahr bestand, daß Dömötör Oberkommissär werden würde, der sich in der Königsfrage sehr schlecht benommen hatte.

Glänzend haben sich benommen¹³⁰ Bischof Graf Mikes, Hunyady, Graf Szécsén, Marsovszky,¹³¹ Borovicsény, Graf Josef Károlyi, Markgraf Pallavicini, der Polizeipräsident ()¹³² und die Polizei von Steinamanger, die Offiziere^{xviii} | und Truppen des Korps Lehár.

Der Zug verließ also *abends*¹³³ Steinamanger, ()¹³⁴ in¹³⁵ Körmend fand eine Huldigung der Familie des Fürsten Batthyány statt, der sich übrigens auch sehr gut benommen hat und mir sein Schloß zur Verfügung gestellt hatte. In Rátot stieg die Gräfin Sigray, eine Amerikanerin, ein, die auch eine begeisterte Anhängerin ist. Überall war natürlich auch viel Bevölkerung. **Besonders rührend war es** in¹³⁶ St. Gotthard.¹³⁷ **Es** erschien der Stuhlrichter mit dem Legitimistenabzeichen **im Knopfloch**. ()¹³⁸ An¹³⁹ der Grenze in Gyanafalva ()¹⁴⁰ kam allmählich der ganze Ort heraus. Zigeuner spielten.

Ich dachte während der Fahrt noch immer daran, die Reise zum Scheitern zu bringen. Ich proponierte den ungarischen Herren, es möge eine an meiner Stelle in die Schweiz fahren und ich würde in Ungarn bleiben. **Dann schlug ich vor, das Volk solle den Zug nicht weiterlassen, was ja auch gut gewirkt hätte.** Aber niemand hatte den Mut dazu. ()¹⁴¹

Es waren mittlerweile allerdings bedrohliche Meldungen gekommen. Lehár hatte gemeldet,¹⁴⁹ | daß zahlreiche Flüchtlinge die Grenze überschritten und die Mobilisierungskundmachung mitgebracht hätten¹⁴². In Gyanafalva wurde neuerlich gemeldet, daß die Kriegsgefahr imminent sei.

()¹⁴³

¹³⁰ A nyomtatásban itt kettőspont van.

¹³¹ Marsovszky

¹³² Joody

¹³³ gegen Mittags. A gépelt szövegbe ceruzával az *abends* szó fölé van írva: *mittags*.

¹³⁴ Bezeichnend ist es, daß der Hofzug so geleitet wurde, daß er um zehn Uhr von Stein-¹⁴⁸ | amanger wegfuhr und eine Stunde in Rátot stand, damit Teleki zur Zeit der Eröffnung des Abgeordnetenhauses erklären könne, der König habe Steinamanger bereits verlassen. Die Sache gelang aber nicht ganz, da ich gewartet hatte, bis die Bedingungen erfüllt waren. So war eine Verzögerung von einer Stunde entstanden, so daß auch die Eröffnung des Abgeordnetenhauses verschoben werden mußte. A kéziratban ez a rész később olvasható.

¹³⁵ A nyomtatásban itt nagybetűvel új mondat kezdődik.

¹³⁶ A nyomtatásban itt nagybetűvel új mondat kezdődik.

¹³⁷ A nyomtatásban itt vessző van.

¹³⁸ Es war dort besonders rührend.

¹³⁹ A nyomtatásban ez a mondat a bekezdés végéig a 149. oldalon olvasható.

¹⁴⁰ wurde neuerlich gemeldet, daß die Kriegsgefahr imminent sei. Dort

¹⁴¹ Auch schlug ich vor, das Volk solle den Zug nicht weiterlassen

¹⁴² A hätten szó a gépelt szövegbe ceruzával van beszúrva.

¹⁴³ Dort kam allmählich der ganze Ort heraus. Zigeuner spielten. In Gyanafalva besichtigte ich die Gendarmeriaschule in der Stärke von ungefähr sechzig Mann; sie sahen sehr hübsch aus. Ez az utóbbi mondat a gépelt szövegben később olvasható.

Bezeichnend¹⁴⁴ **für die ungarischen Verhältnisse ist es auch**, daß der Hofzug so geleitet wurde, daß er um 10 Uhr von Steinamanger wegfuhr und eine Stunde in Rátot stand, damit Teleki zur Zeit der Eröffnung des Abgeordnetenhauses erklären könne, der König habe Steinamanger bereits verlassen. Die Sache gelang aber nicht ganz, da ich gewartet hatte, bis die Bedingungen erfüllt waren. So war eine Verzögerung von einer Stunde entstanden, so daß auch die Eröffnung des Abgeordnetenhauses verschoben werden mußte.

Von Gyanafalva fuhren Hegedűs, Sigray und Borovicsény nach Fehring voraus, um mit den Ententeleuten die Übernahme des Zuges zu besprechen. Es wurde ein Protokoll aufgesetzt, **in dem von Seiner Apostolischen Majestät die Rede ist**, was¹⁴⁵ die Ententeleute unterschrieben.

Nun kamen sie aus Fehring mit einer Maschine nach Gyanafalva zurück und wir fuhren ^{XIX} | nach Fehring. **In¹⁴⁶ Gyanafalva besichtigte ich die Gendarmerieschule in der Stärke von ungefähr 60 Mann; sie sahen sehr hübsch aus.** *In Fehring*¹⁴⁷ blieb noch einen Augenblick die ungarische Gendarmerie. Erst als alle Formalitäten erledigt waren, marschierte sie stramm mit Kopfwendung ab.

¹⁵⁰ | Die ungarische Begleitung, *u. zw.*¹⁴⁸ *Mikes*¹⁴⁹, Hunyady, *FML*¹⁵⁰ Hegedűs, Sigray, der Vizegespan und eine Deputation von Offizieren mit Oberst Seidel brachen in ein dreifaches „Eljen“ und „Auf Wiedersehen“ aus.¹⁵¹

Es ist nicht wahr, daß die Arbeiter dagegen „Abzug“¹⁵² riefen.

Wir fuhren nun über ()¹⁵³ Laßnitzhöhe nach Graz. Wo keine Gendarmen standen, winkten die Leute wie in alten Zeiten. In Graz hielten wir außerhalb des *Bahnhofs*.¹⁵⁴ Es waren dort sehr verdächtige Gestalten zu sehen,¹⁵⁵ **wie ich überhaupt den Eindruck hatte, dass die Sozialdemokraten eine Heerschau über Gauner abhielten.**

¹⁴⁴ Bezeichnend. Ez egész bekezdés a nyomtatásban a 147–148. oldalakon olvasható, lásd: 134-es jegyzet.

¹⁴⁵ das

¹⁴⁶ Ez a mondat a nyomtatásban korábban olvasható, lásd: 143-as jegyzet.

¹⁴⁷ Dort

¹⁴⁸ und zwar:

¹⁴⁹ Bischof Graf

¹⁵⁰ Feldmarschalleutnant

¹⁵¹ A két felkiáltás végén a nyomtatásban felkiáltó jel van.

¹⁵² A nyomtatásban itt felkiáltójel van.

¹⁵³ die

¹⁵⁴ Bahnhofes.

¹⁵⁵ A nyomtatásban itt pont van.

Wir wurden dann in Frohnleiten angehalten und blieben dort 6 Stunden und 10 Minuten stehen. Der Grund war (),¹⁵⁶ daß die Kommunisten den vorhergehenden Schnellzug ganz durchsucht hatten, um mich zu finden.

()¹⁵⁷

*Sie*¹⁵⁸ wollten dann eine Deputation zu mir entsenden, um mich aufzufordern, nicht mehr nach Österreich zurückzukehren. Dies wurde von den Ententevertretern abgelehnt,¹⁵⁹ ebenso ein Empfang durch *die Ententevertreter*.¹⁶⁰ Endlich einigten sich die „Herrschaften“ darauf,¹⁵¹ | daß Steinhäusl diese Message dem Borovicsény mitteile, ohne **direkte** Verpflichtung, mir die Sache weiterzusagen.

Wir nützten den Zwischenfall aus und trachteten, zu erreichen, daß die Entente den Zug wieder nach Ungarn zurückfahren lasse. Ich ließ die Ententevertreter durch Borovicsény aufstacheln. Der Franzose, der sehr an Migräne litt, und der Italiener waren schon dafür gewonnen,¹⁶¹ nur der Engländer wollte nicht. Er sagte, man könnte das nicht ohne **die** Gesandtschaft machen, **und** ()¹⁶² meinte: „I’ll¹⁶³ them knock out.“¹⁶⁴ Überhaupt hat er am meisten mit dieser Gesellschaft verhandelt und er fuhr auch nach Bruck voraus. **Ich ließ Steinhäusl kommen und sagte^{xx} | ihm, er solle Schober bewegen, daß er die Verantwortung für die Weiterfahrt ablehne und so die Rückfahrt nach Ungarn ermögliche. Wäre Cunningham anstelle des englischen Offiziers gewesen, so hätte man die Rückfahrt nach Ungarn erreicht. Ich ließ sogar durch einen Mittelsmann den Kommunisten Bier versprechen, wenn sie weiter Lärm schlagen würden, aber nichts half.**

Dem Zuspruch der Genossen Sever und Müller, sie mögen die Partei in keine *Verlegenheiten*¹⁶⁵ bringen, gelang es schließlich, das Kompromiß Steinhäusl-Borovicsény und die Versicherung freier Durchfahrt zu erlangen.

¹⁵³ | **Mittwoch, 6. April 1921**

¹⁵⁶ wie mir erzählt wurde

¹⁵⁷ Sie hatten eine Schwelle heimlich über das Bahngleise gelegt, an welche auch der Triester Schnellzug anstieß, um mit plötzlichem Rucke stehen zu bleiben. Bevor irgendeine Maßnahme getroffen werden konnte, wurden alle Reisenden unter Ausstoßung von Todesdrohungen gegen mich durchsucht.

¹⁵⁸ Die Komunisten

¹⁵⁹ A nyomtatásban itt pont van, és új mondat kezdődik.

¹⁶⁰ diese

¹⁶¹ A nyomtatásban itt pont van, és új mondat kezdődik.

¹⁶² er

¹⁶³ I’ll

¹⁶⁴ Az idézőjelbe tett mondat előtt a gépelt szövegben van egy törölt szöveg.

¹⁶⁵ Verlegenheit

¹⁵⁵ | Um halb 2 Uhr früh fuhren wir von Frohnleiten weg; wir kamen 10 Minuten später nach Bruck, wo 10 Minuten Aufenthalt war. Die Kommunisten waren im Restaurant und sollen die Fensterscheiben zerschlagen und gegen den Perron zu gedrängt haben. Die Volkswehr stand da und sollte das verhindern. Als die Situation kritisch wurde, ließ der Ententeoffizier laden. Daraufhin wich die Volkswehr nach rechts und links aus. Dies sollte wohl das Zeichen der Souveränität Österreichs sein. Man hörte im Wagen gut, wie die Masse gröhle. Ein Volksredner schrie fortgesetzt: „Nieder die Monarchie!“ und „Hoch die Republik“¹⁶⁶ und daß ich ein Massenmörder sei¹⁶⁷. Das soll der Bürgermeister von Bruck **names Pichler** gewesen sein.

Nach diesem Zwischenfall ging die Fahrt ganz glatt weiter. Überall wurden nur Arbeiter **und Sozis** gezeigt.

In Innsbruck wurde viel gewinkt. Einen merkwürdigen Eindruck machte mir der Bahnhof von Innsbruck. Das österreichische Militär sieht aus wie die ehemaligen *Ringspielleute*¹⁶⁸ in „Venedig in Wien“. Die städtische Polizei wie preußische Infanterie. **Daneben stand ein italienischer Stationschef.** Eine *hübsche*¹⁶⁹ Zusammenstellung.¹⁷⁰

¹⁵⁶ | Wir begegneten auf der Strecke Innsbruck-Feldkirch zwei Zügen, in denen die Leute mich erkannten und **eigentlich recht** freundlich waren. **Von dem in den Zeitungen gemeldeten Zwischenfall in Feldkirch weiß ich nichts.**

Bei der Abfahrt in Feldkirch stellte sich ^{xxi} | die Wiener Polizei in zwei Gliedern auf und wußte nicht, ob sie salutieren sollte oder nicht. Endlich hat ein beherzter Unteroffizier doch salutiert. Sehr stramm benahmen sich zwei christlichsoziale Offiziere, die ganz vorschriftsmäßig grüßten. **Die Provokation durch einen Major Maier oder Müller ist mir nicht aufgefallen. Ich habe diesen Mann überhaupt nicht gesehen.**

Zum Schlusse muß ich noch feststellen, daß ich **erst in Feldkirch** von den ()¹⁷¹ Aufenthaltsbeschränkungen **örtlicher Natur in der Schweiz erfuhr und die sonstigen Bedingungen erst in Buchs** durch Oberstleutnant Kibling ()¹⁷². Wenn die ungarische Regierung von all dem gewußt hat, so hat sie die ihr gestellten Bedingungen nicht eingehalten. **Rakovsky war in Steinamanger ich habe ihn aber wegen schwerer Verkühlung nur kurze Zeit geschprochen; er war auch für das Zurückfahren. Manche Legitimisten, die kommen wollten, wurden nicht nach Steinamanger gelassen.**

¹⁶⁶ A nyomtatásban itt felkiáltójel van.

¹⁶⁷ Az utolsó szó a gépelt szövegbe ceruzával van beszúrva.

¹⁶⁸ Ringelspielleute

¹⁶⁹ traurige

¹⁷⁰ A nyomtatásban itt felkiáltójel van.

¹⁷¹ Schweizer

¹⁷² erfuhr

FÜGGELÉK

A naplóban szereplő fontosabb személyek¹⁷³

- Almássy László* (1869–1936), politikus, jogász. 1910–1918 között országgyűlési képviselő, 1922–1923 között a nemzetgyűlés alelnöke. 1929. február 7-től 1935. május 1-ig a képviselőház elnöke.
- Andrássy Gyula*, gróf (1860–1929), politikus. 1894–1895 között a király személye körüli miniszter. 1905–1910 között második alkalommal országgyűlési képviselő. 1906–1910 között belügyminiszter, majd 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó külügyminisztere. 1921-ben a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke.
- Beniczky Ödön* (1878–1931), politikus. 1919. szeptember 11-től 1920. március 15-ig belügyminiszter. Támogatta IV. Károly visszatérési kísérleteit, ami miatt több alkalommal rövid időre letartóztatták. Ebben az időben tagja volt a nemzetgyűlés közigazgatási, pénzügyi, összeférhetlenségi állandó, közjogi és véderő bizottságának.
- Bethlen István*, gróf (1874–1946), jogász, politikus. 1921–1931 között miniszterelnök. Lemondása után Horthy tanácsadója. 1944-ben a német megszállást követően illegalitásba vonult. Az oroszok decemberben őrizetbe vették, és 1945 áprilisában a Szovjetunióba vitték. Moszkvában hunyt el.
- Boroviczény Aladár*, báró (1890–1963), politikus, IV. Károly kabinetirodájának utolsó főnöke, majd a király utolsó személyi titkára volt. 1920–1921-ben a vatikáni magyar követség ügyvivője. A visszatérési kísérletekben a király tanácsadója. A második visszatérési kísérlet után letartóztatták, s kéthavi fogság után engedték szabadon. 1945-től Ausztriában élt.
- Cziráky József*, gróf (1883–1960), jogász, politikus. IV. Károly király koronázásakor arany sarkantyús lovag lett. 1917-ben Sopron, 1920-ban Vas vármegye főispánja és Nyugat-Magyarország kormánybiztosa. 1921-ben felmentették tisztségéből. IV. Károly repülőgépe a második visszatérési kísérlet alkalmával dénesfai birtokán szállt le. A királyi család magyarországi birtokainak vagyonekezelője volt. 1927–1945 között a Felsőház tagja. A háború után Dénesfán élt egy családnál.

¹⁷³ Az életrajzi adatokhoz forrásként használtuk: *Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörököséről* (A Habsburg Ottó Alapítvány kiadványai I) (szerk. Kocsis Piroska – Ólmosi Zoltán; Budapest, Habsburg Ottó Alapítvány – Magyar Nemzeti Levéltár – Corvina, 2020) c. mű személyi adattárát.

Erdődy Tamás, gróf (1886–1931), katona. 1917 elején a frontról hívatta IV. Károly Bécsbe. Kezdetől fogva Tamásnak szólította. Bizalmi ember lett. A hadsereg főparancsnokságára osztották be. Titkos futárként működött közre azokban a tárgyalásokban, melyeknek célja az antant hatalmakkal kötendő különbéke megkötése volt. Ő közvetítette az ún. Sixtus-leveleket. Erről készült naplóját, amely pár évvel ezelőtt került elő, a bécsi állami levéltár őrzi. Az első visszatérési kísérletkor Bécsből a királlyal együtt érkezett Szombathelyre.

Fitz Williams 1921-ben Bécsben élő angol orvos.

Gömbös Gyula (1886–1936), katonatiszt, politikus, országgyűlési képviselő, honvédelmi miniszter, 1932–1936 között miniszterelnök. Támogatta Horthy kormányzóvá választását. 1921 októberében a király második visszatérési kísérlete idején a kormányhú erők, elsősorban az egyetemi zászlóalj-
jak és a budapesti helyőrség mozgósításában és a budaörsi csatában volt fontos szerepe.

Gratz Gusztáv (1875–1946) politikus, publicista. A Teleki-kormányban külügyminiszter. 1919 novemberétől 1921 januárjáig bécsi magyar követ. Mivel exponálta magát IV. Károly mellett, lemondott. Ezt követően a király magyarországi megbízottjaként a magyar kormánnyal egyetértésben kísérte meg a restauráció előkészítését. A második restaurációs kísérlet előkészítésében feltehetően nem vett részt, és nem biztatta a királyt visszatérésre, de amikor Károly király és Zita királyné 1921 októberében váratlanul Magyarországra érkezett, csatlakozott a királyi párhoz. Károly a felállítandó új minisztérium pénzügyminiszterének jelölte. A restaurációs kísérlet során egészen a tihanyi tárgyalásokig a király mellett tartózkodott. Miután a királyi pár az ország elhagyására kényszerült, másokkal együtt lázadás vádjával letartóztatták, csak mintegy tíz hét múlva engedték szabadon, a vádat pedig csak évek múlva ejtették.

Hegedűs Pál (1861–1944), magyar királyi honvédtiszt, az Osztrák–Magyar Monarchia honvéd vezérőrnagya, 1920-tól magyar királyi honvéd altábornagy. 1921-ben a nyugat-magyarországi magyar paramilitáris erők egyik vezetője. A királpártiakhoz csatlakozott, a visszatérési kísérletek idején csapatait feleskette a visszatérő királyra. A budaörsi csatavesztés után letartóztatták. Horthy hadbíróság elé állította és lefokoztatta.

Hunyady József, gróf (1873–1942), nagybirtokos, politikus. A trónörökös szárnysegédje, majd 1918-ban IV. Károly lemondásáig királyi főudvarmester. Követte a királyt Svájcba. A visszatérési kísérletekben jelentős szerepet játszott. A második sikertelen kísérlet után IV. Károlyt elkísérte

Madeira szigetére. Hazatérése után a legitimisták egyik vezetője lett. 1927–1942 között a Felsőház tagja.

Jármay Andor (Endre) (1875–1944), katona, 1921-ben ezredesi rangfokozattal. Szombathelyről autón kísérte IV. Károlyt Budapestre.

Habsburg-Lotharingiai József Ágost (1872–1962) osztrák főherceg, magyar királyi herceg, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó tábornoka. 1918-ban tábornagy, a magyar csapatok főparancsnoka, magyarországi helytartó, „homo regius”. 1919-ben Magyarország kormányzójának nyilvánította magát, majd augusztus 23-án lemondott, és csatlakozott Horthyhoz. 1921-ben vitézzé avatták. 1944-ban az USA-ba távozott. Horthy halála után visszatért az NSZK-ba.

Kánya Kálmán (1869–1945), politikus. 1920–1925-ben a külügyminiszter állandó helyettese. 1925-ben berlini követ lett, majd 1933. február 4-től 1938. november 28-ig külügyminiszter.

Károlyi József, gróf (1884–1934), politikus, Károlyi Mihály miniszterelnök féltestvére. 1917–1918-ban Fejér vármegye főispánja. IV. Károly második visszatérése alkalmával fogságba esett. Követte a királyt Madeira szigetére. 1922-ben megszervezte a király temetését. Nemzetgyűlési képviselő lett, majd 1931-től a Felsőház tagja.

Lehár Antal, báró (1876–1962), katonatiszt. Lehár Ferenc zeneszerző öccse. Az uralkodó I. világháború alatti katonai szolgálatát kitüntetésekkel és bárói címmel jutalmazta. A Tanácsköztársaság alatt Szombathelyen szervezett hadosztályt. Horthy Miklós bevonulása előtt két nappal egységei biztosították a fővárost. Legitimista meggyőződése miatt szembe került Horthyval. IV. Károly második sikertelen visszatérési kísérlete után Ausztriába menekült. Visszaemlékezései nyomtatásban is megjelentek.

Magasházy László (1879–1959), katona, olimpikon, politikus. 1920–1929-ben Horthy Miklós szárnysegédje, vitézi törzskapitány, országgyűlési képviselő.

Marsovszky Jenő (1884–1940), diplomata, követségi tanácsos. A Svájcban élő király szolgálatára rendelték. Közvetített a király és a magyar kormány között. A visszatérési kísérletben magánemberként volt hajlandó részt venni.

Mikes János, gróf (1876–1945), római katolikus pap, legitimista. 1911–1935-ben szombathelyi püspök. 1921-ben a püspöki palotában fogadta IV. Károlyt. A nyugdíjas püspököt a szovjet hadsereg bevonulásakor érte a halál répceszentgyörgyi nyaralójában.

Pallavicini Alexander Oswald, örgróf (1853–1933), Svájcban képviselte a Monarchiát.

- Rakovszky István* (1858–1931), földbirtokos, politikus. 1920–1921-ben a Nemzetgyűlés elnöke, a katolikus Néppárt országgyűlési képviselője. 1921 őszén, IV. Károly második visszatérési kísérlete alkalmával miniszterelnöknek nevezte ki. Tatán fogták el, és felségsértés vádjával 1922. január 4-éig őrizték a pestvidéki törvényszék fogházában. Szabadulása után belépett a legitimista Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Pártba.
- Sigray Antal*, gróf (1879–1947), politikus. 1920–1939 között országgyűlési képviselő. A második sikertelen visszatérési kísérlet után az abban való részvételéért tíz hétig vizsgálati fogságban tartották. Habsburg Ottó 1934-ben őt bízta meg a magyar legitimista politika irányításával. 1939-től a Felsőház tagja. 1944-ben a németek elhurcolták, és a mauthauseni koncentrációs táborba zárták. Szabadulása után az USA-ban telepedett le.
- Szécsen Miklós*, gróf (1857–1926), nagybirtokos, diplomata, udvarnagy, jogász. 1901-től vatikáni nagykövet, 1911-től az I. világháborúig párizsi nagykövet. 1916-ban magyarországi udvarnagy és a főrendiház tagja lett. Az 1918. novemberi puccs idején magyar bírósági marsall volt.
- Szmrecsányi György Dáriusz Móric* (1876–1932), politikus, főispán. 1920–1922-ben országgyűlési képviselő volt, 1920–1921-ben alelnök is.
- Teleki Pál*, gróf (1879–1941), földrajztudós, tanár, cserkészvezető, politikus. 1920-ban külügyminiszter, 1920–1921-ben miniszterelnök, 1938–1939-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1939–1941 között miniszterelnök volt. 1941-ben öngyilkos lett.
- Vass József* (1877–1930), római katolikus pap, kalocsai nagyprépost, kereszténypárti politikus. Az első Teleki-kormányban közlelmezési miniszter, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. IV. Károly két visszatérési kísérlete idején mint jó legitimista kapcsolatokkal rendelkező politikus közvetített Horthy és a király között. 1921-től a Bethlen-kormány vallás- és közoktatásügyi, majd népjóléti és munkaügyi minisztere volt.

♦♦♦ MÁCSAI ÁGNES

Látogatókutatás a Keresztény Múzeumban

A magyarországi muzeális intézményeknek egyszerre többféle feladatot kell ellátniuk.¹ Ezek közé tartozik a kulturális javak és a szellemi kulturális örökség elemeinek gyűjtése, megőrzése, feldolgozása, kutatása és kiállítása, valamint egyéb formákban történő közzététele is. Ahogy arról Lipták Mária ír,² fontos kérdés, hogy mit és hogyan kell bemutatni, de ugyanilyen fontosnak kell lennie annak is, hogy kinek készül az adott kiállítás. Ezek alapján nem kétséges, hogy a látogató ugyanúgy hozzátartozik egy múzeumhoz, mint a gyűjtemény.

Ahhoz, hogy a muzeális intézmények olyan kínálatot tudjanak kialakítani, amellyel a látogatói igényeknek egyre magasabb szinten felelhetnek meg, és megértsék, milyen motivációk húzódnak meg egy-egy látogatás mögött, elengedhetetlen eszköz a látogatókról való ismeretek rendszerezése, az adatok szisztematikus gyűjtése és elemzése.

Stephen Bitgood és Harris H. Shettel írása³ alapján a látogatókutatás középpontjában azok a kérdések állnak, hogy az emberek miért látogatnak vagy nem látogatnak el múzeumba, mi ösztönzi őket ismételt látogatásra, hogyan lehet új látogatókat vonzani és megérteni a közönség észleléseit.

A látogatókutatások készítése során többek között a szociológia, a pszichológia és a marketing területéről származó ismeretek segítségével igyekszünk minél többet megtudni a látogatókról, motivációjukról, elvárásairól és véleményükről.

A MAGYARORSZÁGI LÁTOGATÓKUTATÁSOK TÖRTÉNETE

Magyarországon a múzeumi látogatókutatások kezdete az 1960-as évek végére tehető.⁴ A vizsgálatok kezdetben a Művelődésügyi Minisztérium múzeumi főosztályának megbízásából készültek, majd ezeket a Népművelési Intézet tudományos programjába integrálták.⁵ Ilyen keretek között több

¹ 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.

² LIPTÁK Mária, *Közönségvizsgálat a Móra Ferenc Múzeum Képtárában*, in *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982* (szerk. Juhász Antal – Lengyel András; Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982) 233–245.

³ BITGOOD, Stephen – SHETTEL, Harris H., *An Overview of Visitor Studies*, in *The Journal of Museum Education* (1996) 3/6–10.

⁴ S. NAGY Katalin, *Múzeum és közönség*, in *Népművelés* (1973) 11/30–32.

⁵ VITÁNYI Iván, *Kik járnak múzeumba?*, in *Valóság* (1975) 1/82–88.

intézmény látogatóit vizsgálták például a Nemzeti Galériában,⁶ a Budapesti Történeti, a Kiscelli és az Aquincumi Múzeumban⁷ vagy éppen a Diósgyőri Vármúzeumban.⁸ A kutatás céljai között szerepelt, hogy képet kaphassanak a látogatók elvárásairól, múzeumlátogatási attitűdjeikről, véleményükről.

Az 1970-es évek végétől kezdve már több olyan vizsgálatot is ismerünk, amelyet egy-egy muzeális intézmény maga készített azért, hogy az eredmények felhasználása a közönségszolgálati munkát segítse. Ilyen kutatások készültek többek között a Néprajzi Múzeumban,⁹ a szegedi Móra Ferenc Múzeum Képtárában¹⁰ és a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban¹¹ is.

Az 1990-es évek második fele a következő időszak, amelyből nyilvános beszámolókat találunk látogatókutatásokról. Ezek között szerepel például egy tanulmány, mely a szentendrei múzeumok látogatóit vizsgálja,¹² egy hasonló kezdeményezés Győről¹³ és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum¹⁴ felmérése is.

2000-ben jelent meg az első magyar nyelvű látogatómenedzsmenttel foglalkozó könyv,¹⁵ amely kiadványnak a középpontjában a látogató áll. A kötet az attrakciók tervezésétől egészen azok értékeléséig nyújt segítséget a természeti és kulturális örökség bemutatásán dolgozó szakembereknek.

A terület egyik legismertebb felmérése egy 2005–2006-ban zajló országos kutatás¹⁶ volt, amely többféle módszerrel (kutatások regiszterének készítése, mélyinterjúk, kerekasztal-beszélgetések, fókuszcsoporthozos beszélgeté-

⁶ S. NAGY Katalin, *Közönségvizsgálat a Nemzeti Galériában*, in *Budapest* (1975) 10/18–19.

⁷ MAKARA Péter – S. NAGY Katalin – VITÁNYI Iván, *Közönségvizsgálat három múzeumban*, in *Budapest* (1971) 9/14–15.

⁸ S. NAGY Katalin, *A Diósgyőri Vármúzeum és közönsége*, in *Borsodi Szemle* (1975) 4/31–42.

⁹ TICHY József, *Szociológiai vizsgálat a Néprajzi Múzeum vendégkiállításán 1978-ban*, in *Néprajzi Értesítő* (1978) 111–127.

¹⁰ LIPTÁK 233–245.

¹¹ KOVÁCS Judit, *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1982. évi látogatottságának vizsgálata*, in *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum közleményei 4* (szerk. Kecskés Péter; Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1987) 175–186.

¹² IKVAI-SZABÓ Emese, *Tárgyak, vágynak, tények. Múzeumszociológiai felmérés Szentendre múzeumaiban*, in *Néprajzi, történeti és múzeumszociológiai tanulmányok a Ferenczy Múzeumból* (Szentendrei Múzeumi Füzetek 1) (szerk. Ikvainé Sándor Ildikó; Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1996) 281–363.

¹³ NÉMETHNÉ JANKOVITS Györgyi, „Távoli üzenetek”. *A győri Xántus János Múzeumban végzett látogatói hatásvizsgálat tapasztalatai*, in *Arrabona Múzeumi közlemények 1999* (szerk. Tóth László; Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999) 407–448.

¹⁴ KOVÁCS Judit, *Kik látogatják a Mezőgazdasági Múzeumot? Egy kérdőíves felmérés eredményei, tapasztalatai*, in *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1995–1997* (szerk. Fehér György; Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1998) 365–412.

¹⁵ PUCZKÓ László – RÁTZ Tamara, *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei* (Budapest, Geomédia Kiadói Rt., 2000).

¹⁶ PUCZKÓ László, *A látogatóbarát múzeumok elméleti megalapozása*, in *Műemlékek, múzeumok mindenkinek?* (NKA kutatások 4) (szerk. Deme Péter; Budapest, Kultúrpoint Iroda, 2007) 101–222.

sek, kiállítás- és múzeumelemzések) vizsgálta a látogatói szokásokat és a látogatói környezetet.

Ebből a kutatási jelentésből tudjuk, hogy a 2000-es évektől Magyarországon is egyre elterjedtebbnek mondható a látogatókutatások használata múzeumi területen. Hasznos, hogy az intézmények egy része készít ilyen felméréseket, a magyarországi látogatókutatások fejlődéséhez azonban szükséges lenne, hogy a kutatásokról több nyilvános beszámoló is elérhetővé váljon.

Érdeemes kitérni arra, hogy a muzeális és felsőoktatási intézmények együttműködésében milyen nagy lehetőségek rejlenek a látogatókutatás területén. A hallgatók és oktatók közreműködésével több múzeum számára válhatna elérhetővé a látogatók alaposabb és jobb megismerése. Erre volt példa a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Múzeumpedagógia II. speciális kollégium hallgatóinak és három múzeumnak az együttműködése.¹⁷

Ennek a munkának a folytatása a budapesti Ludwig Múzeumban végzett 2007-es felmérés,¹⁸ amelynek célja az aktuális múzeumlátogatói szokások megismerése volt. Ezt a kutatást szintén a Pázmány Péter Egyetem hallgatói végezték. Az előző mérésükkel az eredmények össze is vethetőek, mivel a vizsgálat eszköze ugyanaz a standardizált kérdőív volt.

A magyarországi látogatókutatások fejlődését segítette, hogy 2019-ben volt már olyan szakmai esemény,¹⁹ amely kifejezetten a látogatóértékelésekkel foglalkozott. Az eseményhez kapcsolódóan egy tanulmánykötet²⁰ is megjelent, amely a fórum két napja alatt elhangzottakat összegzi, ezzel is segítve, hogy a kutatások, értékelések minél szélesebb körben elterjedhessenek.

Népešy Noémi 2020-ban megjelent írásában²¹ a látogatóval kapcsolatos kérdések közgazdaságtani aspektusait és a látogatókutatás mint piackutatás, marketingkutatás néhány összefüggését mutatja be. A látogatókutatások elméletének megértéséhez nyújt nagy segítséget ez a tanulmány.

A közeljövőben a múzeumi látogatókról való ismereteinket jobban elmélyítheti, ha majd bemutatásra kerülnek az Iparművészeti Múzeum²² országos, több komponensből álló felméréseinek eredményei. Ez a nagy léptékű

¹⁷ GERMAN Kinga – TÖKÉSI Diána – DÓCZI Erika, *A kortárs kiállítások közönsége egy felmérés tükrében*, in *Magyar Múzeumok* (2006) 4/3–6.

¹⁸ FÁYKISS Katalin – GERMAN Kinga, *A Ludwig Múzeum látogatóinak elvárásai egy felmérés tükrében*, in *Magyar Múzeumok* (2007) 3/49–50.

¹⁹ „Értékelj a látogatót! – Szakmai fórum természeti és kulturális területen dolgozóknak” c. fórum (Budapest, 2019. febr. 21–22.).

²⁰ *Értékelj a látogatót! Közönségismeretek, látogatókutatás, hatásmérés* (szerk. Berecz Zsuzsa – Böczén Árpád; Budapest, Kulturális Örökségmenedzserek Egyesülete, 2019).

²¹ NÉPEŠY Noémi, *A látogató*, in *Modern múzeumi interpretáció* (Múzeumi irányítók 23) (szerk. Beczki Ibolya – Népešy Noémi; Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2020) 89–111.

²² KOREN Zsolt, *Véleményvezérek és interakciók. Az IMM komplex látogatókutatása*, in *Múzeum Café* (2017) 6/161–169.

kutatás tartalmaz olyan elemet is, amelynél az adatfelvétel az ország lakosságára nézve reprezentatív mintán történt.

Fontos hangsúlyozni, hogy a magyarországi látogatókutatásokról még keveset tudunk, és nem az egész szakma számára egyértelmű, milyen nagy jelentőséggel bír, ha a múzeumok minél többet tudnak a látogatóikról. Az viszont biztos, hogy a látogatók szerves részei a múzeumi működésnek, ezért elengedhetetlen, hogy minél nagyobb figyelmet fordítsunk véleményükre, kéréseikre, helyzetükre.

A KERESZTÉNY MÚZEUM LÁTOGATÓKUTATÁSA

Az esztergomi Keresztény Múzeum átfogó felújítás előtt áll. Látogatókutatásunkat azért kezdtük el, hogy minél több olyan információt, véleményt gyűjtsünk, amit a felújítás tervezése és a megvalósítás során a szolgáltatások kialakításakor, a kiállítások tervezésekor fel lehet majd használni. A felmérés szummatív, összegző jellegű volt.

A látogatókutatásnak két célja volt: az egyik a tanulás, a másik pedig a fenntartó felé a felújítás legitimitásának bemutatása. A tanulási funkcióval azt szerettük volna megismerni, hogy a jelenlegi kiállításból mely elemeket érdemes átmenetlni a következő állandó kiállításba, és min kellene változtatni. Itt a fő kérdésünk az volt, hogy a kiállított tárgyak, tárgycsoportok közül a látogatók melyeket találják a legérdekesebbeknek, mely bemutatási körülményekkel elégedettek, és melyekkel nem.

A legitimitás kérdéskörnél a fenntartó számára szerettük volna tényekkel alátámasztani, hogy a múzeum felújításának mielőbb meg kellene történnie. Ezen a ponton a fő kérdéseink voltak, hogy a látogatóknak milyen elvárásaik vannak a múzeumlátogatással kapcsolatban, és a jelenlegi infrastruktúrával mennyire elégedettek.

Kutatásunkban csak a helyszínen elérhető szolgáltatásokat és az infrastruktúrát vizsgáltuk, a múzeum által készített online rendelkezésre álló digitális tartalmakat nem. Azért döntöttünk így, mert a jelen felméréssel az épületfelújítás előkészítését kívántuk segíteni a rendelkezésre álló erőforrásokkal.

Az eredeti elképzelés szerint a kutatás három részből állt volna: a múzeum területén papír alapú kérdőívek kihelyezése, ezzel párhuzamosan online kérdőív készítése és fókuszcsoportos beszélgetések a múzeum baráti körének tagjaival. Ebből csak a két kérdőívezést sikerült megvalósítani, mivel a COVID-19 járvány nem tette lehetővé a személyes csoportos beszélgetéseket, a távoli online beszélgetéseket pedig nem tartottuk megfelelőnek a csoport korösszetétele miatt.

A látogatókutatás kérdései a következő témaköröket érintették: általános múzeumlátogatási szokások, a Keresztény Múzeumra vonatkozó látogatási szokások, az épülettel és a kiállítással kapcsolatos vélemények, meglévő és még bevezetés előtt álló szolgáltatások.

A kérdőívek összeállítása során törekedtünk arra, hogy minél több azonos kérdés jelenjen meg a papír alapú és az online kérdőívben, de ez nem minden esetben volt lehetséges. Azokra a kérdésekre adott válaszok, amelyek az online és a papír alapú kérdőívben is megtalálhatóak voltak, összegezve kerülnek bemutatásra.

A kérdőívben több nyitott kérdés is szerepelt, ezekre a látogatóknak saját maguknak kellett megfogalmazni véleményüket, nem előre megírt opciók közül választhattak. Nagy örömünkre a kitöltők sok értékes, érdekes visszajelzést adtak, amelyek lehetőséget biztosítanak a tanulásra, a tanácsok megfogadásával javíthatóvá válik a látogatói élmény.

A rendelkezésre álló erőforrások nagysága miatt a felmérés nem reprezentatív.

A kutatás során kapott adatok és a hasznos látogatói ötletek segítséget nyújthatnak abban, hogy a múzeum a felújítás után már a 21. század látogatói elvárásainak jobban meg tudjon majd felelni, látogatóbarát múzeumként tudja szolgálni a múzeumlátogató közösséget.

A kutatás alapadatai

Kitöltések

A látogatókutatást egy papír alapú kérdőívvel kezdtük meg, amelyet a Keresztény Múzeumban lehetett kitölteni a látogatások után. Összesen 84 db kitöltés érkezett ilyen módon. A kitöltési időszak 2019. június 22. és szeptember 23. között volt. Csak magyar nyelvű kérdőív készült.

Az offline megkérdezésnél a látogatás után a múzeum pénztáros munkatársa kérte meg a látogatókat a kérdőív kitöltésére. A megadott intervallumon belül nem voltak meghatározva konkrét napok vagy napszakok, amikor a látogatók megkaphatták a kérdőívet. A felmérésben nem vettek részt kérdezőbiztosok, a látogatók maguk töltötték ki a kérdőíveket.

A kérdőív 14 kérdésből állt (ebből 4 kérdéshez tartozott *a* és *b* rész is), emellett szerepelt még benne 3 demográfiai kérdés²³ is.

Az online kérdőív egy kérdőívszerkesztő program²⁴ segítségével készült, és a kitöltés is ezen az internetes felületen volt lehetséges. Összesen 109 db válasz érkezett ilyen módon 2019. november 9. és 2020. április 28. között.

²³ Demográfiai kérdések: a kitöltő neve, kora és lakhelye.

²⁴ www.kerdoivem.hu

Az online kérdőív is csak magyar nyelven készült. A kérdőív terjesztése a Keresztény Múzeum saját belső címlistáin és a közösségi médiában történt.

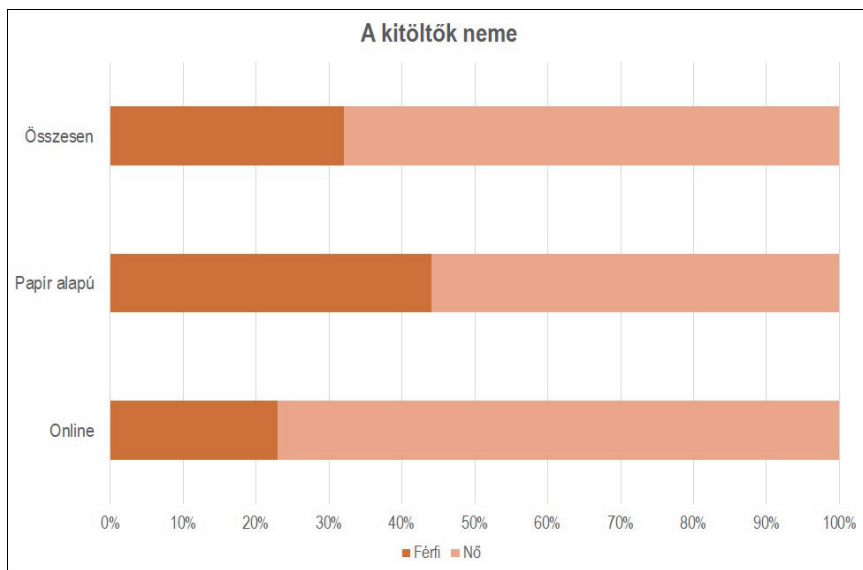
Az online kérdőív 19 kérdésből állt, és ugyanúgy, mint a papír alapú esetben, itt is 3 demográfiai kérdés egészítette ki a kérdőívet.

Így a teljes mintaszámunk 193 darab lett. Ez a Keresztény Múzeum 2019. évi látogatószámának a 2,9%-a.

Kik a kérdőív kitöltői? – Demográfia

Összesen 187 látogató töltötte ki a nemre vonatkozó demográfiai kérdést. Ennek alapján a kitöltők 68%-a nő, 32%-a férfi volt. Nagy eltérések voltak az online és a papír alapú kitöltések esetében. Az online kérdőívénél 77% volt a női kitöltők aránya 23% a férfi. A papír alapúnál jobban kiegyenlítődtek a kitöltések 56% nő és 44% volt férfi.

Az Eurostat²⁵ 2015-ös adataiból²⁶ tudjuk, hogy a magyar lakosság esetében a nők kicsivel aktívabbak (50,3%) a kulturális életben való részvételben, mint a férfiak (49,6%).

1. ábra
A KITÖLTŐK NEME (N=187)

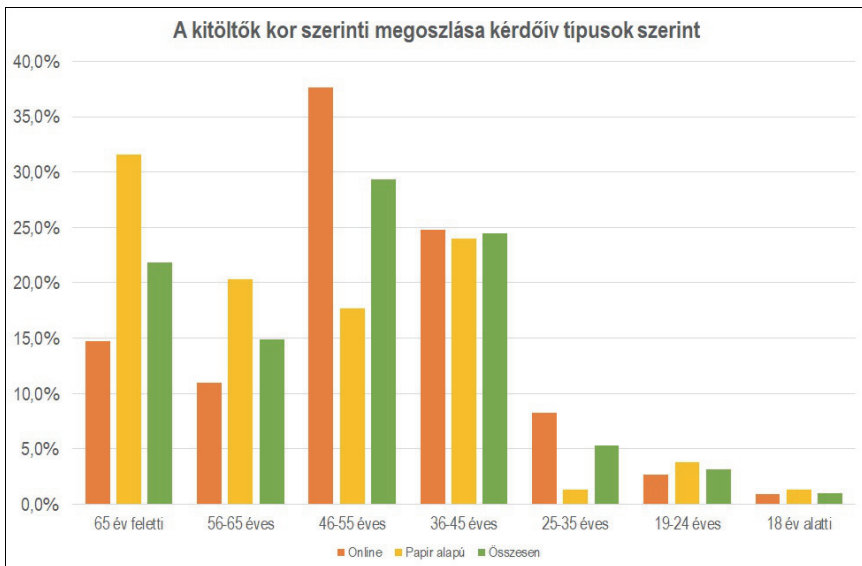
²⁵ Az Európai Unió statisztikai hivatala.

²⁶ *Culture Statistics 2019 edition* (szerk. Marta Beck-Domžalska; Luxemburg, Publications Office of the European Union, 2019) 123–149.

188 látogató adta meg az életkorát a kitöltés során. Ezek alapján a teljes kitöltéseket nézve a legtöbben a 46–55 éves korosztályba tartoznak (55 kitöltő – 29%), ezt követte a 36–45 éves korosztály (46 kitöltő – 25%), a 65 év felettiektől is megszámú kitöltés érkezett (41 kitöltő – 22%).

Érdeemes megnézni, hogy ha az online és a papír alapú kitöltéseket összehasonlítjuk, akkor volt-e nagyobb eltérés a korösszetételben. Az online kitöltőknél ugyanaz volt a sorrend, mint a teljes mintánál. Viszont a múzeumban kihelyezett kérdőíveket a legnagyobb arányban a 65 év feletiek töltötték ki (25 kitöltés – 32%). Ezt az eltérést azért érdemes megemlíteni, mert egy-egy felmérés során, ha minél több korosztályt szeretnénk elérni, akkor fontos figyelni, hogy milyen eszközöket használnak a látogatók a legkönnyebben, legszívesebben.

Amit egyértelműen elmondhatunk az az, hogy a 35 év alatti korosztálytól nagyon kevés információt sikerült begyűjteni, nagyjából a válaszok 10%-a érkezett tőlük. A Keresztény Múzeum látogatóinak 35%-a vásárolt diákjegyet 2019-ben. Az offline kitöltések esetén a szűkös időkeret miatt az iskolai csoportok nem szívesen töltötték ki a kérdőívet, viszont online nagyobb energiát kellett volna fordítani arra, hogy a diákokat és a tanárokat bevonjuk a felmérésbe.

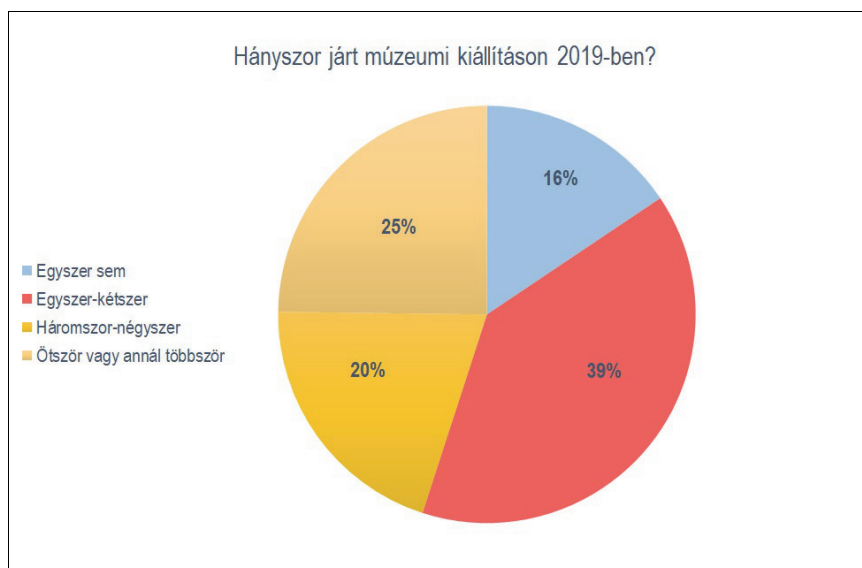
2. ábra

A KITÖLTŐK KOR SZERINTI MEGOSZLÁSA KÉRDŐÍVTÍPUSOK SZERINT (N=188)

A kitöltők lakhelyét tekintve a legtöbben esztergomiak (66 kitöltő – 36%), őket követték a budapesti látogatók (46 kitöltő – 25%). További 35 magyarországi településről érkezett még kitöltés (1–5 db kitöltés/település). Csak 9 kitöltő jelölt meg nem magyarországi lakhelyet.²⁷ A konkrétan megnevezett külföldi lakhelyek: Németország, Párkány, Csíkszereda, Kolozsvár.

Általános múzeumlátogatási szokások

Az online kérdőív 4 általános múzeumlátogatási szokásokat érintő kérdéssel kezdődött. Ezeknek a bevezető kérdéseknek a lényege az volt, hogy a kitöltő annak ellenére, hogy fizikailag távol volt a múzeumtól, bele tudjon helyezkedni a kérdőív témájába. A kérdések segítségével azt szerettük volna jobban megismerni, hogy mely hazai múzeumokat kedvelik, és milyen jó példákat láttak külföldön, amit a magyar múzeumokban is szívesen viszontlátnának.

3. ábra
HÁNYSZOR JÁRT MÚZEUMI KIÁLLÍTÁSON 2019-BEN? (N=109)

²⁷ A külföldi lakhelyek alacsony arányát indokolhatja, hogy a kérdőívek csak magyar nyelven készültek.

109 válasz érkezett arra a kérdésre, hogy a látogató hányszor volt múzeumi kiállításon 2019-ben. A legtöbben (39%) alkalmi múzeumlátogatónak mondhatók (egyszer-kétszer jártak kiállításon). Nagyon jó, hogy a kitöltők 45%-a múzeumkedvelő vagy akár már múzeumrajongónak is hívhatjuk, hiszen az ilyen látogatók sok helyen megfordulnak, sok tapasztalatot gyűjtenek, így könnyebben meg tudják fogalmazni, mi hiányzik egy adott intézményből, mit látnának ott szívesen. 16% volt azoknak a kitöltőknek az aránya, akik 2019-ben nem jártak múzeumi kiállításon.

A következő kérdés az volt, hogy a látogató melyik magyarországi múzeumba jár a legszívesebben és miért? Összesen 33 intézményt jelöltek meg a látogatók. A legtöbbször a budapesti Szépművészeti Múzeumot, a Magyar Nemzeti Galériát és a Keresztény Múzeumot említették. A látogatások oka között szerepelt többek között a világszínvonalú kiállítási anyag, az interaktivitás, érdekes tárlatvezetések, egy-egy speciális érdeklődési terület, családi helyzet (pl. kisgyerekekkel keresnek programot).

Néhány példa arra, hogy mi alapján választanak múzeumot a látogatók: „Nem a múzeum, hanem a kiállítás alapján választom ki, hogy hová megyek szívesen.” „Természettudományi Múzeum, sokféle installációs módszert használnak, nem válik unalmassá.”

Láttuk, hogy a legtöbb kérdőívkitöltés esztergomi, illetve budapesti lakosoktól érkezett, a földrajzi elhelyezkedés a kedvenc múzeum meghatározásában is szerepet játszott.²⁸

A következő két kérdésben azt vizsgáltuk, hogy a kitöltők az elmúlt években voltak-e külföldi múzeumokban, és ha igen, akkor ott milyen újdonságot láttak, amelyet örömmel fogadnának a hazai múzeumokban is.

76 kitöltő (70%) járt az elmúlt 3 évben külföldi múzeumban. Többen említették, hogy az újdonságok tekintetében már nem érznek olyan nagy különbséget a magyarországi és a külföldi múzeumok között. Amit mindenképpen érdemes megemlíteni, az az, hogy a személyességet, a beszélgetéseket, a tartalmas tárlatvezetéseket, élményszerű művészettörténet-órákat, az interaktivitást látnák szívesen a hazai múzeumokban is a látogatók. Emellett meghatározó élmény volt még a kitöltők számára az applikációk, az audioguide-ok, az online jegyvásárlási lehetőségek, a minőségi, kreatív termékeket árusító shopok és az ülőhelyek kihelyezése is.²⁹

Három példa a látogatói véleményekből: „Interaktivitás, fiatal teremőrök, lendületes kiállítások. Frissesség.” „Személyes beszélgetés a látogatóval. Nem csupán anyagleadás..., hanem elbeszélgetés.” „Tavaly voltunk a Monet-kiállításon Bécsben, fantasztikus volt, idén a Rote Wient tekintettük

²⁸ A lakhely egyértelműen meghatározza a hozzáférhetőséget, a látogatás lehetséges gyakoriságát.

²⁹ Kérdőívünk egy későbbi részében mi is kitértünk arra, hogy melyik szolgáltatás bevezetését igényelnék a Keresztény Múzeumban a látogatók.

<i>Esztergom</i>	<i>Budapest</i>	<i>Más magyarországi település</i>
Keresztény Múzeum (11 említés)	Szép művészeti Múzeum (19)	Zsolnay Múzeum (2)
Duna Múzeum (7)	Magyar Nemzeti Galéria (13)	Móra Ferenc Múzeum (2)
Babits Emlékház (3)	Magyar Nemzeti Múzeum (10)	Bory-vár (2)
Főszékesegyház Kincstár (1)	Magyar Természettudományi Múzeum (6)	Almásy-kastély - Gyula (1)
Dzsámi Múzeum (1)	Budapesti Történeti Múzeum (2)	Déry Múzeum (1)
Esztergomi Vármúzeum (1)	Közlekedési Múzeum (2)	Érseki Palota – Eger (1)
	Petőfi Irodalmi Múzeum (2)	Óvodamúzeum (1)
	Vasúttörténeti Park (2)	Hermann Ottó Múzeum (1)
	Iparművészeti Múzeum (1)	Széchenyi István Emlékmúzeum (1)
	Ludwig Múzeum (1)	Csontváry Múzeum (1)
	Műcsarnok (1)	Gyugyi Gyűjtemény (1)
	Néprajzi Múzeum (1)	Hetedhét Játékmúzeum (1)
	Terror Háza (1)	Kovács Margit Kerámiamúzeum (1)
		Városi Tömegközlekedési Múzeum – Szentendre (1)

A KITÖLTŐK ÁLTAL KEDVENCKÉNT EMLÍTETT MÚZEUMOK LISTÁJA

meg. Nagyon jó az online jegy, gyerekekkel nem kell sorban állni, kötelező és ingyenes ruhatár mindenütt és nagyon sok interaktív /érdekes elem.”

A Keresztény Múzeum látogatásának körülményei

Az online és a múzeumban kitöltött kérdőívekben is több kérdést szenteltünk annak a témakörnek, hogy megismerjük a látogatók véleményét a Keresztény Múzeum kiállításairól. A helyben kitöltött kérdőívek esetében egyértelmű volt, hogy a kitöltőnek van már tapasztalata a múzeumban, mivel a kitöltésre a látogatás után kértük meg az embereket. Viszont abban nem lehettünk biztosak, hogy aki az online kérdőívünket kitölti, ő már személyesen is járt valamilyen a múzeumban. Ezért az online kérdőívben a „Hányszor járt már a Keresztény Múzeumban?” kérdés egyúttal szűrőként is szolgált. 7-en válaszolták azt,

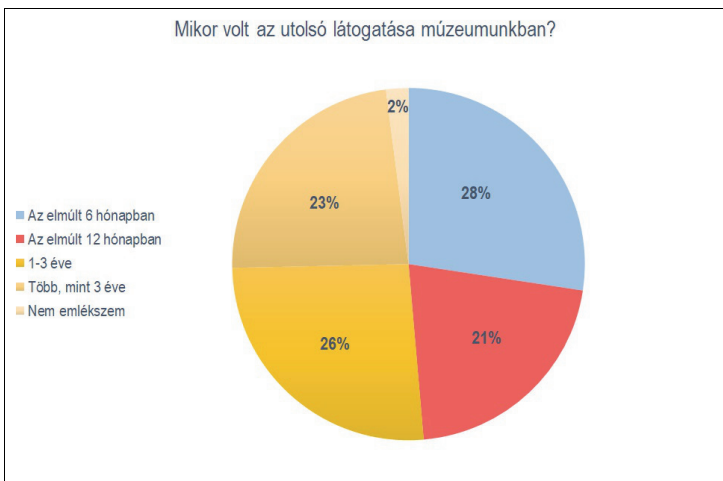
hogy egyszer sem. Aki ezt az opciót választotta, annak megköszöntük az addigi válaszokat, és a kérdőív a végére ugrott, neki ott befejeződött a kitöltés.

Múzeumlátogatási gyakoriság, legutóbbi látogatás

Mind a két kérdőívben rákérdeztünk arra, hogy a kitöltő hányszor látogatta már meg a múzeumot. Az online kitöltések esetében többségben voltak a visszajáró látogatók, 59,6% (65 fő) írta azt, hogy több mint háromszor járt már a múzeumban. Ebből az elköteleződésből, a múzeum szeretetéből fakad az a késztetés is például, hogy időt szántak a kérdőív kitöltésére. Ezért is érdemes olyan látogatói bázissal rendelkeznie egy múzeumnak, akikkel rendszeresen tud kommunikálni, akiktől lehetséges a visszajelzések begyűjtése.

A helyben kitöltött kérdőívek esetében nagyjából minden második látogatónak (47% – 39 fő) az aktuális látogatása volt az első a Keresztény Múzeumban. A kitöltők 30,1%-a (25 fő) korábban néhány alkalommal (1–3-szor) járt már a múzeumban, a több mint háromszor visszatérő látogatók aránya 22,9% (19 fő) volt.

146 válaszadó mondta azt, hogy a kérdőív kitöltését megelőzően korábban már járt a múzeumban. Az online kitöltők közül hárman nem emlékeztek rá, hogy mikor voltak a múzeumban utoljára. Nagyjából minden második látogatónak (49%) egy éven belül volt az utolsó látogatása a múzeumban. Ez elég friss látogatási élménynek mondható, ami azért jó, mert ez segítség lehetett a későbbi kérdések megválaszolása során, ahol a látogatási tapasztalatokra, élményekre kérdeztünk rá.

4. ábra

MIKOR VOLT AZ UTOLSÓ LÁTOGATÁSA MÚZEUMUNKBAN? (N=146)

Hányan érkeztek a múzeumba és kivel jött el?

A látogatás körülményeit tekintve az is fontos kérdés, hogy hányan érkeztek a kitöltők a múzeumba, és kivel jöttek el. Ezt azért érdekes ismerni, hogy a múzeum milyen típusú látogatói csoportokat tudott elérni (egyedülálló, családok, turisták stb.), kiknek a véleményét elemezzük és olvassuk. Ezeket a kérdéseket csak a helyben kitöltött kérdőívek esetében tettük fel, mert az online kitöltésnél nehézségekbe ütközhetett a visszaemlékezés, hogy egy régebbi látogatásra kivel is érkezett a kitöltő.

A látogatók többsége egy másik személlyel érkezett a kiállításra és ez a másik személy döntő többségben egy családtag (70%) volt. Egyedül csak 3 látogató (4%) nézte meg a kiállítást. A család mellett a legtöbben még barátokkal, ismerősökkel jártak a múzeumban, de az ő arányuk is csak 15% volt. A turista, katolikus közösségi vagy egyéb csoportos látogatók aránya 11%-os a válaszadók között.³⁰

5. ábra

MA HÁNYAN ÉRKEZTEK MÚZEUMUNKBA? (N=84)

Honnan hallott a múzeumról?

Közös kérdés volt a kérdőívekben, hogy a kitöltő honnan hallott a múzeumról. Milyen forrás volt az, ami meggyőzte a látogatót, hogy szeretné meglá-

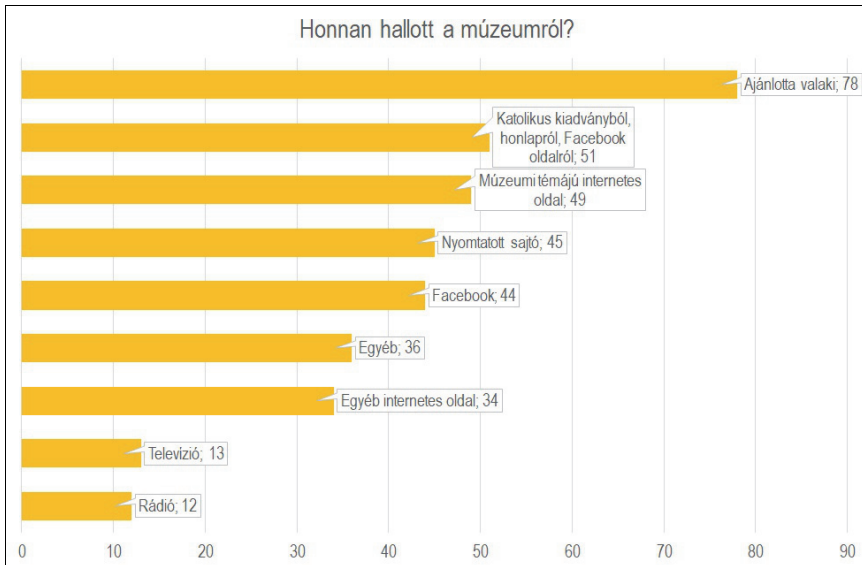
³⁰ A csoportos látogatók esetében a legtöbbször nem az egész csoport tölti ki a kérdőívet, hanem csak 1-2 tag.

toгатni a múzeumot? Ezt azért volt fontos megtudni, hogy kiderüljön, milyen eszközökön keresztül volt a legsikeresebb a látogatók elérése, mi lehet az a hely, ahol érdemes tovább folytatni a munkát, és mi az, ami nem éri el a kellő hatást.

Nagy arányú volt azoknak a látogatóknak a száma, akik ajánlásokon keresztül hallottak a múzeumról. Az intézmény gyűjtőköréből fakadóan rendelkezik egy speciális látogatói szegmessel, ők a katolikus kötődésű látogatók. A számokból is jól látszik, hogy a katolikus kiadványokban, oldalakon megjelenő hírek, információk is nagy segítséget jelentenek a múzeumnak a látogatókhoz való eljutásban.

Összességében az internetes oldalakat is sokan említették mint a tájékozódás egyik formáját. Meglepően jól szerepeltek a nyomtatott sajtó termékei is. A rádió és a televízió volt az a két hely, ahonnan nem sokan értesültek a Keresztény Múzeumról.

Amit még érdemes kibontanunk, az az egyéb kategória, mert ezt 36 kitöltő választotta. Itt a legtöbben a helyi kötődést jelölték meg (esztergomiak vagy ide jártak iskolába). Emellett sokan nem tudták megmondani, hogy pontosan honnan, de tudták, hogy létezik ez a hely régebbiről. Voltak, akik korábbi kirándulás, nyaralás során jártak a múzeumban, de ketten azt is írták, hogy egy esztergomi látogatás során meglátták, és innen az ismeret.

6. ábra
HONNAN HALLOTT A MÚZEUMRÓL? (N=362)

Az online kérdőívben egy olyan kérdést is feltettünk, hogy a látogató a Keresztény Múzeum programjairól honnan értesül. A legtöbben (31%) a múzeum honlapjáról és a múzeum saját Facebook oldaláról (28%) szerzik be a szükséges ismereteket. Emellett még az online programajánlókat (21%) is többen említették mint az információk forrását. Nyomatott programajánlóból a kitöltők 10%-a tájékozódik. Az egyéb kategóriában említésre került a barátok, ismerősök ajánlása és az e-mailes meghívók, hírlevelek is.

A Keresztény Múzeum kiállításai

Tevékenységek

Mind a két kérdőívben megkérdeztük a kitöltőket arról, hogy milyen tevékenységeket végeztek múzeumi látogatásuk során. A kitöltők 91%-a nézte meg az állandó kiállítást, ami nem számít meglepőnek, mivel a múzeumban ez a kiállítás van a központi helyen, és az intézmény legnagyobb részében ez a kiállítás található.

Az időszaki kiállítást a látogatók 53%-a nézte meg. Csak 5 olyan válaszadó volt, aki megtekintette az időszaki kiállítást, de az állandót nem. Ezen kívül 1 olyan látogató töltötte ki a kérdőívet, aki megtekintette az időszaki kiállítást, de nem tudjuk, hogy az állandó kiállítást látta-e, mert arra a kérdésre nem adott választ.

<i>Tevékenység</i>	Igen	Nem	Nem emlékszem/ Nincs válasz	Összesen
Megtekintette az állandó kiállítást	169	9	8	186
Megnézte az aktuális időszaki kiállítást	99	53	34	186
Részt vett tárlatvezetésen	54	109	23	186
Részt vett egy eseményen pl. könyvbemutató, előadás stb.	54	104	28	186
A kiállításon vagy a kiállítás meg-nézése után posztolt a múzeumról valamilyen közösségi oldalra (pl. Facebook, Instagram stb.)	29	123	34	186

A KIÁLLÍTÁSON VÉGZETT TEVÉKENYSÉGEK

Minden harmadik kérdőívkitöltő vett részt tárlatvezetésen vagy valamilyen múzeumi eseményen. Náluk a múzeumról alkotott véleményekben már ezek a hozzáadott értékek is megjelennek.

Ami érdekes, de talán nem annyira meglepő, hogy csak 29 olyan látogató volt, aki a közösségi médiában posztolt a múzeumról. Láttuk, milyen nagy

jelentősége van a szájhagyománynak, az ajánlásoknak, és mivel ma már egyre többen az ajánlásokat a közösségi média csatornáin keresztül gyűjtik, így érdemes lehet a későbbiekben ilyen típusú tevékenységre ösztönözni a látogatókat.

Változó, hogy melyik múzeumban mennyire bátran fotóznak és posztolnak a látogatók. Ez nyilván függ a témától és attól is, hogy mennyire biztat erre a múzeum. A Keresztény Múzeum esetében a vallási téma gátolhatja az embereket abban, hogy posztoljanak, mert azt gondolhatják, hogy itt nem illik vagy nem szabad ezt csinálni. A fejlesztés során lehet olyan elemeket is elhelyezni a kiállításban, amely ösztönzőleg hat a posztolásokra. Ennek segítségével meg lehetne mutatni másoknak, miért is érdemes ide ellátogatni.

A kiállításon töltött idő

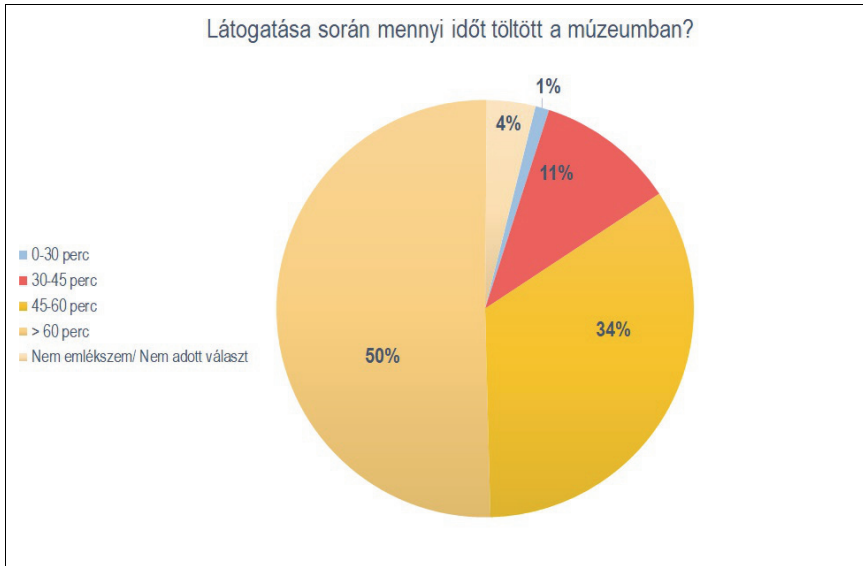
Szintén mind a két kérdőívben szerepelt az a kérdés, hogy a látogató mennyi időt töltött a múzeumban. Mivel a múzeumban jelenleg nincs kávézó, étterem, shop, ahol több időt el lehetne tölteni, így ezzel a számmal a kiállításra fordított időt tudtuk mérni.

Összesen 4 időintervallumot adtunk meg, amelyekből választhattak a látogatók. Az online válaszadók közül 5-en erre a kérdésre nem tudtak válaszolni, mert már nem emlékeztek rá, hogy mennyi ideig maradtak a múzeumban, a személyes kitöltések esetében pedig 2-en nem írtak ide választ. Az összesen 186 válaszadó közül 94-en (50%) egy óránál többet töltöttek a múzeumban, ami már lehetőséget adhat az elmélyülésre. Mivel az állandó kiállítás több teremből áll, így érthető, hogy szükséges a több mint 1 óra a felfedezéshez. Szintén sokan (63 válasz – 34%) jelölték meg, hogy 45–60 percet szántak a kiállításokra. Ez azt is mutatja, hogy a látogatók találtak annyi érdekességet, hogy ne csak átfussanak a kiállításon. 20 látogató mondta azt, hogy 30–45 percet töltött a múzeumban, 2 látogató pedig 0–30 percet.

Kiállítási szövegek, feliratok

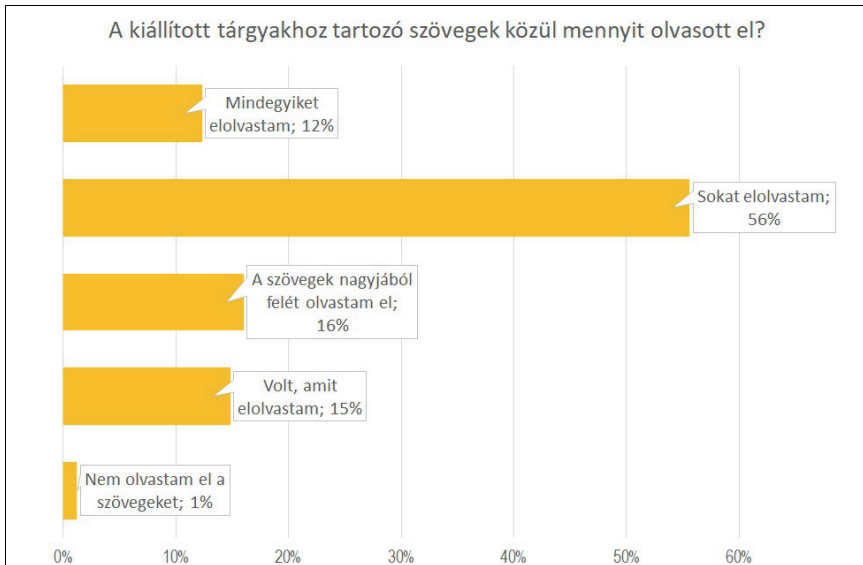
A kérdőív összeállításakor fontos szempont volt, hogy csak azokra a dolgokra kérdezzünk rá a látogatóknál, amelyeken egy átfogó felújítás során lehetőség nyílik majd változtatni, javítani. Egy ilyen terület a kiállítási szövegek és feliratok témaköre. A múzeumban, helyben kitöltött kérdőívekben a szövegek olvashatóságára és érthetőségére kérdeztünk rá.

Az első kérdés ebben a kérdéscsoportban az volt, hogy mennyi szöveget olvasott el a látogató. Összességében az látszik, hogy érdeklődőek voltak a látogatók, a többség olvasott szöveget, ki többet, ki kevesebbet. Ez mutathatja a speciális témák iránti fogékonyságot, kíváncsiságot vagy azt is, hogy a kiállítás megértéséhez a látogatók szükségesnek tartották a szövegek elolvasását.

7. ábra

LÁTOGATÁSA SORÁN MENNYI IDŐT TÖLTÖTT A MÚZEUMBAN? (N=186)

8. ábra

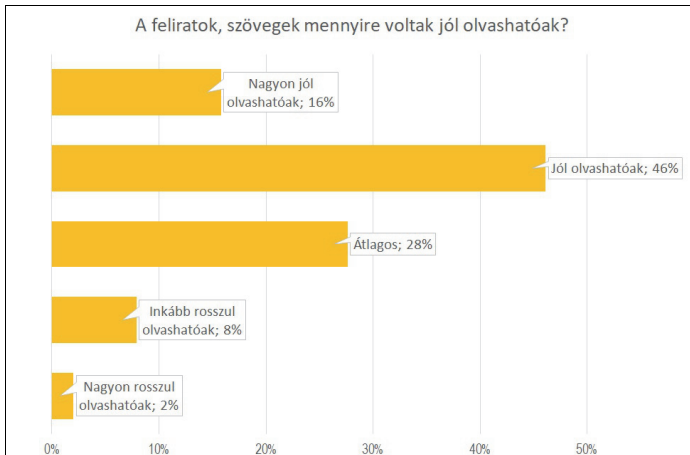
A KIÁLLÍTOTT TÁRGYAKHOZ KAPCSOLÓDÓ SZÖVEGEK KÖZÜL MENNYIT OLVASOTT EL? (N=81)

Érdeemes megnézni, hogy mi volt az oka, ha valaki nem olvasott szöveget vagy csak nagyon keveset. 17 visszajelzést kaptunk ebben a témakörben. A kapott válaszokat hat kategóriába lehet sorolni, amelyek a következők:

- időhiány
- nehéz értelmezhetőség
- nem releváns az információ
- rossz látási viszonyok
- tárlatvezetésen vett részt
- túl sok/túl kevés információ

Ezek között találunk olyan szempontot, amin nem tudunk változtatni (pl. időhiány, valaki otthon hagyta a szemüvegét), de az esetek döntő többségében olyan dolgokra hívták fel a látogatók a figyelmet, amin lehetséges változtatni (pl. fényviszonyok, értelmezhetőség stb.).

A feliratok, szövegek minőségére is rákérdeztünk. 76 látogató válaszolt erre a kérdésre és a legtöbb vélemény alapján a szöveges részek olvashatóságával nem volt gondjuk. A válaszok 62%-a szerint jól vagy nagyon jól olvashatóak a kihelyezett feliratok, szövegek. 10% szerint rossz vagy nagyon rossz az olvashatóság, itt azt érdemes megvizsgálni, hogy ez a látogató egyéni adottságai (pl. rossz látás) miatt van így,³¹ vagy tényleg a szövegek/betűk tulajdonságain kellene változtatni. Az olvashatóságot a kitöltők 28%-a nevezte átlagosnak.

9. ábra

A FELIRATOK, SZÖVEGEK MENNYIRE VOLTAK JÓL OLVASHATÓK? (N=76)

³¹ Ebben az esetben is van, amin lehetséges javítani, pl. betűméret vagy fények.

A szövegekhez kapcsolódóan még egy kérdést tettünk fel, amelyben a feliratok, szövegek érthetőségét néztük meg. Egy 0-tól 10-ig terjedő skálán lehetett erre a kérdésre válaszolni, ahol a 0 az egyáltalán nem voltak érthetőek, a 10 pedig a teljesen érthetőek voltak választ jelentette. A beérkezett 84 válasz átlaga 8,63 pont lett a maximális 10-ből. Ezek alapján a szövegek a látogatók számára érthetőek voltak.

Kedvenc kiállítási tárgyak, tárgycsoportok

Megkérdeztük a látogatókat arról is, hogy melyik kiállítási tárgy vagy tárgycsoport volt számukra a legemlékezetesebb, melyek a kedvenceik. Közvetlenül a látogatás után nyilván könnyebb felidézni a pontos nevét egy alkotásnak, mintha néhány hónap vagy akár évek múltán kellene ezeket a tárgyakat megnevezni. Ez a nehézség a kitöltések során is látszott. Akik a kérdőívet a látogatás után helyben töltötték ki, sokkal több esetben említettek konkrét művészt vagy műcímet, mint az online kitöltők. Az online kérdőív esetében gyakran nagyobb kategóriákat és nem egy-egy művet emeltek ki pl. festmények, gótikus gyűjtemény, középkori művészet.

Voltak, akik konkrét termeket neveztek meg kedvencként, ez is inkább a helyben kitöltött kérdőívek esetében volt jellemző. A legtöbben az 1. számú termet (9 látogató) neveztek kedvencként, emellett még a 2. számú került említésre (3).

Egyértelműen az úrkoporsó volt a legtöbb látogatóra a legnagyobb hatással, ez volt a legemlékezetesebb műtárgy számukra. Emellett még a szárnyasoltárok és a textíliák voltak a látogatók legnagyobb kedvencei.

A következő lista azokat a tárgyakat, tárgycsoportokat, nagyobb kategóriákat tartalmazza, amelyet legalább 3 látogató megnevezett a kedvencek között:

- Úrkoporsó (33 említés)
- Szárnyasoltárok (22)
- Textíliák: szőnyegek, szőttések, ruházat, gobelin, faliszőnyegek, falikárpitok (16)
- Festmények (10)
- Gótikus gyűjtemény, gótikus táblaképek (10)
- MS mester képei (9)
- 1. terem (9)
- Oltárképek (8)
- Porcelánok (7)
- Jan van Hemessen: Keresztet vivő Krisztus (5)
- Középkori művészet (5)
- 2. terem (3)

- Itáliai festészet, szobrászat (3)
- Máriát ábrázoló képek (3)
- Szakrális tárgyak, festmények (3)
- Bibliai témájú művek (3)
- Táblaképek (3)

Szolgáltatások

Új szolgáltatások bevezetése

Napjainkban a múzeumok igyekeznek minél több és minél igényesebb szolgáltatást nyújtani a látogatóknak, hogy ezzel is növeljék a látogatói élményt és elégedettséget. A Keresztény Múzeum látogatókutatása során arra is kíváncsiak voltunk, hogy a látogatók milyen új szolgáltatások bevezetésének örülnének. Alapvetően kétféle szolgáltatásra kérdeztünk rá: az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a kiállításokhoz (telefonos applikáció, digitális alkalmazások, audioguide). A másik csoportba pedig az épülethez kapcsolódó, infrastrukturális szolgáltatások kerültek: múzeumi bolt, lift, kávézó.

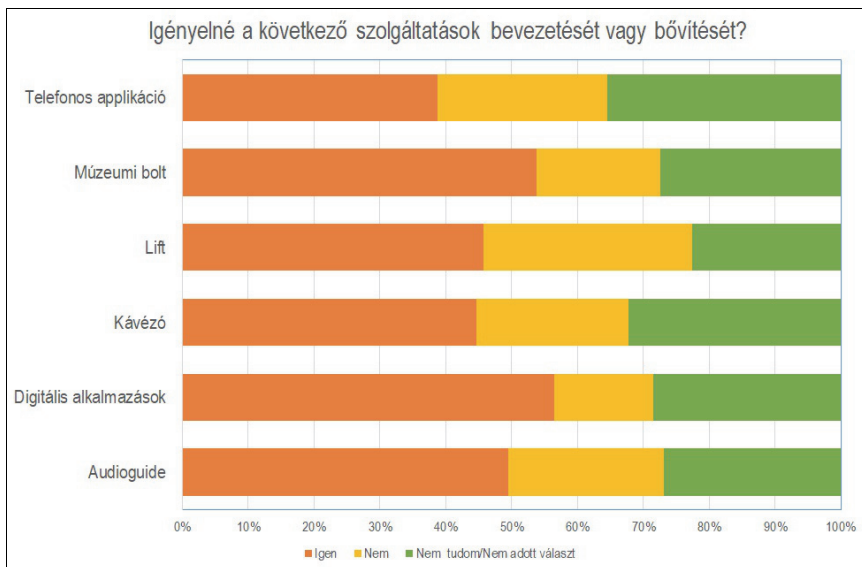
Az a helyben kitöltött és az online kérdőívek esetében is kiderült, hogy egy-egy szolgáltatás esetében sokan nehezen tudták eldönteni, hogy nekik arra szükségük lenne-e vagy sem. Nagy volt az aránya (szolgáltatásonként 23% és 35% között) azoknak, akik nem tudták, hogy igényelnék-e az adott újdonság bevezetését, vagy nem is adtak választ egy-egy kérdésre.³²

Az mindenképpen elmondható, hogy minden esetben az online kitöltők voltak nagyobb arányban, akik egy-egy szolgáltatás bevezetését igényelnék. Az online válaszadók közül a legtöbben múzeumi boltot szeretnének (74%), ezt követte a digitális alkalmazások bevezetése (68%) és a kávézó (56%).

A helyben kitöltött kérdőíveknél a legtöbben audioguide-ot igényelnének (48%), ami a jobb megértést segítené. Ezt követték a digitális alkalmazások (43%), amelyek az élményt tudnák növelni, és a lift kiépítése (41%), ami pedig a kényelmet és a megközelíthetőséget javítaná.

Összességében az látszik, hogy a legtöbben a digitális alkalmazások, a múzeumi bolt és az audioguide bevezetését igényelnék leginkább a múzeumtól, de a többi szolgáltatásnak is sok látogató örülne.

³² Sok esetben nehéz elképzelni egy-egy ilyen szolgáltatást, ezekről több és mélyebb kérdéseket érdemes feltenni egyéni vagy fókuszcsoportos interjú során.

10. ábra

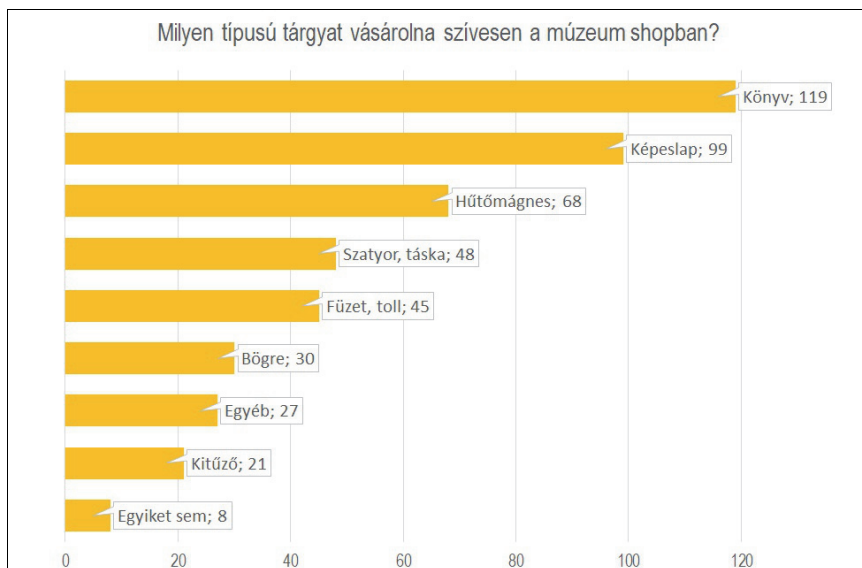
IGÉNYELNÉ A KÖVETKEZŐ SZOLGÁLTATÁSOK BEVEZETÉSÉT VAGY BŐVÍTÉSÉT? (N=186)

A leendő múzeumi shop kínálata

A múzeum részéről felmerült egy olyan kérdés is, hogy ha majd múzeumi boltot nyitnak, akkor melyek lennének azok a tárgyak, amelyeket a látogatók szívesen vásárolnának. Egy olyan listából tudtak ennél a kérdésnél választani a kitöltők, amely az általában leggyakrabban előforduló múzeumi shopokban kapható termékek listáját tartalmazta.

Egy-egy kitöltő többféle tárgyat is megjelölhetett, ezért a mintaszám 465 lett. Két termék kapta a legtöbb szavazatot: az egyik a könyv, a másik pedig a képeslap volt. Nyilván ennél a kérdésnél is igaz, hogy a megadott kategóriák még túl nagyok, érdemes lehet a látogatók egy csoportjával konkrétan is körbejárni, hogy egy-egy termék vásárlásánál milyen szempontok fontosak, pl. témakör, ár, méret, anyag stb.

Az egyéb válaszokat érdemes még megnéznünk. Ezek között többen azt említették, hogy szívesen vásárolnának kisebb méretű műtárgy-reprodukciókat. Emellett említésre került még például az ajándékdoboz, csokoládé, emlékkártya idézettel, gyerekeknek való füzet a kiállításához, határidőnapló, kegytárgy/vallási emlék, póló, szemüvegtörő kendő stb.

11. ábra

MILYEN TÍPUSÚ TÁRGYAT VÁSÁROLNA SZÍVESEN A MÚZEUM SHOPBAN? (N=465)

A látogatók benyomása, véleménye a múzeumról

Először ez jut eszembe a Keresztény Múzeumról

Az online kérdőívezés során megkérdeztük a kitöltőket arról, hogy mi jut eszükbe először, ha azt hallják, hogy Keresztény Múzeum. Fontos, hogy milyen kép él a látogatókban egy adott intézményről, milyen asszociációk indulnak el, milyen érzések, élmények, tárgyak azok, amelyeket kötni tudnak egy helyhez.

A legtöbb látogatónak – a múzeum speciális gyűjtőköréből fakadóan – a vallás és a kereszténység szavak jutnak először eszébe. A város, Esztergom is az első szavak között van, amire gondolnak a múzeum kapcsán. Ezek mellett a kedvenc tárgyak között is említett úrkoporsó, szárnyasoltárok, MS mester alkotásai itt is szerepet kaptak. Látszik, hogy vannak olyan látogatók, akik a gyűjtemény egy-egy kiemelkedő darabjával azonosítják a múzeumot. A pozitív jelzők között szerepel többek között a szépség, rendezettség, nyugalom, gazdag gyűjtemény, családi környezet is.

Néhány hiányosság és egy-egy negatív jelző is előkerült ebben a részben. Ezek a poros, retró, unalom, nehezen megközelíthető, nincs lift (sok a lépcső).

Ajánlaná másnak a múzeumot? Újra eljönne?

Mind a két kérdőívben kitértünk 2-2 kérdés erejéig a múzeummal való általános elégedettségre is. Az egyik kérdés az volt, hogy a látogató ajánlaná-e másoknak a múzeumot. A 185 válaszadó látogatóból 181 (98%) ajánlaná ismerőseinek, barátainak a látogatást. Csak 1 látogató volt, aki nem ajánlaná másoknak a múzeumot, és hárman válaszolták azt, hogy nem tudják.

Azzal a kérdéssel, hogy szívesen eljönne-e máskor is múzeumunkba, azt szerettük volna megnézni, hogy tetszett-e annyira a múzeum a kitöltőknek, hogy visszatérő látogatók legyenek. Itt szintén 185 választ kaptunk, amiből 173-an (94%) mondták azt, hogy visszajönnének, 1 nem és 11 nem tudom válasz érkezett még erre a kérdésre.

Amivel a látogatók nem voltak elégedettek

A fentiekből látszik, hogy a látogatóknak tetszett a múzeum, a többség vissza is térne. Az viszont egyértelmű, hogy hiába elégedett a látogató egy múzeummal, mindig van olyan dolog, amin lehetne változtatni, amivel még jobbá lehetne tenni a látogatói élményt. Nézzük meg, mi volt az, amin a látogatók szerint javítani lehetne!

Több visszajelzés is érkezett arról, hogy az épület mennyire régi, ráférne egy felújítás. Nyilván ezzel a múzeum munkatársai is tisztában vannak, ez a helyzet egyik fél számára sem megfelelő. Amit ebben a témakörben kiemeltek a látogatók, az a bejárati rész szűkössége, a belsőépítészeti megoldások elavultsága, a sok lépcső, a lift és az ülőhelyek hiánya, a nem megfelelő világítás, a klíma hiánya, a rossz padló, a zavaró szag és a mosdó nem megfelelő minősége.

A felsorolt igényekben, kérésekben semmi túlzó nincs, csupán azt tükrözik, hogy a látogatók egy 21. századi színvonalú épületben szeretnék szabadidejüket tölteni és élményeket gyűjteni a kiállításokon.

A kiállításokkal kapcsolatosan is voltak olyan részek, amelyeken a látogatók szívesen változtatnának. Az interaktivitást többen hiányolták. Vannak, akiknek nem derül ki egyértelműen egy-egy tárgyról, hogy az micsoda, többen hiányolták, hogy kevés a magyarázat. Ezen például egy telefonos alkalmazás vagy egy audioguide sokat tudna segíteni.

A szövegek mérete, elhelyezése és megvilágítása került még fókuszba, volt olyan látogató, akinek ez okozott nehézséget, erről korábban már részletebben beszéltünk.

A munkatársakra vonatkozóan egy-egy negatív vélemény érkezett csak. Ezek között szerepelt, hogy volt amikor egy látogatónak kellett segítenie egy kerekesszék cipelésében, mert nem volt erre személyzet, és hogy egy lá-

togató szerint a teremőrök mérgesek és lekapcsolják rögtön a villanyt, ahogy kilépnek egy teremből, ami számukra zavaró volt.

Pozitív visszajelzések

Mivel a mostani kérdőívekben nem vonatkozott konkrét kérdés arra, hogy mi az, ami a legjobban tetszett a múzeumban, ezért a pozitív visszajelzések száma kevesebb lett, mint a negatívaké. Arra figyelniünk kell, hogy ezeket a mennyiséget most ne hasonlítsuk össze. A kérdőív elkészítésével részben az volt a szándékunk, hogy a látogatók felhívják a figyelmünket, hogy mi az, amin javítani lehetne, kellene.

Ennek ellenére a kérdőív kitöltői így is találtak lehetőséget arra, hogy pozitív visszajelzéseiket megosszák a múzeummal. Ennek a helye az egyéb megjegyzés rész volt. Ezeket a biztató, pozitív véleményeket három csoportba sorolhatjuk: munkatársak, gyűjtemény/kiállítás és általános tetszés.

A munkatársak kedvességét, segítőkészségét többen említették mint pozitív élményt. Ez fontos, mert a látogatók viszonylag kevés múzeumi munkatárssal kerülnek személyesen is kapcsolatba, így felértékelődik a teremőrök, pénztárosok, tárlatvezetők szerepe.

A kiállítást és a gyűjteményt érintő pozitív visszajelzések az anyag gazdagságát emelik ki.

Az egyéb észrevétel, megjegyzés részben a látogatók nagyon sok és sokféle érdekes javaslatot tettek, hogy mi az, amin változtatnának, mi az, aminek örülnének. Itt voltak a szolgáltatásokat érintő észrevételek, pl. a téli zárvaratás megszüntetése, koncertek tartása, de előkerültek az épület kialakítására vonatkozó hiányosságok is. A felmérés más részében többen is javasolták, hogy jó lenne, ha a múzeum gazdag raktárkészletéből több tárgy lenne megismerhető, ha ezekből is lenne egy-egy időszaki kiállítás.

ÖSSZEGZÉS

A kérdőívek bevezető szövegében azt írtuk, hogy a Keresztény Múzeum egy nagyobb felújítás előtt áll, és ezért is tartjuk nagyon fontosnak, hogy megtudjuk a látogatók véleményét. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a kitöltő mit gondol a múzeum jelenlegi állapotáról, milyen újjátásnak örülne.

Ez a néhány mondat jól meghatározza, mi is volt kutatásunk célja. A múzeum jelenlegi állapotáról egyértelműen azt gondolják a látogatók, hogy elengedhetetlen a felújítás, mert az épület elavult, építészetileg nem megfelelő. A gyűjteménnyel viszont nagyon meg vannak elégedve, és örülnek, hogy

ilyen gazdag és sokszínű anyag áll rendelkezésre. A két szempont között tehát éles ellentmondás mutatkozik.

A kapott visszajelzések alapján a látogatók azt is szívesen vennék, ha az állandó kiállítás megújulna. Az interaktivitás, a személyesség került elő több helyen, a látogatók szeretnék részt venni a kiállításban, és örülnének, ha párbeszéddek is kialakulnának, nem csak előadásokat hallhatnának. A múzeum iránti elköteleződés szempontjából ezek fontos dolgok.

Ha a kérdőívkitöltések számát nézzük, akkor összesen 193 embert tudunk elérni. Ez a mintaszám már elegendő volt ahhoz, hogy összegzéseket készíthessünk, de azt is látnunk kell, hogy ez csak egy szelet a látogatók összességéből. Nagyon pozitív volt a kitöltésekkel kapcsolatosan, hogy hiába volt több nyitott kérdés, nagyon sokan energiát fektettek abba, hogy segítő véleményüket leírják, elmondják nekünk.

A felújítást illetően – mind az új szolgáltatások bevezetése, mind a kiállítás megújítása kapcsán – mindenképpen érdemes lenne minél többször, akár a tervezési, akár a megvalósítási fázisban is kikérni a látogatók véleményét. Tesztelni sokféle eszközzel lehetséges, és a külső, látogatói szem sok olyasmit észrevehet, amit a múzeumi dolgozók nem.

A kapott adatokkal és véleményekkel azt az előzetesen a munkatársak és a látogatók által is ismert ténytet támasztottuk alá, hogy a múzeum nagy jelentőségű gyűjteményének a jelenkor elvárásainak megfelelő épületre és bemutatási eszközökre lenne szüksége. Egy látogatókutató akkor jó, ha a kapott eredményeket a mindennapi munka során is fel lehet használni, legyen így a Keresztény Múzeum esetében is.

♦♦♦ SOÓS SÁNDOR – SOÓS NÉ VERES RÓZSA
**Megjegyzések Anton Tischler rézmetszetéhez
 és egri tevékenységéhez**

Pataky Dénes feldolgozása szerint Tischler Antal a 18. század egyik legjobb magyar rézmetszője. Besztercéről származott, számos illusztrációt és arcképet metszett.¹ Pataky úgy tudta, hogy 1781 körül Egerben, 1787–1793 között Budán volt rézmetsző. Összesen 29 metszetét vette számba, melyek közül az első három egri kiadványból származik, de csak a harmadiknak van dátumo-

¹ PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története* (Budapest, Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1951) 32. Munkája kiválóságának bizonyítására több metszetét közölte. Lásd: 336–341.

zása: 1781. A további metszetei már Budán születtek.² Pataky úgy vélte, hogy egy 1790-ben Pesten kiadott, 27 azonos, színezett metszetet tartalmazó kötet mesterében is Tischler keze munkája ismerhető fel.³ E feltételezést erősítheti, hogy a bodajki kegyképet ábrázoló metszet 1790 körül szintén Pesten készült.⁴ Dugonics András Etelkájához készített illusztrációit, Orczy Lőrinc arcképét és a korona hazahozataláról készített metszetét korának kiemelkedő grafikai alkotásai között tartják számon.⁵

Szilárdfy Zoltán véleménye szerint a metsző tevékenysége 1776–1793 között igazolható.⁶ Pataky minősítésén túllépve kimondta, ő a 18. század legjobb magyar rézmetszője.⁷ Pontosította a további életrajzi-munkássági adatokat. Bizonyította, hogy 1787 után általában Pest, s csak elvétve Buda szerepel a művész neve után. Ezzel megerősítette, hogy e három városban dolgozott.⁸ További három Egerben készült metszetről voltak ismeretei. Az első szignózott, 1776-os évszámmal jelzett Szent Bonaventurát ábrázolja beteges körében.⁹ A második 1777-ben került nyomdába, és az egri székesegyház Pócsi Szűzanya-képét ábrázolja. A harmadik a szervita templom Fájdalmas Anya-kegyképét örökítette meg, s 1780 táján készülhetett.¹⁰ Tischlert Egerben Eszterházy Károly püspök a Líceum rajzolási tanszékén, rajztanárként alkalmazta.¹¹ Az első ismert metszete 1776-ban, szintén Egerben jelent meg. Itteni munkásságának utolsó ismert darabja 1782-ben látott napvilágot.¹²

Ugyancsak Szilárdfy Zoltán közölte 2000-ben Tischler fenti rézmetszetének általa ismert példányát, de annak sem szignójáról, sem a készítés jelzett helyéről nem tett említést. A metszés időpontját 1770-ben állapította meg.¹³

² Uo. 231–233.

³ Uo. 258.

⁴ SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről* (Budapest, Egyetemi Könyvtár, 1987) 82, 13. sz. szentkép.

⁵ Tischler Antal, in *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2021.04.25.).

⁶ SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon* (Budapest, Corvina, 1984) 25.

⁷ Uo. 33.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 44. kép.

¹⁰ SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP 94–95, 80. és 81. sz. szentképek.

¹¹ SZILÁRDFY, *Barokk szentképek...* 44. sz. kép kísérőszövege. A kinevezését lehet, hogy az Eszterházy Károly püspökről készült metszetének (is) köszönhette. PATAKY 232, 2. sz. metszet; ANTALÓCZY Lajos, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története* (Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1989) 14. A 18. század végén a Líceumban a teológia mellett a rajztanítás működött önállóan.

¹² SZILÁRDFY, *Barokk szentképek...* 33.

¹³ SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos típusok magyar szentek barokk kori ikonográfiájában*, in *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi* (szerk. Cséfalvay Pál – Kontsek Ildikó; Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000) 58, 3. sz. kép.

ANTON TISCHLER, „MAGYAROK NAGYASSZONYA SZENT ISTVÁN, IMRE ÉS LÁSZLÓ KÖRÉBEN”,
AVAGY „A MAGYAR HÁROMKIRÁLYOK A BOLDOGASSZONY UDVARTARTÁSÁBAN” (1770)

Ugyanennek a metszetnek papírra nyomott, „Anton Tischler Sculp. Agriae.” szignóval jelzett változatát láthatjuk a mi képünkön.¹⁴ A metszet a barokk időszakban népszerű témát ábrázol: Magyarok Nagyasszonya Szent István, Imre és László körében. A kép mérete: 13,1×8,0 cm.¹⁵ Mivel a metszet jelzete bizonyítja, hogy a püspöki székvárosban készült, kimondható, hogy Tischler egri tevékenységének kezdete nem 1776, hanem 1770.

A kompozíció azért ismerős, mert Tischler – a baldachint kivéve – minden részletében lemásolta Thomas Bohacz (1707–1764) 1740-ben, Bécsben készült rézmetszetét.¹⁶ Ezt 1984-ben Szilárdfy közölte, tematikai, tipológiai előzményeit, előképeit kimutatta, és a párhuzamait is érintette. Az 1511-es Missale Zagrabienével és a Háromkirályok középkori magyarországi tiszteletének kultuszával és ikonográfiájával való rokonságot feltételezett. Pontosabban fogalmazva, a kép tárgya szerinte a magyar Háromkirályok hódolata az Ég Királynője előtt.¹⁷

A Szűzanya feje körüli felirat – Patrona Hungariae – jelzi, hogy a Regnum Marianum barokk eszmeköréhez tartozó képi ábrázolást látunk.¹⁸ Jól ismert eszmerendszerről van szó: Szent István az Istenszülő oltalmába ajánlotta országát, s ettől kezdve Magyarország Mária országa, Regnum Marianum lett. Mária pedig az ország védelmezője, patrónája, vagyis Patrona Hunga-

¹⁴ A metszetről jelentős gyűjtemények feldolgozói sokáig nem tesznek említést. Pl.: „A legszögedibb szögedi”. *Emlékiállítás Bálint Sándor születésének 100. évfordulóján* (szerk. N. Szabó Magdolna; Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2004); KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században* (Budapest, Balassi, 2004); SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből I: 17–18. század* (Devotio Hungarorum 2) (Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 1995); továbbá SZILÁRDFY – TÜSKÉS – KNAPP sem említi.

¹⁵ Az itt közölt metszet magántulajdonban van.

¹⁶ SZILÁRDFY, *Sajátos típusok...* 58–59. Lényeges, hogy e metszet alapkompozíciója után szobor-együttes (Pápa, pálos templom) és több olajfestmény is készült. Ilyen a szentgotthárdi ciszterci apátság templomában Gussner Mátyás rendi festőművész alkotása, a magyar Háromkirályok Boldogasszony előtti hódolata. De Szakolcán, Sajószentkirályban, Tállyán, Bélapátfalván, Székesfehérváron a ferenceseknél és még több helyen is találkozhatunk e típus változataival.

¹⁷ SZILÁRDFY, *Barokk szentképek...* 29. sz. kép és annak ismertetése; BORSA Gedeon, *Egy feltehetően soha el nem készült hazai misekönyv emléke*, in *Magyar Könyvszemle* (1993) 325–330. A hazai szakirodalomban legrészletesebben Lepold Antal foglalkozott az egyik metszet leírásaival. A tanulmány további előzményeket is említ, de ismertetésük nagyon messzire vezetne. Az 1511-es Missale Zagrabienese több helyen is megtalálható. Egyik esztergomi példánya a híres Cserődy-missale. De ezeknél az ábrázolásoknál sokkal teljesebben hozza a leírt kompozíciót egy ősnymtatvány: *Missale secundu[m] chorum alme ecclesie Strigoniensis* (Lyon, 1501), lelőhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, jelzet: Inc XVI. I.114. E kiegészítést Szalai Katalin szíves megjegyzésének köszönhetem.

¹⁸ BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria* (Kassa, Veritas, 1943) 27. Ebben a Magyarok Nagyasszonyának hagyományos középkori ikonográfiája összeolvadt a Napja öltözött Asszony stílus elemeivel. A kis Jézus kezébe az ország almája, Mária kezébe az ország jogara, fejére a tizenkét csillagú korona helyett a magyar Szent Korona került. Mária lába alatt itt még a félhold látható, amely a török veszedelem elmúltával bőségszaruvá, a magyar Kánaán jelképévé alakult át.

riae.¹⁹ A címeres, koronás pajzs alatt fekvő, rózsafüzérrel körbetekert kard a kereszténységért,²⁰ a hazáért folytatott hosszú küzdelemre utal.²¹

A metszet közvetlen előképének a kolozsvári volt jezsuita templom bal oldali első kápolnájának oltárképét lehet tekinteni.²² A jezsuita rend a Habsburg dinasztikus érdekekkel is összehangolva, nagy irodalmi tevékenységgel alátámasztva (dicsbeszéddek, prédikációk, iskoladrámák, énekes- és imádságoskönyvek, versek, társulati könyvek, szentek életrajzai stb.) igen hatáson terjesztette a Regnum Marianum eszmerendszerét.²³

A képzőművészeti ábrázolásokon lassabban formálódó téma első jelentős darabja a győri jezsuita (volt bencés) templomban található magyar szentek oltára (1642).²⁴ A képzőművészetek valamennyi területén főleg a 18. század közepétől jelentek meg további, változatos megoldások. Az ábrázolás sikerében döntő része volt a Szűz Mária-kegyhelyeknek és az ezzel párhuzamosan, dinasztikus érdekből terjesztett Mária Terézia-tiszteletnek is.²⁵

Képünkön a Szűzanya ábrázolása (arca, testtartása) nagy hasonlóságot mutat a fiatal Mária Teréziáról készült képekkel. A császárnő 1740-ben foglalta el a császári trónt. A magyar királynővé koronázásához (Pozsony, 1741. június 25.) kapcsolódó ábrázolások részleteiben már jól a látható a hasonlóság.²⁶

¹⁹ KERNY Terézia, „Sziz Máriának választott vitéze.” *Egy barokk kori Szent László ábrázolásról*, in *Ars Hungarica* (1997) 1–2/255. A felajánlást Szent Imre herceg és Szent László király megújította.

²⁰ A lepantói győzelem óta győzelmet hozó lelki fegyver a rózsafüzér. SZILÁRDFY, *Barokk szentképek...* 29. sz. kép kísérszövege.

²¹ A rózsafüzér kultúrtörténetéről, ábrázolásairól bőséges anyagot tartalmaz: Soós Sándorné, „...fonjunk rózsafüzért szép Üdvözlétebül!” *A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XX. századi magyar irodalomban* (Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009). Lásd még: GALAVICS Géza, *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század*, in *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok* (szerk. Galavics Géza; Budapest, Akadémiai, 1975) 234. Természetesen a vallási megosztottság megszüntetésére való törekvés is fontos része volt az elképzelésnek.

²² SZILÁRDFY, *Barokk szentképek...* 29. sz. kép és annak ismertetése.

²³ GALAVICS 234–236.

²⁴ KERNY 255–257.

²⁵ GALAVICS 236–238; KERNY 262. Egy 1745-ben Bécsújhelyben kiadott stotzingi ponyva harmadik éneke a császárnő védelméért könyörög. TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században* (Budapest, Osiris, 2001) 101.

²⁶ SERFŐZŐ Szabolcs, *Mária Terézia pozsonyi koronázásának képei. Festményciklus az egykori Magyar Udvari Kancellária bécsi palotájában*, in *Rubicon* (2017) 1–2/48–71. Itt utalunk a Szűzanyának Mária Teréziára hasonlító kegyzobroira, melyek meglete közismert a szakirodalomban. Ilyen típust képvisel például a kiscelli (Celldömölk) kegytemplom hordozható, öltöztetős körmeneti szobra a 19. század első feléből. Lásd: Soós Sándor – Soósné Veres Rózsa, *Kismáriacell Celldömölk búcsújáró helye* (Celldömölk, Nagyboldogasszony Plébánia, 2012) 153. A képciklust Martin von Meytens két tanítványa, Franz Messmer és segédje, Wenzel Pohl festette. Az 1768-ban készült festményciklus eredetileg a Magyar Udvari Kancellária bécsi palotájában, a kancellár fogadószobájának falain kapott helyet. A képciklus festői ismerhették Salomon Kleiner bécsi rézmetsző 1741 júliusában készült, 18 darabból álló, de meg nem jelent met-

Egerben a tudatosan terjesztett Mária Terézia-tiszteletnek egy látványos emléke gróf Barkóczy Ferenc személyéhez kötődött. A gróf 1741-től Mária Terézia titkos tanácsosa volt, majd 1745-ben a királynő püspöki méltóságra emelte. A püspökség hitéletének föllendítésére 1757-ben megszervezte a székesegyház Oltáriszentség Társulatát. E társulat díszalbuma I. Ferenc császárnak, Mária Terézia királynőnek és gyermekeinek állított díszes emléket úgy, hogy az uralkodó család Oltáriszentség iránti hódolatát miniatűr festményeken mutatta be.²⁷ Az album harmadik lapja Mária Terézia oldala, a királynő rendkívül gazdag ikonográfiájának alig ismert gyöngyszeme. Érdekesség, hogy az uralkodónő a megszokottól eltérően térden áll.²⁸ Ez hódolatának kifejezése, de egyben a szakrális tér belső világába emeli a királynőt és családját.

Az esztergomi érsekké kinevezett Barkóczy utóda, Eszterházy Károly püspök (1761–1799) nagy Szűz Mária tisztelő volt, és terjesztette a magyar szentek kultuszát is.²⁹ Ebbe a lelki-szellemi folyamatba jól illeszkedik Tischler metszete. Tischlerről kimondható, hogy korábbi ismereteinken túl lépve – mint a 18. század kiváló rézmetszője – Egerben bizonyíthatóan nem három, hanem négy metszetet készített, ottani működésének kezdete pedig nem 1776, hanem 1770.

szetsorozatát. Ezek azért hiteles ábrázolások, mert Kleiner részt vett a koronázási szertartáson. SERFŐZŐ 51, 54.

²⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon* (Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006) 6. Az albumot a Líceum könyvtárban őrzik.

²⁸ Uo. 7 és 20. Arcvonásai itt is a fiatalkori képeket idézik. Az említett oldal a tanulmány 4. sz. képén látható.

²⁹ Eger középkori eredetű, a 18. században újjáépített híres kegyhelyéről: LENGYEL Gyula, *Az egri Fájdalmas Anya kegyhely története (A szerviták Egerben)*, in *Egri séták nemcsak Egrieknek (2007–2010) II* (szerk. Renn Oszkár; Eger, Egri Lokálpatrióta Egylet, é.n.) 147–160. Eszterházy Károlyról: LIPP Mónika, Eszterházy Károly püspök Szűz Mária iránti tisztelete – műalkotások tükrében, in *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről* (szerk. Dinnyés Patrik – Nagy Andor; Eger, Líceum, 2020) 215–225. „Eszterházy [...] fontosnak és hatékonynak tartotta a rózsafüzér imádkozását. [...] VI. Pius pápa (1775–1799) 1777. február 15-én az egri székesegyházban elrendelt rózsafüzér imádságot jóváhagyta, és búcsúkkal is megajándékozta. Eszterházy Károly püspök az 1782. március 10-én kelt körlevelében egész egyházmegyéjére kiterjesztette a rózsafüzér imádság bevezetését. [...] Amikor 1776-ban az egri főpásztor bevezette a szombati rózsafüzér imádságot az egri székesegyházban, már ott volt a Johann Lucas Kracker által 1772-ben és 1773-ban festett két oltárkép: Szent István király és Szent László király. A barokk székesegyházat a 19. században elbontották, a helyére épült a jelenlegi, klasszicista stílusú épület. Johann Lucas Kracker két oltárképe ma is az egri bazilikában van. Mindkét szent életéből Szűz Mária iránti tiszteletüket kifejező jelenetet örökítnek meg az oltárképek. Szent István felajánlja országát a Madonnának: a kezében tartott párnán a korona, a jogar és az országalma. A másik oltárképen Szent László király féltérdre ereszkedve, kezét imára kulcsolva tekint Szűz Máriára és a gyermek Jézusra. Lábánál díszes bársony-párnán a magyar koronázási jelvények: korona, jogar és országalma. Szent László királyi palástja alatt lovagi páncélzatot visel. A festmény jobb alsó sarkában látható a sisakja és a pajzsa. A pajzson díszes markolatú kard, rajta babérág, a kard pengéjét átfonja egy rózsafüzér.”: uo. 218–220.

ERDŐ Péter, *Az egyházjog lelke. Kánonjog a társadalomban és a hívő közösségben* (Budapest, Szent István Társulat, 2021) 406 o.

Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek *Az egyházjog lelke* címmel állította össze legújabb kötetét, amelyet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem fakultási jogú Kánonjogi Posztgraduális Intézete fennállása 25. évfordulójának dedikált (5). A címválasztás meglepőnek tűnhet azok számára, akik a kánonjogot „szikár és lelketlen, a spiritualitástól és a mindennapi katolikus hitvalló magatartástól idegen” tudománynak tartják. Ez a felületes meggyőződés azonban tévesnek bizonyul, ha végigtekintünk azon a csodálatos lelki gazdagságon, amelyet az ősegyház életének kereteitől egészen a hatályos egyházjognak a lelkek üdvösségét szem előtt tartó működéséig megtapasztalunk. Így a munka címe önmagáért beszél. A szerző a kánonjog-történet területén végzett kutatásainak és tanulmányainak összegzésére már több önálló munkát jelentetett meg az elmúlt húsz évben,¹ valamint közreadta a Katolikus Egyház hatályos jogának kézikönyvét (vö. 1992; 1996²; 2003³; 2005⁴; 2014⁵).

Erdő Péter bíboros új kötete (amely illeszkedik a budapesti Kánonjogi Intézet 10. és 20. évfordulójára szerkesztett, tudományos alaposságú és a legfontosabb kortárs egyháztani és fegyelmi kérdéseket érintő köteteinek sorába)² a hatályos katolikus egyházjoggal és annak kánonjog-történeti kikristályosodási folyamatával foglalkozik. Egy-egy aktuális, nyitott kérdésre keresi a választ, az Egyház normatív diszciplináris hagyománya alapján. A tanulmányok válogatása és szerkesztése egységes gondolatmenetet tükröz. Az így megszületett munka áttekinti az egyházjog alapvető fogalmainak,

¹ Pl. *Egyházjog a középkori Magyarországon* (Budapest, Osiris, 2001); *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung* (Adnotationes in ius canonicum 23) (Frankfurt am Main, Lang, 2002); *Kirchenrecht im mittelalterlichen Ungarn. Gesammelte Studien* (Aus Religion und Recht 3) (Berlin, Frank und Timme, 2005); *Storia delle fonti del diritto canonico* (Istituto di Diritto Canonico San Pio X, Manuali 2) (Venezia, Marcianum Press, 2008).

² *Az élő Egyház joga* (Budapest, Szent István Társulat, 2006); *Jog az Egyház hagyományában és életében* (Budapest, Szent István Társulat, 2016).

vizsgálódásának és szabályainak a kérdéskörét (21–86); az állam és Egyház kapcsolatát (89–163); az egyházjog különböző korokban és földrajzi helyeken megjelenő forrásait és mindennek az Egyház mindennapi életét meghatározó működését (167–269); a pápaság és a helyi egyházi közösség kapcsolatrendszerét (273–371); valamint a katolikus oktatás és nevelés kérdéskörét, bemutatva a Pázmány Péter Katolikus Egyetem sajátosságait és fejlődését (375–401). Ritkán mondható el a 21. században, hogy valaki egy adott tudomány teljes területén jelentős, a kutatást gazdagító eredményeket tud felmutatni. Végigtekintve azonban a jelen kötetbe bekerült tanulmányok panorámáján, azt kell állítanunk, hogy Erdő professzor ilyen jellegű munkát végzett a kánonjogtudomány területén.

A szerző eredetileg különböző céllal törekedett a kánonjogtudomány kérdéseinek a bemutatására, hol cikk, tanulmány, hol pedig előadás formájában. Ám mindegyikben közös a kánonjog problémafelvetésére való érzékenység és az Egyház tanítóhivatali iránymutatásának, valamint fegyelmi álláspontjának és hagyományának a hűséges követése. Talán leginkább négy fő – nagyon aktuális – témát emelhetünk ki a kötetből, amelyek a munka gerincét alkotják: a mérlegelés szükségessége és adott esetre szabott alapelvei az egyházi jogalkotásban, jogalkalmazásban és az egyházkormányzat gyakorlásában; a szinodalitás kérdése (különösen a presbitérium „lelkének” meghatározásában és a püspöki konferencia teológiai alapjainak körültekintő kifejtésében); a szent rendek felvételére való alkalmasságnak, az Istennek szentelt szolgálat felelősségének alapos bemutatása; továbbá a plébániák működésének és tevékenységének, a hívek hitben és szentségekben történő gondozásának sajátos útján betöltött egyedülálló küldetésének részletes leírása. Már az 1. fejezet kérdésfelvetése: *Ki az ember?* (21–38) olyan problémakört tárgyal, amely a 21. század minden gondolkodó emberét megérinti. Hiszen a felvilágosodás korától kezdve egyre több kezdeményezés törekszik arra, hogy új meghatározást adjon az emberi mivoltnak. A feltett kérdésre a Biblia és a keresztény antropológia alapján a legtömörebb összgezést a szerző így adja meg: „A keresztény emberkép fontos eleme a lelkiismeretről szóló tanítás. Az ember ugyanis nem maga szabja meg életének törvényeit, de saját tudata mélyén találkozik egy magasabb törvénnyel. Ez szólítja fel arra, hogy »szerezse és cselekedje a jót és kerülje a rosszat«” (37). Ezt egészíti ki a *Jog – erkölcs – manipuláció* című 2. fejezet (39–46). Erdő Péter árnyaltan mutatja be a jog és az objektív valóságon nyugvó erkölcs elfogadásának különleges létjogosultságát a 21. században (46). Mindezt nemcsak jogelméleti, kánonjogi, hanem teológiai és biblikus érvekkel is kellőképpen megvilágítja. Jól kirajzolódik, hogy a Szentírás, a tradíció, a szentségek, a tanítói küldetés és a megszentelés egyéb formái olyan alapadottságai az Egyháznak, melyek lényegileg meghatározzák annak működését és tevékenységét. Ez a fő törek-

vés – amely egyben az Egyház tevékenységének végső horizontjára utal – szabja meg minden egyházi hivatal működését, célja pedig a lelkek üdvösségében mint egyházi közjóban ragadható meg.

Látható, hogy az Erdő Péter bíboros új könyvében megjelenő kérdések, és az azokra teológusi érzékenységgel adott válaszok nem pusztán a kánonjogász olvasó számára szolgálnak további támpontokkal, hanem alapvetően érintik a krisztushívők mindennapi helyzetét, a klasszikus értékek elutasításának drámai megtapasztalását a körülöttünk lévő társadalomban és az arra adható szilárd válaszokat katolikus hitünk alapján. Ennek nagyon jó kifejezését adja a híveknek a keresztségben elnyert krisztusi hármasság feladatban való részvételének újszerű, a bibliai és korai egyházi hagyományra reflektáló kifejtése (274–276); a presbiteri testület sajátos – közös – karizmájának a bemutatása, amelyet a krisztusi kegyelem Lelkének elnyerésével, a rájuk bízottakért személyes alázattal, odafigyeléssel és felelősségteljesen kell gyakorolnia (277–284). Szorosan kapcsolódik mindehhez a plébániákon zajló lelkipásztori munka egyedülálló szerepe, amelynek eszköze a saját pásztorra bízott hívekről való folyamatos gondoskodás (351–353, 368–371).

Annak ellenére, hogy a kötetben megtalálható témák többsége önálló tanulmány formájában, magyarul vagy idegen nyelven már napvilágot látott, integránsan egységes munkát tarthatunk kezünkben. Ezt mutatja a mű szerkezete, valamint hogy az egyes tanulmányok részben tartalmilag is átdolgozva, egységes koncepciót követve kerültek összegyűjtésre. A hivatkozásokban szereplő legújabb nemzetközi és hazai szakirodalom, a szöveg egészében megtalálható kereszttulások és gondolati hivatkozások a valódi önálló mű jellegét adják a kötetnek. Sőt, a mű olvasása közben többször szembesülhetünk a nyájáért felelős és aggódó lelkipásztor gondoskodó iránymutatásával is, aki mindezt a Világegyház szemszögéből, a magyarországi viszonyokat közelebbről ismerve és szem előtt tartva fogalmazza meg.

A kötet elején olvasható előszót (7–9) követi a tartalom (11–12) és a műben használt rövidítések (13–17) részletes felsorolása. Ezt egészíti ki a könyv végén elhelyezett olasz és angol nyelvű (403–406) tartalomjegyzék.

Az egyházjog lelke című mű jól mutatja, hogy az Egyház mindennapi életében újra és újra felbukkanó – akár pasztorális – kérdések megválaszolása mértékadó módon csakis az Egyház fegyelmi működésének és a Tanítóhivatal álláspontjának ismeretében lehetséges. Ezért az Egyház mindennapos élete szempontjából kiemelkedően fontos, hogy a krisztushívők minél inkább értsek Egyházuk működési logikáját és az apostoli korig visszanyúló fegyelmi hagyományát. Erdő Péter bíboros új munkája ebben segíti a papokat, a világiakat és minden, a Katolikus Egyház jogrendje iránt érdeklődő olvasót.

Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.

SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon. Kéziratos kötetek*
 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok 25)
 (Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség
 Kutatócsoport, 2020) 206 o.

Szelestei N. László legújabb kötetében mintegy másfél évtized kutatómunkájának eredményeit tette közzé. Az előszóban is említett *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században* című munkája mellett a *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról* című forráskiadás is a kiadvány előzményének tekinthető. A 17. századi prédikációk szövegalkotási jellegzetességeit kéziratos források alapján vizsgáló kötetben a korábban már megjelent tanulmányok mellett új dolgozatok is helyet kaptak. Egyes forrásszövegek közlésére szintén itt kerül először sor. A dolgozatok szemléleti alapvetését jól érzékeltetik a mű alábbi sorai: „Régóta gyűjtögetem a prédikáló papok által készített beszédvázlatok, kéziratos szentbeszédek adatait, mert fontosnak tartom, hogy ne csak az elméleti irodalom, retorikaoktatási segédkönyvek, valamint kinyomtatott, »kész« prédikációk szolgáljanak vizsgálódásaink alapanyagául” (124). A forrásismertetést és -közlést előtérbe állító kötet tanulmányai e szándéknak megfelelően számos fontos adattal, illetve a kutatási eredményeket értelmező meglátással gazdagítják a szakirodalmat, az idézett rész folytatásában megfogalmazódó állításnak megfelelően: „A kéziratos vázlatok és fogalmazványok közelebb állnak a ténylegesen elmondott beszédekhez, mint nyomtatott változataik” (124).

Az első írás (*Prédikációra készülés a kora újkorban*) a szövegátvételekkel, mintakövetés révén létrejövő prédikációkra vonatkozó szakirodalom meglátásait árnyalja, a kompiláció terminus használati körének szűkebbre vonását javasolva. A szerző szerint kompilálásról csak akkor kellene beszélnünk, amikor a prédikációszerző két vagy több művet felhasználva szerkeszti meg (legalább részben) önálló gondolatmenetre épülő szövegét, míg a kisebb átalakító műveletek – stilsztikai módosítások, elhagyások és díszítő jellegű hozzátoldások – a kivonatolás kategóriája alá volnának inkább sorolandók. Ezen felül az imádságok esetéhez hasonlóan a prédikációk szövegvizsgálata során is fontos figyelembe venni a memóriában őrzött panelek, frázisok szerepét, melyeket esetleg a mai olvasó önálló hozzátételnek is vélhet.

Az *Orációk szentekről* című tanulmány először az oráció és a prédikáció beszéd típusa közötti különbségeket emeli ki, hangsúlyozva, hogy az egyetemen kari ünnepein elhangzó beszédek kapcsán az esetleges vallási vonatkozású témák ellenére is orációkról van szó. A szerző az orációtanítás egyes jellegzetességeinek ismertetése után tér rá a bécsi magyar náció ünnepein

tartott beszédek közelebbi vizsgálatára, arra a kérdésre keresve a választ, hogy vajon mennyiben tekinthető valóban az akkor mindössze 14 éves Zrínyi Miklós alkotásának az 1634-ben elhangzó Szent László-napi szöveg. Noha egy másik ünnepi beszéd kapcsán merülnek fel a Johannes Foresius szerzőségét bizonyító adatok, ezek alapján az ifjú Zrínyi Miklós szerzősége is kétségbe vonhatónak tűnik.

A *Pozsonyi prédikációk az 1620-as évekből* című írás egy 36 latin és magyar prédikációt magában foglaló pozsonyi kéziratot mutat be, mely margóbejegyzéseknek köszönhetően az igehirdetésre való készülés, illetve az elhangzás körülményeinek nyomait is megőrizte. A vizsgálat alá vont fogalmazványok jellege megerősíti azt a feltételezést, hogy „a papok többsége szövegkövetés alapján prédikált” (42). A kézirat tanúsága szerint a felhasznált szövegek között nemcsak prédikációkat kell értenünk, hanem alkalmadtán magyar nyelvű vitairatokat is, ami arra mutat, hogy a szakirodalomban elterjedt véleménnyel szemben a 17. századi katolikus igehirdetési gyakorlat sem mellőzte teljesen a kontroverz jellegű megnyilatkozási módokat. Ilyen hitvitázó prédikációra a következő dolgozatban ismertetett másik pozsonyi kézirat predikációgyűjteményben is találhatunk példát.

A *Pázmány Péter beszédei szöszéken* címet viselő tanulmányblokk négy tematikailag szorosabban összefüggő írást tartalmaz. Pázmány Péter prédikációi a korszak népszerű, hallomás vagy olvasás révén széles körben ismert szövegei voltak. Az elmúlt évtizedekben fellendülő kutatás számos esetben szövegszerű, részletes összevetések útján igazolta Pázmány műveinek compilációs céllal történő felhasználását. Ezek a tanulmányok azonban elsősorban a nyomtatott munkák vizsgálatára koncentráltak, ezért mindenképpen hiánypótlónak tartható, hogy a recenzált kötet a kézirat források szövegeit a szóbeli igehirdetésre való felkészülés szempontjából vallatja.

A megelőző forrásfeltáró elemzések sorát gyarapítja egy 1650 előtt keletkezett prédikációs kötet vizsgálata (*Kézirat predikációs kötet a 17. század közepéről*). E kézirat anyag azért különösen érdekes, mert a Pázmány-prédikációk használatának eddig ismert legkorábbi példáit tartalmazza. A fennmaradt prédikációvázlatok nagy segítséget nyújtanak a prédikálásra való készülés folyamatának megismerésében, sőt olykor egy-egy előkerülő új forrásnak köszönhetően eddig irodalmi szempontból nem vizsgált szerzőt is felfedezhetünk. Ilyen alak Kuzmics Péter is, akinek megtalált töredékes Szent György-napi prédikációfogalmazványát tárgyalja a következő dolgozat (*Kuzmics Péter Szent György-napi prédikációja*), Pázmány Péter szövegeinek forrásként való használati módjához nyújtva újabb adalékokat. A tanulmányok e vonulatához csatlakozik a Pázmány-prédikációk egyik latinra fordított változatát bemutató és közlő írás is (*Pázmány Péter-prédikációk latin nyelven*). A szerző annak valószínűsíthető okára is rámutat, hogy miért

lehetett szükség a Pázmány-szövegek latinra fordítására: az elmondott prédikációk valószínűleg a színhely nem magyar nyelvű néprégeihez szólhattak. A részleges latin fordítás és a magyar eredeti tanulmányozását megkönnyíti a párhuzamos hasábokban való közlés, illetve a forrásszöveg egyes szakaszainak elhagyását jelző áthúzások. A Pázmány-prédikációk hatástörténetével foglalkozó dolgozatok sorát a *Pázmány Péter prédikációi az oktatásban (1700 körül)* zárja, mely egy bencés eredetű, a szerzetesnövendékek gyakorlati oktatásához kapcsolódó kéziratos kötet fogalmazványainak segítségével próbál a prédikációkészítés menetéről további információkat nyerni. A tanulmány elemzéseiből kitűnik, hogy az egyes szerzők saját prédikációikat mindig mintaszövegeket követve, de különféle mértékű és jellegű átalakító műveletek segítségével hozták létre.

Az utolsó két írás a Bárkányi János és Liptay István nevéhez köthető kéziratos prédikációkat vizsgálja. Bárkányitól a függelékben, a kötet leírása után egy rövidebb és egy hosszabb részlet, illetve egy teljes beszéd szerepel. A ferences szerzetes beszédeit átható s a szövegeket a mai olvasó számára is élvezetes olvasmánnyá tevő költőiség érzékeltetésére talán egyetlen rövid szakasz idézése is elegendőnek fog bizonyulni: „Mert álnok, csalárd, hamis muzsikásokat, kántorokat minden varázsló, bűbájós boszorkányoknál hamarabban megcsaló discantort, tenort, basszistát ez a mérges orgonás, az halál, környületek állatott, kiknek ha éneklések halljátok, ah, higgyétek el, mint a tengeri habok közt hajózató révészek, ha a szirének ékes éneklések örömmel hallják, veszélyek várják és mézes de mérges éneklésekkel őket elalutják, és a mély örvényekre bocsátják” (149).

Liptay István kéziratos prédikációi már az évszázad végéről származnak. Liptay ehelyütt elemzett mintakövető prédikációja a latin forrásszöveg stilisztikai bővítésekkel való fordítására, a mondatok hangzatosságra törekvő megformálására nyújt példát. A korszak különösen érdekes prédikációtípusát képviselik a dramatikus elemeket is magukba olvasztó beszédek; a Liptaytól idézett szövegrészekben néhány ilyen, dramatikus mozzanatokkal is operáló részletet is olvashatunk.

Összegzésképpen elmondható, hogy a kötet alapos és jól áttekinthető ismertetést nyújt a régiség prédikációirodalmának egy eddig kevésbé kutatott területéről. A tanulmányok többségét kísérő válogatott forrásközlések pedig a szélesebb közönség számára is nagymértékben megkönnyítik e ma már csak körülményesen hozzáférhető és nehezen olvasható kéziratos szövegek megismerését.

Hernády Judit

Barokk freskófestészet Magyarországon II: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye (szerk. Jernyei Kiss János; Budapest, MMA, 2020) 560 o.

Immár a második kötete látott napvilágot a Barokk freskófestészet Magyarországon című könyvsorozatnak. A reprezentatív mű az MMA Kiadó és a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ kiadásában a Magyar Művészeti Akadémia támogatásával jelent meg.

A sorozat második kötete a Dunántúl déli felén található barokk freskókat mutatja be. Ezen a területen a nagyvárosi, szerzetesi templomok, székesegyházak és főnemesi kastélyok helyett a kisebb városi és falusi plébániatemplomok vannak többségben. A barokk freskófestészet, e dekoratív, monumentális műfaj emlékeivel azonban nem csupán a lenyűgöző méretű székesegyházakban vagy a pompás világi épületek reprezentatív tereiben találkozhatunk. A kisebb templomokban, sőt az apró kápolnáknak sem mondtak le a korszak festészetének jellegzetes, illuzionisztikus hatásáról.

A barokk a magyar nemzet újjászületésének nagy korszaka, s ennek a korszaknak a leglátványosabb tanúi a kastélyok és templomok mennyezetfreskói. Ezek a teljes enteriört meghatározó alkotások a kor leginkább elismert művészi teljesítményének számítottak. De mit jelent nekünk ma a barokk? A képek „üzenete”, „működése” néha magyarázatra szorul, de a műveket megismerve közvetlen tapasztalathoz juthatunk a korszak határon átívelő kultúrájáról. Ezek a műalkotások is tanúi annak a rendkívül szoros kulturális kapcsolatrendszernek, amely Közép-Európát összetartja. Az antik-keresztény örökségből táplálkozó mennyezetfestészet olyan közös nyelv volt, amit mindenki értett. Ugyanakkor a helyi, nemzeti sajátosságokat – a történelem nagy eseményeit és szereplőit, a nemzeti szenteket, a népi vallásosság megnyilvánulásait, a lokális zarándokhelyek kultuszformáit – is megjelenítik ezek az alkotások. Aligha van látványosabb műalkotás a teret újratereztető freskóműnél. Csodálhatjuk a virtuóz technikai tudást, amellyel létrehozták, és kutathatjuk mint kultúrtörténeti forrást, a múlt tanúját. A bonyolult allegóriák mögötti elvont jelentéstartalmak, teológiai eszmék a mai kor embere számára bizony nehezen érthetők. Rengeteg háttértudás és a barokk képi nyelv ismerete szükséges ehhez. A Barokk freskófestészet Magyarországon könyvsorozat köteteiben mindezt készen kapjuk. A képek segítségével mélységében megismerhetjük azt a kulturális közeget, amely 18. századi közép-európai emberek gondolkodását meghatározta.

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ a magyar műemlékvédelem lassan másfél évszázados hagyományát folytatja azzal, hogy a módszeresen dokumentált, tudományosan feldolgo-

zott emlékanyagot könyvek formájában is hozzáférhetővé teszi. A műemlékvédelem kezdeteitől fogva különösen érdeklődik a freskók iránt, amelyek elválaszthatatlan részei az épületeknek, mégis önálló, rendkívül látványos műalkotások. Sérülékenyebbek az épületeknél, ezért dokumentálásuknak igen nagy a jelentősége. Sokáig csak a középkori freskók számítottak műemléki értéknek, ma azonban már senki sem vitatja például Dorffmaister István vagy Franz Anton Maulbertsch freskóinak jelentőségét. Így a sorozat szépen illeszkedik azoknak a reprezentatív, freskókat bemutató könyveknek a sorába, amelyek első darabja Rómer Flórisé volt (*Régi falképek Magyarországon*, 1874).

A könyvsorozat megjelenését előkészítő nemzetközi – bajor, osztrák, cseh, szlovák, lengyel, szlovén, horvát – kutatás keretében megkezdett tudományos program Magyarországon zárult le elsőként. A kutatás Magyarországon 2009-ben OTKA-támogatással indult meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művészettörténet Tanszékén partnerségben a mindenkori műemlékvédelmi intézmény tudományos részlegével. A hatalmas mennyiségű kézirat és fotóanyag kiadását a Magyar Művészeti Akadémia felvállalta, a nagyszabású vállalkozás elindulását Spányi Antal megyéspüspök segítette. A sorozat első kötetét Erdő Péter bíboros érsek mutatta be.

A kötetek tudományos jelentősége, hogy kutatási eredményei újraírják a magyar művészet egyik legtermékenyebb és leglátványosabb médiumának történetét.

A kötet szerzői: Fülöp András, Gaylhoffer-Kovács Gábor, Golub Xénia, Herczeg Renáta, Jernyei Kiss János, Kostyál László, Nagy Veronika, Opra Zsuzsa, Pap Eszter, Serfőző Szabolcs, Somorjay Sélysette, Szundi Anett, Turcsányi Lilla, Vargyas Zsófia, Zsámbéki Monika. A könyv létrehozásában részt vettek: Jernyei Kiss János, a kutatási program vezetője, a sorozat szerkesztője (PPKE BTK, Művészettörténet Tanszék), Pécsi Györgyi igazgató (MMA Kiadó), Almássy Kornél igazgató (MÉM MDK), Varga Ágota (olvasószerkesztés, fotójogok, koordináció), Király Gábor (könyvtervezés, tördelés), Áment Gellért (képszerkesztés), Gaylhoffer-Kovács Gábor (fotók), Szökrön Péter, Szökrön Eszter (alaprajzok), Gaylhoffer-Kovács Gábor, Nagy Veronika (előkészítés, szervezés, MÉM MDK).

Smohay András

HANDGRÄTINGER, Thomas, *Szent Norbert érsek és rendalapító* (Gödöllő, Magyar Premontrei Cirkária, 2019) 171 o.

A Premontrei Kanonokrend a rend generális apátja tanácsának egyetértésével meghozott döntése alapján 2020. november 29. és 2022. január 9. között ünnepeli alapításának 900. évfordulóját. A döntést követően – már a hivatalos megemlékező időszakot megelőzően is – számos liturgikus, kulturális, tudományos és felújítási munka indult meg a Premontrei Rend minden cirkáriájában (tartományában). Ebbe az előkészületi folyamatba illeszkedik Magyarországon Thomas Handgrätinger, premontrei generális apát (2003–2018) 2011-ben Magdeburgban megjelent német nyelvű munkájának jelentősen átdolgozott, magyar kiadása Ullmann Péter fordításában.

Thomas Handgrätinger munkája egy premontrei hivatását komolyan megéltő, számos rendi feladatot ellátó, a rend jelenlegi működésére kellő objektivitással rálátó szerzetes-kanonok által készített reflexió, amely a mai körülményekre és intézményes tevékenységre reflektálva visszatekint Xanteni Szent Norbert személyére és életének azokra a meghatározó fordulataira, amelyek elsősorban a lelkiség, a szerzetesi élet és a pasztorális munka területén maradandóan – mind a mai napig – meghatározzák a Premontrei Rend életét minden közösségben. A kötetben jól elkülönül egymástól Handgrätinger generális apát reflexiója és a Magyar Cirkáriára vonatkozó részletes leírás (vö. Függelék), amely Boldvai Márton Bertalan, Fejes Rudolf Anzelm apát, Kara Anna és Juhász Katalin Ágnes általános főnöknő munkáját dicséri.

A reprezentatív mű három nagyobb egységre oszlik. Az Előszó után (7–10), sajátos helyen, legelőször Szent Norbert halálának leírását olvashatjuk (11–18). A nem hagyományos kezdő fejezettel a szerző arra kívánja felhívni az olvasó figyelmét, mintegy pillanatképként, hogy milyen helyzetben találjuk a Premontrei Rendet akkor, amikor szentéletű alapítója elhunyt. A leírásból egyértelműen kitűnik, hogy Szent Norbert 1134. július 6-án bekövetkezett halálakor jól szervezett, központosított, Szent Ágoston Reguláját és a rendi Statútumokat következetesen követő, széles körben elterjedt rendről beszélhetünk. Temetésére a magdeburgi Miasszonyunk-kolostortemplomban, a Szent Kereszt-oltár alá helyezve került sor, szentté avatása pedig 1582. július 28-án történt.

A 2. fejezet felidézi Szent Norbert életét – az előzményeit annak a letisztult rendi állapotnak, amelyről halála kapcsán olvashatunk – tizenöt téma köré rendezve. Ezek: születése, származása, neveltetése és tanulmányai (18–25); az 1111. évi első római útja (25–26); Norbert radikális megtérése 1115-ben (26–36); Norbert mint zarándok és vándorprédikátor (36–40); 1121 karácsonya és a megszervezett rend megszületése (41–59); az 1122-es wormsi konkordátumban játszott szerepe (59–62); a premontreiek elterjedé-

se Németalföldön (64–65); újabb római látogatása 1125-ben (66–70); tevékenysége a speyeri birodalmi gyűlésen (70–71); magdeburgi érseki kinevezése 1126-ban (71–73); a magdeburgi Miasszonyunk-prépostság 1129. évi megalapítása (75–80); az 1130-as egyházszakadás rendezésében vállalt szerepe (80–83); tevékenysége III. Lotár császár követeként 1132–1133-ban (85–91); életének utolsó évei, 1133–1134 (91–95). A rövid tartalmi összegzésből látható Xanteni Szent Norbert egyedülálló életének mindhárom alapvető eleme: az elvonultság és a lelki elmélyülés rendi keretek közötti megvalósítására törekvő szerzetes-kanonoki életideál; a püspökszentelésből fakadó lelkipásztori kötelességek teljesítése a rábízott nyáj tekintetében; valamint magdeburgi érsekként az egyházi és az állami belső feszültségek feloldásában vállalt felelősségteljes munka.

A 3. fejezet kitekintés a Premontrei Rend történetére. Elsőként Norbert szentté avatásának rövid vázlatát olvashatjuk, majd földi maradványainak későbbi sorsát ismerhetjük meg. A reformációt követően, 1627-ben ugyanis Magdeburgból a továbbra is katolikus Strahovba vitték át maradványait. Ezt a két kiemelkedő eseményt egészíti ki a rend történetének rövid összegzése, majd a rend szervezetének, felépítésének, férfi és női közösségeinek a bemutatása, végül néhány átfogó gondolat a premontrei életideál megvalósíthatóságáról és jelentőségéről korunkban (96–122).

A Zárszó után (123–124) olvashatjuk azt a függelékét, amely röviden mind történetük, mind jelenlegi munkájuk tekintetében bemutatja a Magyar Cirkáriához tartozó közösségeket: a Csornai Premontrei Prépostságot (125–132), a Váradhegyfoki Premontrei Prépostságot (133–139), a Gödöllői Premontrei Apátságot (141–153) és a Zsámbék központtal működő Premontrei Női Kanonokrendet (154–160).

A kötet nagyszámú képillusztrációt tartalmaz a Premontrei Rend történetének különböző időszakaiból, valamint a munka végén helyet kapó jegyzeteken túl (161–165) önálló nemzetközi irodalomjegyzék is segíti az olvasót (166–169).

A Thomas Handgrätinger emeritus generális apát által magyar nyelven megjelentetett, a magyarországi premontreiek 21. századi életéről is betekintést nyújtó mű méltó módon állít emléket az alapításának 900. évfordulóját ünneplő Premontrei Rendnek. Teszi ezt úgy, hogy a rendalapító Szent Norbert életét állítja a középpontba. Az alapító személyéhez, spiritualitásához, áldozatos lelkipásztori tevékenységéhez, az ágostoni Regulához, de mindezek felett a legméltóságosabb Oltáriszentség tiszteletéhez való ragaszkodás ma is egyedülálló küldetéssel ruhazza fel a premontrei közösség tagjait a lelkek üdvösségének szolgálatában.

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.

TÓTH Krisztina, *Az Apostoli Szentszék és Trianon egyház kormányzati következményei* (Collectanea Vaticana Hungariae III/1) (Budapest – Róma, Gondolat – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2021) 44 o.*

Tóth Krisztina, az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos munkatársa a magyar történelem egyik, ha nem a legtragikusabb, egy évszázaddal ezelőtti eseményének emlékére írta meg *Az Apostoli Szentszék és Trianon egyház kormányzati következményei* című tanulmányát. A kiadvány a Tusor Péter szerkesztésében megjelenő rangos Collectanea Vaticana Hungariae könyvsorozat III. alsorozatának nyitódarabja. A szerző tanulmányában a szakirodalomból már ismert tényeket egészíti ki, helyenként pontosítja különféle újabb vizsgálat alá került levéltári források segítségével. Ezek közül különösen fontos a vatikáni kútfők bevonása, melyek segítik eddigi ismereteink tágabb perspektívából való vizsgálatát e számunkra, magyarok számára szomorú, de különösen fontos témáról, sorsfordító eseményről, s jelen esetben a magyar Katolikus Egyházat érintő rövid és hosszú távú, máig ható következményeiről.

Művében Tóth Krisztina átfogóan, ha nem is monografikus szinten, de információ-gazdagon mutatja be, miként vélekedett az Apostoli Szentszék az 1920. június 4-én beálló helyzetről, az odáig és onnantól tovább haladó folyamatokról. XV. Benedek pápa (1914–1922) és utódai – Csernoch János bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek (1912–1927) érvelését is figyelembe véve – nem törekedtek az egyházmegyehatárok gyors megváltoztatására. A szerző röviden, de lényegre törően bemutatja, hogy az egyes egyháztartományok, illetve egyházmegyék esetében milyen kérdések, nehézségek merültek fel. Tárgyalja, hogy az egyes püspöki székek betöltésének kérdésében milyen álláspontot képviseltek a különböző kormányok, miként igyekeztek kezelni a helyzetet az egyes apostoli nunciások – javaslatokkal látva el az Apostoli Szentszék –, valamint az egyes érsek és megyéspüspökök miként tudták gyakorolni joghatóságukat (iurisdictio) egyházmegyék felett saját maguk, esetleg helynökeik útján, avagy átmeneti időre a nehézségek miatt milyen esetekben neveztek ki apostoli kormányzókat, akik a pápa képviselőjében látták el az egyház kormányzatot. Olvashatunk továbbá az elszakított területekre került püspökök működési problémáiról, az akadályozásukra irányuló törekvésekről, de az anyaországban székelő főpapoknak az elszakított területek vonatkozásában mutatkozó „falakba ütközéséről” is. A szerző figyelmet szentel annak is, hogy ahol latin és görög rítusú katolikusok is voltak, ott mikor és milyen mértékben fordultak elő rítusváltások,

* A recenzió az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretén belül készült.

esetleg az ortodoxiára való áttérések. Érthetően az ilyen esetek a korszak csehszlovákiai, különösen pedig romániai térségeiben voltak gyakoriak.

Tanulmánya kapcsán a szerző leszögezi, hogy „megírásának célja [...] egy átfogó kép megrajzolása, méltó megemlékezés a száz évvel ezelőtt történekről és annak következményeiről, hatásáról a katolikus egyházszervezetre”. Továbbá nem titkolt szándéka volt, hogy felhívja a figyelmet a lábjegyzetekben szereplő szentszéki forrásokra, s ezzel elősegítse a kutatások jövőbeni kiszélesítését, elmélyítését. A tanulmány végén találjuk a felhasznált források jegyzékét levéltáranként csoportosítva. Tóth Krisztina három-három vatikáni és magyar archívum anyagát vizsgálta munkája során; ezek felsorolását részletes bibliográfia követi a felhasznált szakirodalommal, végül pedig angol nyelvű rezümé zárja a kiadványt.

Sági György

◆◆◆ SZÁMUNK SZERZŐI

Ádám Miklós teológus, biblikus, az Esztergomi Hittudományi Főiskola tanára

B. Székely Dorottya Piroska történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója

Hernády Judit irodalomtörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója

Hesz Árpád Attila OSP, teológus, pálos szerzetes

Kovács Zoltán teológus, az Esztergomi Szeminárium rektora, az Esztergomi Hittudományi Főiskola tanára

Mácsai Ágnes közgazdász, kulturális tanácsadó

Németh László Imre teológus, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye papja

Sági György történész, az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa

Sipos Zsolt történész, teológus, nagyváradai középiskolai tanár

Smohay András művészettörténész, a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum igazgatója

Soósné Veres Rózsa irodalomtörténész, a szentendrei Ferences Gimnázium tanára

Soós Sándor néprajzkutató, történész, muzeológus, a Keresztény Múzeum ny. munkatársa

Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem. teológus, kánonjogász, rector emeritus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora, a Magyar Tudományos Akadémia doktora

◆◆◆ TARTALOM

KOVÁCS ZOLTÁN	
A II. Vatikáni Zsinat utáni eszkatológia a szentszéki dokumentumok fényében II.	3
ÁDÁM MIKLÓS	
A Zsolt 87,7 vizsgálata: „forrás” vagy „hajlék”?	25
HESZ ÁRPÁD ATTILA OSP	
Boldog Özséb, a pálos rend alapítója a történeti irodalom tükrében	41
B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA	
Klientúra és udvartartás – egy főpapi végrendelet értelmezési lehetőségei	63
SIPOS ZSOLT	
Egy talpas oltárkereszt két változatának háttértörténete	77
<i>Közlemények</i>	
NÉMETH LÁSZLÓ IMRE	
Boldog IV. Károly király naplója	91
MÁCSAI ÁGNES	
Látogató kutatás a Keresztény Múzeumban	127
SOÓS SÁNDOR – SOÓS NÉ VERES RÓZSA	
Megjegyzések Anton Tischler rézmetszetéhez és egri tevékenységéhez	150
<i>Szemle</i>	156
<i>Számunk szerzői</i>	168

◆◆◆ OBSAH

ZOLTÁN KOVÁCS	
Eskatológia Po II. vatikánskom koncile vo svetle dokumentov Svätej stolice II	3
MIKLÓS ÁDÁM	
Prieskum Žalt. 87,7: „prameň” alebo „strecha”?	25
ÁRPÁD ATTILA HESZ OSP	
Blahoslavený Euzebius, zakladateľ rehole paulínov v zrkadle historickej literatúry.....	41
DOROTTYA PIROSKA B. SZÉKELY	
Klientúra a udržovanie dvora – možnosti výkladu veľkokňazského testamentu	63
ZSOLT SIPOS	
Príbehy pozadia dvoch obmien oltárneho kríža na podstavci	77
<i>Správy</i>	
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH	
Denník Blahoslaveného kráľa Karola IV.	91
ÁGNES MÁCSAI	
Výskum návštevnosti v Kresťanskom múzeu	127
SÁNDOR SOÓS – RÓZSA SOÓSNÉ VERES	
Poznámky k medirytine a činnosti v Jágri Antona Tischlera	150
<i>Pohľady</i>	156
<i>Autori príspevkov</i>	168

◆◆◆ CONTENTS

ZOLTÁN KOVÁCS Eschatology after the 2 nd Vatican Council in the Light of the Holy See's Documents II	3
MIKLÓS ÁDÁM Examination of Ps 87:7: 'Spring' or 'Dwelling Place'?	25
ÁRPÁD ATTILA HESZ OSP Blessed Eusebius of Esztergom, Founder of the Order of Saint Paul as Reflected by Historical Literature	41
DOROTTYA PIROSKA B. SZÉKELY Clientele and Household – Possible Interpretations of an Archbishopal Testament	63
ZSOLT SIPOS The Background Story of Two Versions of a 19 th Century Altar Cross	77
<i>Communications</i>	
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH The Diary of Blessed Charles IV, King of Hungary	91
ÁGNES MÁCSAI Visitor Research in the Christian Museum of Esztergom	127
SÁNDOR SOÓS – RÓZSA SOÓSNÉ VERES Notes on Anton Tischler's Copperplate Engraving and His Work in Eger	150
<i>Review</i>	156
<i>Authors of the Present Issue</i>	168

